د افغانستان اسلامي امارت
د علومو اکاډمي
د بشري علومو معاونيت
د ټولنيزو علومو مرکز

آریانا

مجلهٔ علمی - تحقیقی

په دې ګڼه کې:

• په افغانستان کې د ...
• نقش سلاطین غوري در...
• د افغانستان په اقتصادي...
• د محمود طرزي د ژوند...
• د مصنوعي ځيرکتيا او..
...

• دوره پنجم
• ربع: دوم
• سال: ۱۴۰۴ هـ.ش.
• شماره مسلسل: ۴۵۷
• سال تأسیس: ۱۳۲۱ هـ.ش
• کابل - افغانستان

۲

مجلهٔ علمی - تحقیقی آریانا
شماره ۲، سال ۱۴۰۴ هـ.ش

ARYANA

Quarterly Journal

Establishment 1942
Academic Publication of
Afghanistan Science Academy
Serial No: 457

Address:
Afghanistan Science Academy
Torabaz Khan, Shahbobo Jan Str.
Shar-e-Now, Kabul,Afghanistan
Tel: 0202201279

د افغانستان اسلامي امارت

د علومو اکاډمي

د بشري علومو معاونیت

د ټولنیزو علومو مرکز

آریانا

مجلۀ علمی- تحقیقی

اقتصاد، تاریخ و اتنوگرافی، حقوق و علوم سیاسی، روانشناسی و تعلیم و تربیه، ژورنالیزم، فلسفه و جامعه شناسی

مؤسس احمد علی کهزاد

سال تأسیس ۱۳۲۱ هـ . ش.

شماره مسلسل ۴۵۷

دوره پنجم

شماره ۲ سال ۱۴۰۴ هـ ش

یادښتونه

- مقاله دې په رسمي ډول له ځانګړي ادرس څخه د نوم، تخلص، علمـي رتبـې، د تیلفون شمېرې او ایمېل ادرس په ذکـر کولـو سره د علومـو اکـاډمۍ ادارې تـه را واستول شي.
- را استول شوې مقاله بایـد علمـي، څېړنیـزه، بکـر او دعلمـي منـل شـوو معیـارونو مطابق وي.
- مقاله باید مخکې په بل ځای کې چاپ شوې نه وي.
- د مقالې سرلیک باید لنډ او له محتوا سره مطابقت ولري.
- مقاله باید د لنډیز لرونکې وي، ۸۰ څخه تر ۲۰۰ کلمـو وي او د اصـلي پوښـتنې ځواب ویوونکې وي چې مقاله هغې ته ځواب ویوونکې ده. همدارنګه لنـډیز بایـد د یونسکو له ژبو څخه په یوې ژباړل شوی وي.
- مقاله باید د سریزې، مبرمیت، هدف، د څېړنې د پوښتنې، د څېړنـې د تګـلارې، لاس ته راغلو پایلو او د منابعو د لړلیک لرونکې وي او هم پـه مـتن کـې منبـع تـه اشاره شوې وي.
- مقاله باید پرته د ټایپي تېروتنـو، د ژبـې د اصـولو د ټولـو نکـاتو پـه مراعتولـو او د موضـوعاتو پـه منطقـي تسلسـل سره د A٤ پـه یـو مخیـزې پـاڼې او د Word پـه پروګرام کې برابره شي.
- د مقالې حجم باید حد اقل ۷ او حـد اکـثر ۱۵ معیـاري پـاڼې وي، پـه ۱۳ فونـټ کې دې ټایپ شي، د سطرونو ترمنځ دې فاصله Single وي او کاپي دې د هارډ او سافټ په بڼه را واستول شي.
- د مجلې کتنپلاوی د رد، منلو او د مقالو د سمونو صلاحیت د علومو د اکـاډمۍ د نشراتو د لایحې په نظر کې نیولو سره لري.
- ارایه شوي تحلیلونه او نظرونه د څېړونکي او لیکـونکي پـورې اړه لـري او الزامـاً د ادارې موقف پورې اړه نه لري.
- د نشر شوو مضامینو او مقالو د کاپي حق خوندي دی، یـوازې د مأخـذ پـه توګـه ترې په نشراتو کې ګټه اخیستل کېدلی شي.
- سپارل شوې مقاله بېرته نه مستردېږي.

- یادداشت

- مقاله رسماً از آدرس مشخص با ذکر نام، تخلص، رتبه علمی، نمبر تیلفون، و ایمیل آدرس نویسنده به اداره اکادمی علوم فرستاده شود.
- مقالۀ ارسالی باید علمی – تحقیقی، بکر و مطابق معیارهای پذیرفته شدۀ علمی باشد.
- مقاله باید قبلاً در جای دیگری چاپ نشده باشد.
- عنوان مقاله مختصر و با محتوا مطابقت داشته باشد.
- مقاله باید دارای خلاصۀ حد اقل حاوی ۸۰ الی ۲۰۰ کلمه بوده، و گویای پرسشی اصلی باشد که مقاله در پی پاسخ دهی به آن است. همچنان خلاصه باید به یکی از زبان-های یونسکو ترجمه شده باشد.
- مقاله باید دارای مقدمه، مبرمیت، هدف، سؤال تحقیق، روش تحقیق، نتایج به دست آمده و فهرست منابع بوده و در متن به منبع اشاره شده باشد.
- مقاله باید بدون اغلاط تایپی با رعایت تمام نکات دستور زبان، تسلسل منطقی موضوعات در صفحۀ یک رویه کاغذ A٤ در برنامۀ word تنظیم شده باشد.
- حجم مقاله حد اقل ۷ و حد اکثر ۱۵صفحه معیاری بوده، با فونت ۱۳ تایپ شود، فاصله بین سطر ها واحد (Single) باشد و به شکل هارد و سافت کاپی فرستاده شود.
- هیأت تحریر مجله صلاحیت رد، قبول و اصلاح مقالات را با در نظر داشت لایحۀ نشراتی اکادمی علوم دارد.
- تحلیل ها و اندیشه های ارائه شده بیانگر نظریات محقق و نویسنده بوده، الزاماً ربطی به موقف اداره ندارد.
- حق کاپی مقالات و مضامین منتشره محفوظ بوده، فقط در صورت ذکر مأخذ از آن استفاده نشراتی شده می تواند.
- مقالۀ وارده دوباره مسترد نمی گردد.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم افغانستان

مدیر مسؤول: عبدالباقی شهاب

مهتمم: عبدالباقی شهاب

هیأت تحریر:

- سرمحقق شیرعلی تزری
- سرمحقق عبدالجبار عابد
- څېړنوال محمد داود ناظم
- معاون سرمحقق غلام نبی حنیفی
- څېړندوی شیر حسن کمالزی

دیزاین: عبدالباقی شهاب

محل چاپ: مطبعه ستاره همت. کابل - افغانستان

آدرس: اکادمی علوم افغانستان، طره باز خان واټ،

کوچه شاه بوبوجان، شهرنو، کابل

شمارهٔ تماس ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: ۰۲۰۲۲۰۱۲۷۹(۰۰۹۳)

ایمیل ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: info@asa.gov.af

ایمیل مدیریت مجله: aryanajournal۷۷۷@gmail.com

اشتراک سالانه:

کابل: ۳۲۰ افغانی

ولایات: ۴۸۰ افغانی

- قیمت یک شماره در کابل: ۸۰ افغانی
- برای استادان و دانشمندان اکادمی علوم: ۷۰ افغانی
- برای محصلین و شاگردان مکاتب: ٤٠ افغانی
- برای سایر ادارات: ۸۰ افغانی

د موضوعاتو لړلیک

شمېره	سرلیک	لیکوال	مخ
۱.	په افغانستان کې د...	څېړنوال محمد داود ناظم	۱
۲.	په افغاني فرهنگ د...	څېړنوال مفتي محمد نبي "المیداني"	۲٤
۳.	نقش سلاطین غوری در...	جلیل احمد مرشد و معاون سرمحقق مایل آقا حکیم	٤۳
٤.	نابرابری اقتصادی در...	معاون سرمحقق نسرین ترین	۷۲
۵.	د افغانستان په اقتصادي...	څېړندوی شجاع الله امان	۱۰۸
٦.	د محمود طرزي د ژوند...	څېړندوی شېر حسن کمالزی	۱۳۱
۷.	د لومړي او دویمې...	څېړندوی وجیه الله ظهیر	۱٤٦
۸.	د مصنوعي ځیرکتیا او...	څېړندوی عبدالقهار عزیزي	۱٦۵

څېړنوال محمد داود ناظم

په افغانستان کې د ګرځندوی صنعت د پرمختیا لاملونه، اغېزې او په اړه یې د رسنیو دندې

عوامل تنمية صناعة السياحة في أفغانستان وآثارها، ودور وسائل الإعلام في تطوير قطاع السياحة

الخلاصة

تُعدّ السياحةُ في العصرِ الحاضر من أهمِّ الصناعاتِ والإنجازاتِ العالمية، إذ تسعى الحكوماتُ إلى تطويرِ هذا القطاعِ الحيوي لتحقيقِ مصالحها المتنوعة ومكاسبها المختلفة وتعزيز دعايتها، بهدفِ التأثير الثقافي وإبراز تفوقها على الدولِ الأخرى، من خلالِ وضعِ استراتيجياتٍ منظّمة وتنفيذها وِفق خُططٍ مدروسة في مجالِ صناعة السياحة.

وفيما يتعلّق بفرص تنمية السياحة في أفغانستان، وبالنظر إلى الأوضاع الأمنية والاجتماعية والاقتصادية والسياسية **المتاحة حاليًا**، تبرز الحاجة إلى إعداد بحث علمي معمّق حول هذا الموضوع الحيوي، بهدف تمكين الجهات المعنية من اتخاذ قرارات مدروسة وإجراءات مناسبة في هذا القطاع، بما يُسهم في استقطاب المكاسب السياسية والاقتصادية والاجتماعية والإعلامية والثقافية والعلمية والدعوية والرياضية وغيرها لصالح البلاد.

يهدف هذا البحث إلى دراسة أسباب وآثار تنمية صناعة السياحة، ويسعى إلى الإجابة عن الإشكالات البحثية الآتية: ما العوامل الرئيسة التي تُسهم في تطوير قطاع السياحة؟ ما الآثار الاجتماعية والاقتصادية والثقافية المترتبة على ذلك؟ وما الدور الذي تؤدّيه وسائل الإعلام في دعم هذا القطاع؟ ويختتم البحث بجملة من النتائج العملية والتوصيات المناسبة، بالإضافة إلى قائمة المصادر المعتمدة.

لنډيز

په اوسني عصر کې ګرځندوی يا توريزم د نړۍ له مهمو صنعتونو او لاسته راوړنو څخه ګڼل کېږي چې نظامونه د خپلو هر اړخيزو ګټو او برياوو د حصول او انعکاس او پر نورو هېوادونو د خپل اغېز او لوړوالي په موخه د ګرځندوی صنعت د پرمختيا لپاره زياتې هڅې کوي، منظمې ستراتېژۍ جوړوي او له پلان سره سم يې پلې کوي.

د افغانستان توريستيکي فرصتونو، په اوس وخت کې يې امنيتي، ټولنيزو، اقتصادي او سياسي وضعيتونو ته په کتو سره د داسې يوې تحقيقي مقالې ليکلو ضرورت ليدل کېږي، چې په دې مهمه برخه کې مناسب اقدامات تر سره او له دې لارې څخه هېواد ته سياسي، اقتصادي، ټولنيزې، اعلامي، فرهنګي، علمي، دعوتي، سپورټي او داسې نورې ګټې را جذب شي.

د دې مقالې په ترڅ کې د توريزم صنعت د پرمختيا لاملونه او اغېزې تر څېړنې لاندې نيول شوي او دې سوال ته ځواب پلټل شوی چې کوم لاملونه د توريزم صنعت د پرمختيا سبب کېږي؟ پر ټولنه څه اغېزې لري؟ او په اړه يې د رسنيو ونډې څه دي؟ دغه څېړنه په عملي پايله، مناسبو وړانديزونو او د سرچينو په ليکلړ پای ته رسېږي.

سریزه

له خپل پلرني ځای څخه نورو سیمو ته تګ او د هغو لیدلو ته سیاحت یا توریزم وایي. د توریزم صنعت له ډېرو پخوانیو زمانو راهیسې د حکامو او خلکو د پام وړ و. بشر په خپل فطرت کې له سیاحت یا ګرځندویۍ سره فطري مینه او د نورو ځایونو لیدلو او سفر ته ځانګړې تلوسه لري. انسانان د بېلا بېلو ځایونو، خلکو، فرهنګونو او د هغوی په اړه د معلوماتو ترلاسه کولو او داسې نورو موخو لپاره د نړۍ ګوټ ګوټ ته تګ راتګ کوي.

په اوس وخت کې د ګرځندوی صنعت ته د حکامو، سېلانیانو، پانګوالو، سوداګرو او رسنیو ځانګړې پاملرنه جلب شوې او په دې اړه د ځانګړو علمي، فرهنګي، ټولنیزو، اقتصادي، سیاسي، فکري او داسې نورو لاسته راوړنو لپاره منظمه ستراتیژي جوړوي او د پلي کولو لپاره یې ډېر امکانات او رسنۍ په کار اچوي، چې زیاته اندازه سېلانیان د نړۍ له ګوټ ګوټ څخه را جذب کړي، خپل اقتصاد پرې پیاوړی کړي او د سترو پانګونو لپاره لاره هواره کړي.

د څېړنې اړتیا او اهمیت

د افغانستان توریستیکي فرصتونو او اوس وخت کې یې امنیتي، ټولنیز، اقتصادي او سیاسي امکاناتو او شرایطو ته په کتو سره د توریزم صنعت پر ودې او په دې برخه کې د رسنیو د اغېز په اړه څېړنې ته اړتیا لیدل کېږي؛ ځکه له دې لارې د هېواد هر اړخیز پرمختګ او بریاوو ته لاره هوارېدلی شي، دغسې څېړنې زموږ د هېواد په داسې حساس پړاو کې فوق العاده اهمیت لري.

د څېړنې موخې

- د توریزم صنعت د ودې په برخه کې د مناسبو او اغېزناکو اقداماتو تر سره کولو ته د چارواکو او خلکو د عامه ذهنیت جوړول.

- د توریزم صنعت له لارې هېواد ته سیاسي، اقتصادي، ټولنیزې، اعلامي، فرهنګي، علمي، دعوتي، سپورټي او داسې نورې ګټې را جذبول.

- د توریزم صنعت په وده کې د رسنیو رول ښه جوتول او په دې برخه کې له رسنیو څخه لا ښې ګټې اخیستنې ته لاره هوارول.

د څېړنې پوښتنې

کوم هڅوونکي عوامل په افغانستان کې د توریزم صنعت د پرمختیا سبب کېږي؟

د توریزم صنعت پر افغاني ټولنه څه اغېزې لري؟

په افغانستان کې د توریزم صنعت د پرمختیا په اړه د رسنیو دندې څه دي؟

د څېړنې فرضیه

افغانستان د توریزم صنعت د پرمختیا لپاره پرېمانه هڅوونکي عوامل لري چې د ښې استفادې او د رسنیو د معیاري پوښښ په صورت کې پر افغاني ټولنه هر اړخیزې مثبتې اغېزې لرلی شي.

د څېړنې میتود

د دې څېړنې د ترسره کولو میتود توصیفي-تحلیلي دی او د معلوماتو را ټولولو میتود یې پر کتابخانه یي مطالعو، د لیکوال پر تجربو او مشاهدو او ساحوي فعالیتونو او مرکو ولاړ دی.

۱- په افغانستان کې د توریزم لاملونه

افغانستان د توریزم صنعت د پرمختیا لپاره ډېر زیات امکانات، فرصتونه او هڅوونکي عوامل لري چې د هغو په وسیله کورني او بهرني سېلانیان د سیاحت لپاره لېوالتیا پیدا کوي او د غوره پلان او استفادې په صورت کې مو هېواد ته ډېره زیاته پانګه راجذبېدلی شي، کله چې موږ د توریزم هڅوونکي عوامل مطالعه کوو، نو په لومړي سر کې دوه ډوله لاملونه په لاس راځي چې یو یې د توریزم دروني لاملونه دي کوم چې د انسان له باورونو، خصلتونو، فکر او غریزو سره تړاو لري او بل یې بهرني لاملونه دي چې هغه له چاپېریال او بېرونیو اړتیاوو سره تړاو لري.

۱-۱- د توریزم دروني لاملونه

د توریزم دروني لاملونه هغه دي چې د انسان له فکر، عقیدې، خصلت او داسې نورو دروني موضوعاتو سره اړیکه ولري او یو کس یا یوه مجموعه له خپل داخل څخه توریزم یا سیاحت ته وهڅوي چې په لاندې ډولونو وېشل کېږي.

۱-۱-۱- عقیدوي لامل

هغه لامل دی چې انسان د خپلې عقیدې او باورونو له لوري سیاحت، ګرځېدو او د بېلابېلو ځایونو کتلو او ورتللو ته وهڅول شي، لکه د مسلمانانو عقیده چې د الله متعال ﷻ له لوري ورته په سیاحت او د الله متعال ﷻ په مخلوقاتو او کائناتو کې تفکر کولو او د هغو لیدلو باندې امر شوی او الله متعال ﷻ په دې اړه فرمايي: ﴿قُلۡ سِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَٱنظُرُواْ كَيۡفَ بَدَأَ ٱلۡخَلۡقَۚ ثُمَّ ٱللَّهُ يُنشِئُ ٱلنَّشۡأَةَ ٱلۡأٓخِرَةَۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ﴾(العنکبوت:۲۰)- ووايه (اې محمده! دوی ته) چې وګرځئ تاسې په ځمکه کې، پس وګورئ چې څرنګه شروع کړی ده پیدایښت(له نشتوالي څخه) بیا به الله پیداکړي پیدا کول وروستني هم(په آخرت کې په مثل د ړومبني پیدایښت په دنیا کې، ځکه چې) بېشکه الله پر هر شي باندې(چې اراده وفرمايي) ښه قادر دی.[کابلی تفسیر].

ډېرو تفاسیرو سیاحت او ګرځندویۍ ته خلک هڅولي دي او دا يې د ایمان د پیاوړتیا او د الله متعال ﷻ د قدرتونو د نښو د ترلاسه کولو او د پخوانیو خلکو له احوال څخه د خبرېدلو یوه غوره او عیني وسیله ګڼلې ده، چې یو له هغو څخه کابلی تفسیر دی چې په افغانستان کې ډېر لوستونکي او مینوال لري، په دې اړه لیکي چې: «د الله تعالی په ځمکه او ملکونو کې وګرځئ! او سترګې وغړوئ! چې الله تعالی څرنګه مخلوقات پیدا کړي دي؟ پر همدغو مخلوقاتو او موجوداتو هم هغه خپل بل ژوندون هم اټکل او قیاس کړئ! او پرې ښه وپوهېږئ! چې د هغه قدرت خو اوس نه دی محدود شوی، نو هم دغه الله تعالی تاسې دوهم ځلې هم پیدا کوي او بیا به سم له خپله حکمته او

مصلحته سره سزاء درکوي...»(۲:ص.۵۵۱) له داسې ليکنو او لارښوونو څخه مسلمانان سياحت او ګرځېدلو ته لا زيات هڅېږي چې د نړۍ له ګوټ ګوټ څخه ليدنه وکړي او په دې لاره کې خپله زياته پانګه مصرف کړي.

همدارنګه په دې بل مبارک آيت کې هم الله متعالﷻ امر کوي چې: ﴿قُلۡ سِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَٱنظُرُواْ كَيۡفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلۡمُجۡرِمِينَ﴾(النمل:٦٩)- ووايه (اې محمده! دوی ته) چې وګرځئ تاسې په ځمکه(د مکذبينو) کې، پس وګورئ چې څرنګه شو عاقبت(آخره خاتمه) د ګنهګارانو(کافرانو؟ او ترې عبرت واخلئ!).[کابلی تفسير].

دې ته ورته نور ډېر داسې آيتونه او اشارې په قرآن کريم، تفسيرونو او احاديثو کې شته چې له عقيدوي لحاظه مسلمانان سياحت او ګرځندويۍ ته هڅوي او مسلمانان د ثواب په نيت باندې هم دغسې سفرونه ترسره کوي. خپله د بيت الله شريف د حج او عمرې سفرونه، نبوي مسجد او مسجد الأقصی ته سفرونه د ګرځندويۍ غوره بېلګه ده چې مسلمانان په يواځې توګه يا کورنيو او دوستانو سره له لرې او نيږدې ځايونو څخه په هر ډول سورليو او پلي ډول ورځي، چې دغه ټول مسلمانان له عقيدوي لحاظه د ګرځندوی صنعت ته هڅوي.

همدارنګه د نړۍ ګوټ ګوټ ته د اسلام د مبارک دين رسول او خلک خير ښېګڼو ته رابللو په نيت سفرونه او ګرځېدل هم د ګرځندوی صنعت د ودې سبب کېږي لکه څنګه چې الله متعال فرمايي چې ﴿كُنتُمۡ خَيۡرَ أُمَّةٍ أُخۡرِجَتۡ لِلنَّاسِ تَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَتَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ﴾(آل عمران: ۱۱۰)- يئ تاسې(اې محمدي امته!) خير(بهتر د هر هغه) امت چې ايستلی شوی دی د پاره د خلقو چې حکم کوئ تاسې(هر چا ته) په معروف(نېکۍ) سره او منع کوئ تاسې(هرڅوک) له منکر(بدۍ) څنې.[کابلی تفسير].

همدغسې الله متعال فرمايي: ﴿ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُ﴾(النحل:۱۲۵)- بلنه کوه(اې محمده خلقو ته) لارې د رب خپل ته(چې توحيد او اسلام دی) په حکمت(د قرآن په محکمو خبرو) سره او په موعظه(پند) نېک سره(په ښه ډول) او مباحثه کوه له دوی سره په هغې(طريقې سره) چې هغه ډېره ښه وي.[کابلی تفسير].

همدارنگه ټولې نړۍ ته د اسلام دين رسول هم گرځېدل، سفرونه او ليدل کتل غواړي ﴿وَمَا عَلَيۡنَآ إِلَّا ٱلۡبَلَٰغُ ٱلۡمُبِينُ﴾(يس:۱۷)- او نشته پر مونږ مگر(پيغام) رسوونه ښکاره.[کابلی تفسير]. او رسول الله صلی الله عليه وسلم امر کوي چې: «**بَلِّغُوا عَنِّي وَلَوْ آيَةً**»(۳:ص.۱۲۷۵) يعنې ورسوئ له ما څخه ولو که يو آيت هم وي. چې دغه ټول دلايل او د دې اوامرو او مسؤوليتونو اداء کول گرځندوی او سفرونو ته اړتيا لري چې له عقيدوي لحاظه مسلمانان وربانديې مکلف شوي دي، نو په کار ده چې د رسنيو او نورو امکاناتو له لارې د توريزم د عقيدوي لامل په تحريکولو سره خلک د خپل هېواد د بېلابېلو ځايونو ليدلو او سفر کولو ته وهڅول شي، د رسنيو له لارې له عقيدوي پلوه د خلکو هڅونه ډېره اغېزناکه ده، چې په دې توگه د گرځندوی صنعت د پرمختيا په وسيله د هېواد هر اړخيزو پرمختگونو ته لاره هوارېږي.

۱-۱-۲- د توريزم فکري لامل

انسان له فکري لحاظه يو ډېر گرځندوی موجود دی، د هر ځای او خلکو په اړه چې څه واوري يا ووينې هلته د خپل فکر په وزرونو ورځي، په خپل ذهن کې يې راولي او کله ځان ور ولي او په اړه يې ډېر ذهني تصويرونه د فکر په نړۍ کې انځوروي. له همدې سببه يې هلته د فيزيکي ورتگ تلوسه هم په فکر کې گرځي را گرځي او د هر هغه ځای په اړه چې ډېر واوري، ورته وسايل شي او د امنيت د خونديتوب ډاډ ترلاسه کړي، نو کوښښ کوي چې د ځان

لپاره امکانات برابر کړي او هغه ځای ته یې چې زړه تللی وي پښې یې هم ورشي.

په کار ده چې د توریزم له فکري لامل څخه په مناسبه توګه- له بېلابېلو رسنیو، سپورټ، تورنمنټونو، نړیوالو سپورټي سیالیو، درسي بورسونو، ننداریتونونو، سوداګرۍ، کنفرانسونو، سیمینارونو، تاریخي آبداتو، طبیعي منظرو او داسې نورو امکاناتو په برابرولو او نړیوالو ته یې د رسنیو له لارې په انعکاس ورکولو او هغوی ته د امنیت په اړه ډاډ ورکولو سره- ګټه واخیستل شي.

۱-۱-۳- د توریزم علمي او استطلاعي لامل

انسانان تل دا خوښوي چې د نورو خلکو او ځایونو له حال او د ژوند کولو له طرز او پرمختګونو څخه خبر شي، په علم، معلوماتو او اطلاعاتو پسې سفر وکړي او خپلې سیمې ته نوي څه راوړي چې د هغوی علمي او معلوماتي کچه او د ژوند کولو سطحه پرې لوړه او خپل خلک سوکاله کړي. په اوس وخت کې رسنیو، خبري آژانسونو، استطلاعي او تحقیقاتي بنسټونو د انسانانو دغه تنده او تلوسه تر یو حده خړوب کړې، خو له بل لوري همدې رسنیو، د تحقیق اصولو او د معلوماتو او حقایقو د عیني کولو اصل بېرته سفر کولو او ګرځندوی ته لا زیاته اړتیا را منځته کړې او خلک یې له پخوا څخه لا زیات سفرونو او د هر ځای په خپلو سترګو لیدلو او په مستقیمه توګه د اول لاس معلوماتو ترلاسه کولو ته لېوال کړي دي چې د توریزم صنعت ته یې لا پراختیا ورکړې.

د رسنیو له لارې د افغانستان د بېلابېلو سیمو او مشاهیرو په اړه د علمي او استطلاعي اهمیت او ارزښت په جوتولو او انعکاس سره د کور دننه او بهرني سېلانیان را جذبېدلی شي چې دا د توریزم صنعت د پرمختیا او له دې لارې د هر اړخیزو ګټو او پرمختګونو لامل کېږي.

۱-۱-۴- د توریزم غریزوي لامل

خپله توریزم یوه ټولنیزه، فرهنګي او اقتصادي ښکارنده ده چې له مورني وطن څخه د خلکو وتلو او نوو ځایونو ته د مسافرت کولو درلودونکې ده.(۷:انټرنټ) په دغه مفهوم سره سفر کول د انسان یوه فطري غریزه جوړه شوې. همدارنګه د انسان خوښېږي چې له خپلې مېرمنې، بچیانو او دوستانو یا له خپلو ملګرو سره ښکلو، طبیعي او ښایسته ځایونو ته په سیاحت او سفر لاړ شي. د انسان له همدې غریزې څخه په ګټنه د رسنیو او تبلیغاتو له لارې باید کورني او بهرني سېلانیان خپل هېواد ته د سیاحت لپاره وهڅول شي او هغوی ته د خوندي او ښکلي چاپېریال ډاډ ورکړل شي.

۱-۱-۵- شهرت او حیرانتیا

شهرت او حیرانتیا د سېلانیانو د جذب سبب کېږي او د هغوی په زړونو کې طبیعي مینه راپاروي. د انسان دغه دروني مینه او حیرانتیا په بهر یا چاپېریال کې له ځینو مشهورو انسانانو یا شیانو او حیرانوونکو عجایبو سره اړیکه نیسي؛ چې په دې عنوان کې زموږ د بحث موضوع هماغه د انسان دروني مینې او حیرانتیا را پارولو څخه په استفادې د سېلانیانو را جذبول دي. رسنۍ هم مشهورو انسانانو، ځایونو، شیانو او د حیرانتیا وړ عجایبو ته په ډېره لېوالتیا سره کمپاین کوي او هغه تر خپل خبري پوښښ لاندې راولي او خلک هم د مشاهیرو او عجایبو په اړه خبرونو او معلوماتو ته ځانګړې لېوالتیا لري. شهرت او حیرانتیا د رسنیو په برخه کې خبري ارزښتونه هم ګڼل کېږي یعنې «هغه اشخاص، شیان او بنسټونه یا ځایونه چې شهرت ولري هغوی خبري ارزښت لري...رسنۍ عادي شیان تر خپل پوښښ لاندې نه راولي، بلکې مشاهیرو پسې روان وي او هغوی ورته ډېر خبري ارزښت لري.»(٦:ص.۱۲) همدارنګه عجیبه شیان او ځایونه چې خلک حیرانوي هغه رسنیو ته خبري ارزښت لري او خلک یې تعقیب او لیدلو ته لیوالتیا لري چې په دې برخه کې رسنۍ

اغېزناک رول لوبولی او سېلانیان د خپلو سیمو د عجایبو او حیرانوونکو شیانو په مینه کې زنګولی او جلبولی شي.

هغه ځایونه، انسانان، پېښې او ښکارندې چې نړیوال شهرت لري د هغو د لیدلو او هلته د سفر کولو لپاره خلک کوښښ کوي؛ یعنې شهرت د توریزم هڅوونکی لامل دی چې په افغانستان کې داسې ځایونه، انسانان او پېښې ډېرې دي چې هغه نړیوال شهرت لري او خلک حیرانوي، داسې شیان د خلکو طبیعي مینه را پاروي او لیدو ته یې لیوال کوي، لکه: پامیر د نړۍ بام، طاق ظفر، خیبر، میوند، توره بوړه، شمشاد، هندوکش، آمو، د کابل بالاحصار، زوړ ښار، باغ بابر، د بودا د ړنګو شوو مجسمو آثار، بند امیر، د غزني او هرات منارونه، تاریخي قلعې، مزار شریف، دشت لیلې، کندهار کې خرقه مبارکه او نور آثار، د جلال آباد او کابل د موزیمونو تاریخي آثار؛ لوړ او مشهور شخصیتونه لکه: مولانا جلال الدین بلخي، امام اعظم ابوحنیفه رح، ملاله پېغله، ناهید شهید، سید جمال الدین افغان، ابن سینا بلخي، فارابي، سنایي غزنوي، سلطان محمود غزنوي، میرویس نیکه، احمد شاه بابا، قاري برکت الله سلیم، ملا علي قاري، غوریان، لودیان، سوریان، هوتکیان، ابدالیان...او داسې نور ډېر اشخاص، پوهان، سلاطین، ځایونه او نړیوال لوبغاړي او ځوان استعدادونه مو په هېواد کې شته چې د هغوی له شهرت څخه په استفادې د خپل هېواد په لور د سېلانیانو سېلونه را مات کړو. چې په دې اړه رسنۍ ډېر اغېزناک رول لوبولی شي.

او همدارنګه د ځینو هغو د نړیوال شهرت ګټلو لپاره باید د حکومتونو، چارواکو او رسنیو له لارې کار وشي، چې د هغو په وسیله د نړۍ له ګوټ ګوټ څخه سېلانیان را جذب شي. داسې نوي حیرانوونکی عجایب په ټولنه کې پیدا کړل شي او هغو ته درسنیو او نورو اداري او سیاسي ارګانونو له لوري نړیوال شهرت ورکړل شي، لکه دنړۍ تر ټولو لوړ انسان، تر ټولو ټیټ انسان، په یوه سیمه کې د شپږو غبرګونو زېږېدل، تر ټولو زړه قلعه، ښکلې سترګې،

ذکي انسان، لوړ غږ، ښه قاري، ښه نعت خوان، تر ټولو مترنم غږ یا طلایي حنجره، دیو ماشوم خارق العاده ذکاوت، د کال کتاب، د ورځې انځور، د کال انځور د پېړۍ انځور، تر ټولو قوي انسان، محلي لوبې، د حیواناتو په برخه کې عجایب، لکه د شپږو پښو زمرى، د درې سترګو اسپ، ځانګړي بازان، ځانګړي مرغان او داسې نور هغه عجایب چې د زمان مطابق ظهور کوي؛ که هغو ته د رسنیو له لارې نړیوال شهرت ورکړل شي، نو د سېلانیانو په را جذبولو کې خپل اغېزناک رول لوبوي چې په ځانګړې توګه تلویزیون او ټولنیزې رسنۍ په دې برخه کې ډېرې مهمې دندې او رسالت لري چې په ښه توګه سره د یوې منظمې ستراتېژۍ له مخې د خپلو مسلکي او معیاري خپرونو له لارې د ګرځندوی صنعت په وده او د ټولنې په پرمختګ کې اغېزناک او ګټور رول لوبولی شي.

۱-۲- د توریزم بهرني لاملونه

د توریزم بهرني لاملونه هغه دي چې له انسان څخه دباندې په چاپېریال کې وي او انسانان د سیاحت او ګرځېدو په لور هڅوي. په افغانستان کې د توریزم لپاره ډېر زیات بهرني یا چاپېریالي لاملونه شته چې کورني او بهرني سېلانیان د ځان په لور را جذبوي، دغه لاملونه په لاندې ډول په لنډ ډول پېژندل کېږي.

۱-۲-۱- امنیت

د سېلانیانو په راجذبولو کې امنیت یو ډېر مهم لامل دی، توریستان هغه ځای ته د سیاحت لپاره زړه ښه کوي چې امنیت یې خوندي وي. د توریزم په برخه کې د امنیت د اهمیت په اړه د شهرنو د چرګانو پلورلو کوڅې د زرګرۍ او قیمتي غمیو یو ۶۰ کلن هټیوال وویل: د سردار داود خان له وخت څخه را وروسته موږ اصلاً توریست نه لرو، ځکه د هېواد د امنیت په اړه توریستان ډاډ نه لري، دا کوم خارجیان چې دلته وو دا استعمارچیان وو چې د هېواد هر څه یې غلا کول او لوټل، په هېواد کې امنیت نه وو. نوموړي زیاته کړه چې اوس

چینایان په بازارونو کې ګرځي، خو هغوی توریستان نه دي، خرید نه کوي، په معدنونو پسې راغلي دي.(۸:مرکه) خو په همدې کوڅه کې د عتیقه توکو یو پلورونکي وویل چې: د جمهوریت په لومړیو کلونو کې چې امنیت ښه وو یوه اندازه سېلانیان لیدل کېدل او څه نا څه خرید به یې کاوه، خو وروسته چې انفجارونه شول او امنیت خراب شو بیا تورستان هم له دې هېواده والوتل، خو اوس د اسلامي امارت له راتګ او د امنیت له ښه کېدلو سره خال خال توریستان بیا هم لیدل کېږي څه نا څه یو شی اخلي چې دا د هېواد او خلکو په اقتصاد ښه اغېز کوي. نوموړي زیاته کړه چې اوس امنیت ښه شوی او چینایان زیات ګرځي راګرځي خو هغوی چندان خرید نه کوي، یواځې سیل کوي.(۱۰:مرکه) خو په اوس وخت کې د افغانستان د ښه امنیت په اړه سېلانیانو ته ډاډ ورکول او اغېزناک تبلیغات په کار دي.

له دې مرکو څخه څرګندېږي چې په افغانستان کې د اسلامي امارت له واکمنېدو سره د توریزم صنعت د پرمختیا لپاره د امنیت لامل ښه لور ته روان او خوندي شوی دی او کورني او بهرني سېلانیان په ډاډه زړه سره د هېواد ګوټ ګوټ ته شپه او ورځ تګ راتګ کولی شي، موږ په خپله له خپلې کورنۍ او کله له ځینو نیږدې دوستانو سره د هېواد یو شمېر ولایتونو ته په ډاډه زړه سفرونه کړي چې د امنیتي ځواکونو له لوري موږ سره ډېره ښه رویه شوې، خو په دوو وروستیو کلونو کې ځینو ځایونو ته د مېرمنو د نه پرېښودلو له امله ماشومانو ته یو ډول رواني نارامتیا پیدا کېدله چې هیله ده د توریزم پر وړاندې د دې ستونزې په حل کې مناسبې حل لارې پیدا کړل شي.

په سفرونو او سیاحت کې د ښه اقتصاد او امنیت شتون ډېر اړین دی چې الله متعال ﷻ یې هم په اړه فرمایي: ﴿لِإِيلَٰفِ قُرَيۡشٍ ١ إِۦلَٰفِهِمۡ رِحۡلَةَ ٱلشِّتَآءِ وَٱلصَّيۡفِ ٢ فَلۡيَعۡبُدُواْ رَبَّ هَٰذَا ٱلۡبَيۡتِ ٣ ٱلَّذِيٓ أَطۡعَمَهُم مِّن جُوعٖ وَءَامَنَهُم مِّنۡ خَوۡفِۭ ٤﴾(قریش:۱-۴)- له جهته د انس او الفت د قریشو یو له بل سره، له جهته د انس او الفت د دوی په سفر د

ژمي(کې یمن ته) او(په سفر د) د اوړي(کې شام ته هر کال)، نو ښايي چې بندګي وکړي دوی رب د دې کوټې(کعبې) ته هغه(رب) چې طعام خواړه یې ورکړي دي دوی ته په لوږې کې او امن یې ورکړی دی دوی ته له خوف وېرې څخه.[کابلی تفسیر].

په دې سورت کې د سیاحت او سفرونو د پرمختیا په برخه کې د لوړو انساني اخلاقو او ښې تغذیې د اهمیت تر څنګ د امنیت د خوندیتوب او ډاډ لپاره ډېر زیات تأکید شوی دی. که هر مسلمان او اسلامي نظام د ګرځندوی او د سېلانیانو د رواني او جسمي امنیت د خوندیتوب په برخه کې ځانګړې واقعي پاملرنه ولري او د رسنیو له لوري همدغسې ډاډمنه او خوندي فضا او د هغوی اړتیاوو ته پاملرنه منعکسه شي، هرو مرو د ګرځندوی صنعت په پراختیا او له دې لارې د ټولنې پرمختګ ته لاره هوارېږي.

۱-۲-۲- غوره اقلیم او طبیعي منظرې

د ګرځندویۍ صنعت په وده او د سېلانیانو په جذبولو کې د یوې سیمې ښه آب او هوا او د طبیعت ښکلا او ښایسته منظرې، غرونه، دښتې، شنې سیمې، سیندونه، کاریزونه، ځنګلونه، رنګارنګ حیوانات، مرغان، تفریحي پارکونه، نظافت، ښاري نظم او ډاډمن چاپېریال ډېرې اغېزې لري.

د یوې سیمې غوره طبیعي خصوصیتونو ته د توریزم د صنعت څېړونکو د طبیعي توان یا جاذبې نوم ایښی چې یو ځای نسبت نورو ځایونو ته طبیعي ځانګړتیاوې او ستراتیژیک موقعیت ولري هلته ډېر سېلانیان ور جذبېږي، لکه استوایي منطقې، ډېر لوړ ځایونه، ډېر ژور ځایونه او داسې نور عجایب چې هغه موقعیت نسبت نورو ته متمایز کړي د سېلانیانو د راجبولو لوړه توانایي لري.(۷:انټرنټ) چې الحمدلله په افغانستان کې دغسې طبیعي توان، غوره اقلیم، د څلورو فصلونو ښکلا، سیندونه، غرونه رغونه او طبیعي منظرې پرېمانه دي چې رسنۍ یې نړیوالو ته د ورپېژندلو او مشهورولو دنده پر غاړه لري، خو د

تفریحي پارکونو او نظافت په برخه کې د اړوندو ادارو له لوري لا زیاته دوامداره پاملرنه په کار ده.

۱-۲-۳- تاریخي آثار او عجایب

په هره اندازه چې په یو هېواد کې تاریخي آثار او د سترو تمدنونو اړوند ځایونه، ښارونه، عجایب، موزیمونه، ژوبڼونه او داسې نور تاریخي آبدات او عجیبه ځایونه زیات وي په هماغه اندازه زیات سېلانیان را جذبېږي.

افغانستان د تاریخي آثارو او عجایبو له کبله یو بډای هېواد دی او ډېر سېلانیان را جذبولی شي، خو په کار دی چې ښه کمپاین ورته وشي. د دې جغرافیې پخواني نومونه چې: په منځنیو پېړیو کې خراسان، په پخوانیو پېړیو کې آریانا او له هغې وړاندې پېړیو کې د باختر یا باختري په نوم یادېده (۹:ص.۷۳) او هغه تمدنونه چې په دې جغرافیه کې تېر شوي له خپلو اړوندو آثارو سره په ملي او نړیواله کچه معرفي او مشهور شي، په افغانستان کې د درې امپراتوریو د ماتې په اړه واقعي موزیمونه، له هغوی څخه پاتې شوي وران ویجاړ جنګي آثار، د هغوی د بمباریو او ظلمونو ځینې فیزیکي آثار او کورونه ساتل او د هغو تاریخچه او د ویجاړولو قصه، د دښمنانو پر وړاندې د مشهورو مورچلو ساتل او د هغو تاریخ لیکل، لکه د پغمان، هندوکش، شمشاد، جلرېز توري بوړې او داسې نور مورچلونه، په هغه سیمه چې د بمونو مور استعمال شوې هماغسې ساتل او هلته یو لوی موزیم جوړول، په متمایزو توریستیکي ځایونو کې د شوروي اتحاد او امریکایي اشغال پر وړاندې د بریالیتوب څلي جوړول، د خپلو پخوانیو تاریخي څلو او آبداتو مرمت او ساتل او دې ته ورته د توریزم صنعت د ودې په اړه نور اړین ګامونه اخیستل ددې سبب کېږي چې ګڼ شمېر سېلانیان به له خپلو پرېمانه پانګو او پانګونو سره د هېواد په لور را مات کړل شي، چې رسنۍ په دې برخه کې اغېزناک رول لوبولی شي.

۱-۲-۴- د خلکو له لوري غوره رويه او احترام

د هغه هېواد خلک چې د توريزم فرهنګ باندې سمبال او له مېلمنو سره د اکرام، حترام او مېلمه پالنې له دودونو سره سم رويه کوي، همدا په خپله د يو هېواد لپاره ډېره لويه معنوي پانګه او لوړ اعتماد دی چې مادي پانګې په خپله ځانته را جذبوي، د سېلانيانو زړونه ښکاروي او هغوی له ځان سره ډېرې خوږې خاطرې بهرنۍ نړۍ ته وړي او په دې توګه ډېر نور سېلانيان را جذبېږي. د ښهرنو د چرګانو پلورلو کوڅې د عتيقه توکو يو پلورونکي وويل چې: د سېلانيانو لپاره مناسب چاپېريال جوړول ډېر اړين دي، دلته موږ ډېر وخت وينو چې سېلانيان د ځينو سوالګرانو له لوري ډېر ځورول کېږي، پيسې او نور شيان ترې غواړي حتی له لاس او جامو څخه يې نيسي او ډېر يې په تنګ کړي.(۱۰:مرکه) چې دا د سېلانيانو لپاره ځوروونکی حالت وي چې بايد د چارواکو له لوري يې مخه ونيول شي او له هغوی څخه سوال و نه شي، بلکې په سوداګريز هنر، اکرام او احترام سره يو څه پرې وپلورل شي.

له سېلانيانو سره د ښې رويې او احترام په اړه اړينه ده چې هټيوالو، سوداګرو، ګرځنده پلورونکو، هوټليانو، رسټورانټونو، او عام ولس ته د رسنيو، منابرو، اتحاديو، چارواکو او مشرانو له لوري مناسب پيغامونه او پروګرامونه جوړ او خپاره شي؛ چې ټول هېوادوال مو د لوړو اخلاقو، مېلمه پالنې او احترام په غوره فرهنګ ښکلي اوسي.

۲- پر افغانستان د توريزم اغېزې

د توريزم صنعت د ودې، پراختيا او پرمختيا سره پر افغانستان باندې ډېرې مثبتې اغېزې ليدل کېږي چې په دې برخه کې لا زياته پاملرنه په بېلابېلو ډګرونو کې دغه لاسته راوړنې او اغېزې لا زياتولی شي. په لاندې عنوانونو کې پر افغانستان د توريزم اغېزې څېړل کېږي.

۲-۱- د توريزم اقتصادي اغېزې

له توريزم څخه يو مهم هدف يوې ټولنې ته له ټولې نړۍ څخه د اقتصادي گټو او پانگو را جذبول دي. په هره اندازه چې يو هېواد يا سيمه زيات سېلانيان را جذب کړی شي په هماغه اندازه زياتې اقتصادي گټې د ځان په لور را جذبولی شي، که موږ د هند او مصر هېوادونه په نظر کې ونيسو، نو له ټولې نړۍ څخه په خپلو تاريخي آثارو او عجايبو زيات سېلانيان د ځان په لور جذبوي، له دې لارې زيات عوايد تر لاسه کوي او اقتصادي کچه يې پرې لوړېږي.

د توريزم د اقتصادي اغېزو په اړه پوهندوی محمد رحيم خاکسار په يوه مقاله کې پر دې تأکيد کړی چې د توريزم پراختيا کولای شي چې د بېلابېلو هېوادونو په سياسي، اقتصادي او ټولنيز وضعيت کې مثبت بدلون رامنځته کړي او له دې لارې زيات عوايد او بوختياوې ترلاسه کړای شي. اوس مهال د نړۍ زياتره هېوادونه په دې بريالي شوي چې د توريزم له لارې خپل اقتصادي وضعيت ښه کړي او پر خپلو اقتصادي ستونزو لاسبرى ومومي.(۵:ص.۱۴۹)

۲-۲- د توريزم سياسي اغېزې

توريزم د ټولنې په سياسي ډگر کې د پام وړ اغېزې لري، هېوادونه سره نږدې کوي، کوم سياسيون چې مخکې يا د خپل سياسي موقف په جريان کې کوم هېواد ته په سياحت تللي وي، له هغې خاورې او خلکو سره طبيعي بشري خواخوږي پيدا کوي، هلته يې چې هر څومره اکرام او مېلمه پالنه شوې وي په هماغه تناسب له هغو خلکو او هېواده متأثر کېږي او يو سياسي مقام ته د رسېدو په صورت کې بيا د هغه هېواد او خلکو په اړه نرم او د همدردۍ دريځ نيسي. له ملي تلويزيون سره د يوې مرکې په ترڅ کې د سياسي چارو شنونکي محمد ياسين حبيب هم په سياسي ډگر باندې د توريزم په مثبت اغېز باندې تأکيد وکړ او د توريزم صنعت يې د اسلامي امارت د رسميت پېژندلو په برخه کې هم اغېزناک وباله او د لا ودې لپاره يې د اطلاعاتو او فرهنگ وزارت او

رسنیو ته وړاندیز وکړ چې په دې برخه کې مناسب تبلیغات وکړي، سېلانیانو ته د امنیت او ښو امکاناتو ډاډ ورکړي، د هېواد په سیاحتي ځایونو کې مناسب هوټلونه او پارکونه جوړ شي او د تاریخي آبداتو په ساتنه او معرفي کې لازم اقدامات وشي، تر څو د نړۍ له گوټ گوټ څخه یوه زیاته اندازه سېلانیان را جلب شي.(۴:ملي تلویزیون)

د توریزم د سیاسي اغېزو په اړه پوهندوی محمد رحیم خاکسار په خپلې علمي-څېړنیزې مقالې کې پر دې تأکید کړی چې د توریزم پراختیا کولای شي چې د بېلابېلو هېوادونو په سیاسي وضعیت کې مثبت بدلون رامنځته کړي له همدې امله د نړۍ زیاتره هېوادونه د توریزم له سیاسي ښېگڼو او مزایاوو څخه خوند اخلي او خپلو سیاسي موخو ته ځانونه رسوي. اوس مهال توریزم په نړۍ کې زیاته پراختیا موندلې او د نړۍ زیاتره هېوادونه په دې بریالي شوي چې د توریزم له لارې خپل سیاسي وضعیت ښه کړي او پر خپلو سیاسي ستونزو لاسبرى ومومي.(۵:ص.۱۴۹) چې په دې برخه کې د اطلاعاتو، فرهنگ او گرځندوی وزارت او د هېواد رسنۍ مهم رسالت په غاړه لري چې داسې یوه ستراتېژي ولري چې له عمومي پالیسۍ سره یې په همغږۍ پلې او د توریزم صنعت له لارې د هېواد د سیاسي ثبات اهداف متحقق کړي.

۲-۳- د توریزم علمي- فرهنگي گټې او اغېزې

توریزم د ټولنې د علمي-فرهنگي برخو په وده او پرمختیا کې اغېزناک رول لري، ځکه د هېوادونو او ملتونو تر منځ تگ را تگ او پېژندگلوي زیاتېږي، یو د بل ژبې زده کوي، د تفاهم کچه لوړېږي، له علمي او فرهنگي لاسته راوړنو څخه ژر خبربدلی شي، د هغو ژباړه او انتقال کې له خپلو شرایطو سره سم ژر اقدام کېږي، د بشري ټولنې تر منځ گډ ارزښتونه، بازارونه، فکرونه او اهداف را منځته کېږي، گټې او تاوانونه یې سره نږدې کېږي او ورځ تر بلې د بشري ټولنې تر منځ علمي-فرهنگي مشترکات زیاتېږي چې په پایله کې یې د بشري

ټولنې علمي-فرهنګي کچه وده کوي او ټولنه د هر اړخیز پرمختګ په لور روانېږي.

هر هغه هېواد چې په دې برخه کې سرلارى وي او مناسب او پر وخت اقدامات، امکانات او سهولتونه را منځته کړي او مناسب پلان او ستراتېژۍ ورته ولري چې له هغې سره سم پر مخ ولاړ شي هغه به پر نورو باندې ډېرې علمي-فرهنګي اغېزې ولري او خپله به هم د نړۍ له علمي-فرهنګي پرمختګونو څخه مناسب او پر وخت استفاده کولای وشي چې د ټولنې په هر اړخیز پرمختګ به ښه اغېز ولري.

پوهندوى خاکسار لیکي چې: د نړۍ زیاتره هېوادونه د توریزم فرهنګي ښېګڼو او مزایاوو څخه خوند اخلي او له دې لارې زیات عواید او بوختیاوې ترلاسه کوي.(۵:ص.۱۴۹) چې په دې برخه کې هم رسنۍ مهمې دندې او رسالت لري چې په ښه توګه يې د يو منظم پلان په رڼا کې ترسره کول د هېواد په علمي-فرهنګي ودې او پر نورو ټولنو باندې د مثبتو اغېزو لامل کېږي.

۲-۴- د توریزم دعوتي اغېزې

د توریزم صنعت څخه که په پلاني او ستراتیژیکه توګه استفاده وشي، نو په بشري ټولنه سترې دعوتي اغېزې لرلی شي، که مسلمانان نورو هېوادونو ته په سیاحت ځي او یا له نورو هېوادونو څخه اسلامي هېوادونو ته خلک په سیاحت راځي او د مسلمانانو کړه وړه، نېک اخلاق، مېلمه پالنه، اکرام، شفقت، عدالت، امانتداري، صداقت، انصاف، حرام مال نه خوړول، په اخیستلو او خرڅولو کې غش نه کول، دروغ نه ویل، تهمت نه کول او داسې نورو دیني ارزښتونو مراعاتول؛ د دې سبب کېږي چې د نورو ادیانو پیروان یا بې دینه او مشرکین د مسلمانانو له نېکو اعمالو او لوړو ارزښتونو څخه متأثر شي او د اسلام مبارک دین ته يې زړه پرانیستل شي. همدارنګه د آذان آواز او د قرآن کریم تلاوت او د لمانځه حرکات او د جماعت لمونځ او لوړ اسلامي آداب او

ارزښتونه د دې سبب کېږي چې د اسلام مبارک دین ته په عملي توګه دعوت وشي او هغوی ته په مستقیمه او غیر مستقیمه توګه اسلامي دعوت ورسېږي او د اسلام مبارک دین په ټوله نړۍ کې خپور شي. پوهندوی خاکسار هم دغه مفکوره تأییدوي چې: توریزم د سیاسي، اقتصادي او فرهنګي پراختیا تر څنګ د اسلام مبارک دین د خپراوي مهم لامل هم دی او د هرې ورځې په تېرېدو سره یې هر اړخیز ارزښت زیاتېږي.(۵:ص.۱۴۹) چې رسنۍ په دې برخه کې ډېر اغېزناک رسالت ترسره کولی شي، نړیوالو ته د اسلامي شریعت او افغاني فرهنګ لوړ ارزښتونه رسولای او له دې لارې هغوی د خپل هېواد په لور سیاحت ته را جذبولای شي.

۲-۵- د توریزم ټولنیزې اغېزې

د توریزم پرمختیا کولای شي چې د بېلابېلو هېوادونو په ټولنیز وضعیت کې مثبت بدلون رامنځته کړي؛ له همدې امله د نړۍ زیاتره هېوادونه د توریزم په برخه کې زیاته پانګونه کوي، د توریزم په وسیله بشري ټولنه یو د بل د ژوند له حاله ژر خبرېدلی شي د هغوی پرمختګونه او د ټولنیز ژوند سوکالۍ په خپلو سترګو ویني او په پایله کې یې د خپلې ټولنې ستونزې ښې درک کولی او د هغو حل لارې پیدا کولی شي، خپل هېواد ته هر اړخیز پرمختګونه او د نورو هېوادونو تجربې را انتقالولی شي.

اوس مهال توریزم په نړۍ کې زیاته پراختیا موندلې او د نړۍ زیاتره هېوادونه په دې بریالي شوي چې د توریزم له لارې خپل ټولنیز وضعیت ښه کړي او پر خپلو ټولنیزو ستونزو لاسبرى ومومي.(۵:ص.۱۴۹) چې په پایله کې یې ټولنیز ژوند په هره برخه کې پرمختګ مومي. رسنۍ د خپلو بېلابېلو اطلاعاتي، تحلیلي، هنري او ادبي معیاري پروګرامونو د خپرولو له لارې د ګرځندوی صنعت ته لا وده ورکولای او د ټولنیز پرمختګ د بهیر د لا چټکتیا سبب کېدلای شي.

۳- د توریزم صنعت د پرمختیا په اړه د رسنیو دندې

رسنۍ د توریزم صنعت د پرمختیا په اړه ډېرې مهمې دندې په غاړه لري، رسنۍ کولای شي چې د توریزم صنعت د پرمختیا لپاره منظم پلان او له هغې سره سم اغېزناک پروګرامونه ولري. د رسنیو له دندو څخه ده چې باید د ګرځندوی صنعت د پرمختیا په موخه د توریزم او سیاحت په اړه د انسان دروني او بېروني هڅونکي عوامل او ځانګړنې ښې درک او د هغو په تحریک سره په هېواد کې د کورنیو او بهرنیو سېلانیانو څپې را ماتې کړي. رسنۍ کولای شي په خپلو ارزښتونو کې د توریزم صنعت د پرمختیا ارزښت هم په پام کې وساتي، هر هغه تصویر، فلم، پیغام او پروګرام چې په هېواد کې د توریزم صنعت ته رشد ورکوي او د سېلانیانو په را جذبولو کې اغېزناک وي هغه ته لوړ خبري ارزښت ورکړل شي او دغسې مطالب تل د رسنیو له لوري تر زیات پوښښ لاندې راوستل شي. د خپل هېواد مشاهیر، عجایب، تاریخي آثار، ښکلې منظرې او ښکلاوې خپرې او په ځانګړې توګه د تلویزیوني چینلونو او ټولنیزو رسنیو له لارې په دې برخه کې زیاته پاملرنه وشي، ځکه چې هغوی په مستقیمه توګه د انسانانو سترګې او غوږونه د خپلو پیغامونو او پروګرامونو تر اغېز لاندې راوستلای شي.

پایله

د ګرځندوی صنعت څخه په ښه توګه د یو منظم پلان او ستراتېژۍ له مخې د اسلامي شریعت او افغاني فرهنګ په پام کې نیولو سره استفاده کول د ټولنې د هر اړخیز پرمختګ سبب کېږي، رسنۍ په دې برخه کې ډېر اغېزناک رول لوبولای شي چې په ښه توګه ترې استفاده کول او د ګرځندوی صنعت پرمختیا اړوند پیغامونو او پروګرامونو ته ارزښت ورکول د ګرځندویۍ صنعت ته لا وده او پرمختیا ورکوي. رسنۍ د ګرځندوی صنعت د دروني او بهرنیو عواملو د هڅولو، تبلیغ او تشهیر دندې لري چې د یو منظم پلان له مخې یې د خپلو پروګرامونو له لارې ترسره کړي، په ځانګړې توګه تلویزیون او ټولنیزې رسنۍ په

دغه برخه کې ډېرې اغېزناکې دي چې د ښې ګټې اخیستنې په صورت کې د توریزم صنعت لا زیاتې پرمختیا ته لاره هوارولای شي.

افغانستان د توریزم صنعت د پرمختیا لپاره پرېمانه هڅوونکي عوامل لري چې د ښې استفادې په صورت کې پر افغاني ټولنه هر اړخیزې مثبتې اغېزې لرلای شي، خو په ځانګړې توګه د هېواد د اقتصادي، سیاسي او علمي پرمختیا په برخه کې لوړ اغېز لري او د اسلام د مبارک دین په خپراوي کې هم خپلې مثبتې اغېزې څرګندوي.

وړاندیزونه

۱. امنیتي سکتور دې د سېلانیانو د امنیت په اړه کوټلي ګامونه واخلي او د اطلاعاتو، فرهنګ او ګرځندوی وزارت او رسنۍ دې سېلانیانو ته د امنیت او نورو سهولتونو د ډاډ په اړه پیغامونه او پروګرامونه خپاره کړي.

۲. ټولو رسنیو او د ټولنیزو رسنیو فعالانو ته وړاندیز کېږي چې د توریزم صنعت د یو ارزښت په توګه ومني او د دې صنعت هڅونکي دروني او بهرني عوامل ښه وپېژني، د خپل هېواد په لور د هغو په تحریک کې د مناسبې ستراتېژۍ له مخې منظمې خپرونې ولري او زیاته اندازه سېلانیان د خپل هېواد په لور را مات کړي.

۳. د اطلاعاتو، فرهنګ او ګرځندوی وزارت، ښار او کور جوړولو وزارت، ښاروالۍ او نورې اړوندې ادارې دې په همغږۍ سره د هېواد د تاریخي آبداتو، تاریخي ښارونو رغونه او ساتنه وکړي او د سېلانیانو لپاره دې مناسب سهولتونه، پارکونه، هوټلونه او په ځانګړې توګه د کورنیو لپاره دې ډاډمن چاپېریال رامنځته کړي.

۴. د اطلاعاتو، فرهنګ او ګرځندوی وزارت او ښاروالیو ته وړاندیز دی چې د تفریحي پارکونو جوړولو او نظافت په اړه لا زیاته دوامداره پاملرنه وکړي.

۵. ټولګټو وزارت ته وړاندیز کېږي چې لویې لارې په ښه توګه جوړې، دواړه طرفه یې شنې او ترافیکي خوندیتوب ته یې پاملرنه وکړي.

مأخذونه

۱- قرآن کریم

۲- قران کریم ترجمه او تفسیر په پښتو ژبه کښې، د سعودي عرب پادشاه او د حرمینو شریفینو خادم شاه فهد بن عبدالعزیز آل سعود په امر چاپ او اهداء شوی، دویم ټوك، د حرمینو شریفینو د خادم پادشاه فهد د قران کریم د طباعت چاپ خانه: سعودي عربستان.

۳- البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله. الجامع الصحيح المختصر، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا أستاذ الحديث وعلومه في كلية الشريعة بجامعة دمشق، الطبعة الثالثة، الجزء الثالث، دار ابن كثير: اليمامة – بيروت، ١٤٠٧ = ١٩٨٧م.

۴- حبیب، محمد یاسین.«د هېواد د سیاسي ثبات لارې چارې» ملي تلویزیون، د ماسپښین دولس بجو خبري سرویس په ترڅ کې مرکه، دوشنبه، ۱۴۰۳/۸/۷هـ ل.

۵- خاکسار، محمد رحیم. «د توریزم سیاسي اغېزې» آریانا علمي-څېړنیزه مجله، د افغانستان د علومو اکاډمۍ د اطلاعاتو او عامه اړیکو ریاست: پنځمه دوره، پرله پسې ۴۴۸-۴۴۹ ګڼه، ۱۴۰۲هـ ل کال، لومړۍ او دوهمه ګڼه، کابل.

٦- شکرخواه، یونس. خبر، چاپ نهم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران- مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها: تهران، ۱۳۸۵هـ ش.

۷- سایت پارس مدیر. «عوامل مؤثر بر توسعهٔ گردشگری» https://parsmodir.com/tourism/tourism-development.php تاریخ نشر: ۱۳۹۷/۷/۲۱هـ ش، [مراجعه:۱۴۰۳/۸/۹هـ.ش.].

۸- عثمانی، حاجی عثمان. «په توریزم کې د امنیت ارزښت» شهر نو کې د زرګرۍ هټیوال، ٦٠ کلن، مرکیال: محمد داود ناظم، کابل، چهارشنبه ۱۴۰۳/۸/۹هـ ل.

۹- کهزاد، احمد علی. «افغانستان؛ تاریخ قدیم الی آغاز دورۀ اسلام» مجموعۀ مقالات علامه احمد علی کهزاد منتخب از آریانا دائرۀ المعارف دورۀ اول (۱۳۲۸-۱۳٤۸)، مدون: ثریا پوپل، ریاست اطلاعات و ارتباط عامۀ اکادمی علوم افغانستان: دیزاین و اهتمام: محمد مجتبی همایون، ۱۳۹۷هـ ش.

۱۰- ولی زاده، عنایت الله. «د توریزم ارزښت او د توریستانو امنیت» شهر نو کې د عتیقه آثارو هټیوال، ۳۷ کلن، مرکیال: محمد داود ناظم، کابل، چهارشنبه ۱۴۰۳/۸/۹هـ ل.

څېړنوال مفتي محمد نبي "الميداني"

په افغاني فرهنګ د غربي او پردي پالو رسنيو يرغل

ملخص البحث

إن معرفة الثقافة، وإشاعتها، وتطبيقها والتحقيق حولها لها أهمية كبيرة، هذا البحث يهدف إلى التوعية العامة حول حرب وسائل الإعلام الأجنبية ضد ثقافتنا. وأجرى دراسة هذالموضوع وفق المنهج التحليلي والتوصيفي. وجود الإعلام بدأ مع وجود البشرية، والإعلام على نوعين: المطبوع والإلكتروني، وفي هذا العصر النوع الإلكتروني هو الغالب، ويستعمل كوسيلة مهمة، ولها آثار مباشرة على الحياة الاجتماعية، وتتأثر بها. بما أن اليهود قابضون على أكثر وسائل الإعلام حول العالم، فهم مع حربهم الميدانية يحاربون ثقافتنا، وكانوا ينشرون المسلسلات المضلة، والفحشاء، والعري، والثقافة الأجنبية وغير ذلك من الأمور المردودة في القنوات الفضائية، وفي النهاية جرحوا ثقافتنا العزيزة، وصارت أفكار كثير من أفراد مجتمعنا أجنبية، في النهاية يحتوي هذا البحث على النتائج والاقتراحات.

د څېړنې لنډيز

د خپل فرهنګ پېژندل، ترويج، پرې عمل او په اړه يې څېړنه خورا زيات ارزښت لري. دا څېړنه د عامه پوهاوي په موخه، زموږ پر فرهنګ د پردي پالو غربي رسنيو د يرغل پر موضوع د تحليلي او توصيفي ميتود پر مټ څېړل شوې. د رسنيو پيل د بشريت له پيل سره تړلی دی، رسنۍ چاپي او برېښنايي

بنه لري چې په اوسني دور کې يې برېښنايي بڼه غالبه او د يوې مهمې وسيلې په توګه کارول کيږي چې د خلکو په ټولنيز ژوند مستقيمې اغېزې لري او ترې متأثره کيږي. دا چې د نړۍ په ګڼ شمېر رسنيو يهود قبضه لري، نو ځکه يې له فزيکي يرغل سره زموږ په فرهنګ هم يرغل کړی و چې په ډېری رسنيو کې يې بې لارې کوونکي سريالونه، بد اخلاقي، عياشي، نا مناسب لباس، پردی فرهنګ او ګڼې نورې ناخوالې خپرولې، په پايله کې يې زموږ معزز فرهنګ مجروح او د ټولنې د ډېرو وګړو ذهنيت يې پردی کړ. دا څېړنه په پايله او وړانديزونو پای ته رسېږي.

بسم الله الرحمن الرحيم

سريزه

الحمد لله رب العٰلمين، والصلوٰة والسلام على سيدالمرسلين، وعلى آله وأصحابه أجمعين، وبعد:

کله چې په ۲۰۰۱ ميلادي کال، نړيوالو اشغالګرو د امريکې په مشرۍ د افغانستان پر جغرافيه او وګړو يرغل وکړ، نو د خپلو مخالفينو د نفوذ د مخنيوي لپاره يې له مختلفو لارو کار واخيست، چې فزيکي جګړه کې يې له پرمختللو وسايلو او په فکري او فرهنګي ډګر کې يې د خپلو شومو فکري ملګرو په مټ، پر رسنيز ډګر کې د رسنيو او اطلاعاتو انفجار وکړ، لوېديځ سفارتونو او نورو نړيوالو مؤسساتو په سلګونو صوتي، انځوريزې او چاپي رسنۍ ايجاد کړې او د افغان ملت د فکري بدلون په موخه يې ميليونونه ډالر مصرف کړل.

د غربي ښکېلاک له محاربوي يرغل سره سم، په افغان اولس د فکري بريدونو پراخې کلتوري، مذهبي او ګڼې نورې بېلارې کوونکې څپې هم خپرې شوې، چې د ناولې ډيموکراسۍ تږو يې په خورا ورين تندي هرکلی وکړ. د دغو ککړو او ناولو غربي دودونو د رايجولو په موخه، غرب ته تر بل هرڅه

تبليغاتي لار اسانه او ګټوره وه، ځکه خو يې يو شمېر رسنۍ په پراخو ډالري مرستو د خپل افغاني وياړمن کلتور او با ننګه ارزښتونو په وړاندې معنوي زبېښاک ته چمتو کړې. هو! شل کلن وحشيانه او ظالمانه اشغال د انساني تلفاتو او مادي خساراتو تر څنګ، زموږ ملي کلتور او ارزښتونه د استخدام شويو رسنيو او کرايه شويو مېډيايي کاروباريانو په وسيله سخت زيانمن او متضرر کړل. بهرني اشغالګرو د خپل شل کلن ناولي وجود په دوران کې، د افغاني ثقافت او کلتور له منځه وړلو لپاره پرېمانه پانګونه وکړه، د سل هاوو راډيو ګانو، ټلويزيوني شبکو، اخبارونو، مجلو او د مدني ټولنو تر نامه لاندې د غربي کلتور د ترويج مرکزونه تأسيس کړل او همداراز يې د انټرنيټي پاڼو په جوړولو هڅه وکړه، تر څو افغاني ټولنه له خپل کلتور نه جدا او د غربي کلتور تقليد ته وهڅوي، ځکه د يوه ملت غلام کول يوازې په هغه صورت کې ممکن دي، چې له خپل ملي او اسلامي کلتور نه خالي او په ځای يې استعماري او استثماري کلتور ترويج.

د تېرو شلو کلونو په بهير کې ډېرې رامنځته شوې رسنۍ که څه هم ځانونه يې آزاد او خپلواک ګڼل، خو په حقيقت کې اکثريت د کفر خادمان او غلامان و او د مسلمانانو اذهان يې مشوش کول، يعنې د اسلام په اړه يې ورته شکونه پيدا کول او کوښښ يې کاوه چې مسلمانان له خپل افغاني او اسلامي فرهنګ څخه بېګانه کړي. دغه ډول رسنيو له شلو کالو را په دې خوا، په اسلامي ټولنو کې د امريکې او د هغوی د پلويانو لپاره ښه خدمت تر سره کړ او بيا يې په ډېره سپين سترګۍ سره ادعا کوله، چې ګواکې دوی آزاد او خپلواک دي او په اسلامي نړۍ کې د مسلمانانو رسنيزه آزادي تأمينوي، خو په حقيقت کې همدغسي رسنۍ د مسلمانانو ترمنځ د نفاق او بې اتفاقيو خپروونکې وې.

بنسټيز ويونه: افغان، غرب، فرهنګ، رسنۍ او يرغل.

د څېړنې ارزښت

پرله پسې څو لسيزې مو په ګران هېواد کفري يرغلونه وشول چې په پايله کې يې دلته لسګونه کفري عناصر او د نفاق تخمونه وکرل؛ افغاني او اسلامي فرهنګ/ کلتور، اخلاق او عادات، اقتصادي او نور نظامونه يې زهرجن کړل، په ځانګړې ډول تېر شل کلن امريکايي يرغل بيا په دې برخه کې ډېر کار وکړ؛ لسګونه داسې رسنۍ يې رامنځته کړې چې شپه او ورځ به يې پر افغاني او اسلامي فرهنګ ملنډې وهلې او د نوي نسل په ذهن کې يې د پردي فرهنګ د ترويج هڅه کوله، دا چې مسلمان بيا هر افغان ته خپل فرهنګ او کلتور ډېر ارزښت لري؛ ځکه چې ديني صبغه لري نو ډېره اړينه ده چې په اړه يې څېړنې وشي څو هر وګړی خپل فرهنګ ته ژمن او خپل اولادونه له پرديو فرهنګونو څخه وژغوري.

د څېړنې اهداف

۱- د خپل اسلامي فرهنګ پېژندنه.

۲- په افغاني او اسلامي فرهنګ د يرغلونو په اړه عامه پوهاوی.

۳- د خپل افغاني او اسلامي فرهنګ ساتنه.

د څېړنې منهج او تګلاره

طبيعي خبره ده چې دغه بحث د تحليلي او توصيفي تګلارو پر مټ تر سره شوی دی چې په ترڅ کې يې کتابونو، کتابتونونو، مطبوعاتو او د معلوماتو نورو منابعو ته مراجعه شوې، په ځانګړې توګه د دې موضوع اړوند ورستيو څېړنو او مقالو ته زياته پاملرنه شوې.

د څېړنې لامل

د تېر شل کلن امريکايي اشغال پرمهال په افغانستان کې د رسنيو د بې ساري ډېرښت په اړه ډېرې داسې ناويلې خبرې شته، چې له خلکو پټې ساتل

شوي دي، د پوځکیو په شان د دې ناڅاپي را ټوکېدلیو سلګونو نشراتي، سمعي او بصري رسنیو، ټول رازونه موندل او څېړل د دې څېړنې له لاملونو څخه دي، خو دلته به په لنډ ډول د دغو رسنیو اړوند ځینې ناویلي رازونه او خبرې راوسپړو او تر څېړنې لاندې به یې ونیسو.

۱ـ د رسنۍ پېژندنه

رسنیو ته په عربي ژبه "وسائل الإعلام" او په انګلیسي ژبه میډیا (MADIA) ویل کېږي. (۱۲: ۲۲۱۲مخ)

رسنۍ تر خلکو پورې د پیغام رسولو وسیلې ته وایي. د رسنۍ د تعریف په اړه دا هم ویلای شو چې رسنۍ پر یوه هېواد باندې د خپلو افکارو د غالبولو او په هغه هېواد کې د خپل سیاسي، کلتوري، اقتصادي او فرهنګي پالیسي تطبیقولو او د خپلو موخو د اغېزو ښندلو او له دې لارې د هغوی افکارو ته د بدلون ورکولو نوم دی. (۲۲۱۲:٦مخ).

قیس الدین سعدي د رسنۍ په اړه ویلي دي: رسنۍ د هغه علم یا هنر نوم دی، چې د هغه له لارې یو ځوک خبر، خیال او جذبه تر بل چا پورې رسولای شي. (۱: ١٤مخ)

پروفیسور مهدي حسن، د رسنۍ په اړه ویلي دي: تر نورو پورې خپل خیالات رسول، پر هغو باندې خپل مطلب واضح کول او د خبرو اترو کولو عمل ته رسنۍ وایي، د دې لپاره دا اړینه نه ده چې انسان باید یوازې الفاظ استعمال کړي، انځورګر خپل خیالونه د رنګونو په واسطه څرګند کړي، عکاس تر نورو پورې د خپل نظر د رسولو لپاره له کامرې څخه کار اخلي او یو هنرمند د خپلو جذباتو د څرګندولو لپاره د خپل مخ د اغېزو په واسطه خپل نظر تر نورو پورې رسوي. (۸: ١٤مخ)

نو لنډه دا چې: رسنۍ هغه عامه وسیله ده چې له سرچینې څخه مخاطب ته په علني بڼه پیغام ورسوي. (۱۲: ۲۰).

۲- د رسنیو ډولونه

رسنۍ په دوه ډوله دي: نن سبا دوه ډوله رسنۍ کارول کېږي: چاپي رسنۍ او برېښنايي رسنۍ؛ چاپي رسنۍ لکه: ورځپاڼه، مجله، جريده او داسې نور او برېښنايي رسنۍ لکه: راډيو، ټلويزيون، انټرنټ او نورې ټولنيزې رسنۍ چې خواله رسنۍ هم ورته ويل کيږي لکه: فېسبوک، يوټيوب، وټس آپ، ټيليګرام او داسې نور.

۳ـ د رسنۍ مخينه

د رسنيو پيل د بشريت له پيل سره سم رامنځته شوی دی، څنګه چې انسان فطرتا يو اجتماعي موجود دی او تل له نورو انسانانو سره په اړيکه کې وي او غواړي چې خپل خيالونه، نظرونه او فکرونه د نورو سره شريک کړي، نو د دې کار لپاره به انسانانو په لومړيو زمانو کې د خپلو موخو د څرګندولو لپاره له انځورونو څخه کار اخيسته، کله به يې چې غوښتل نورو ته د يو څه په اړه وينا وکړي، نو د هغه شي انځور به يې رسماوه او خپل نظر به يې له دې لارې ورته څرګنداوه، په دې اړه پروفيسور مهدي حسن ليکلي دي:

پخوا د کلمو تر ليکلو د مخه انسانانو د بېلا بېلو شيانو انځورونه کښل زده کړل، په دې شيانو کې به ونې، رودونه، غرونه، سپوږمۍ، لمر، ځنګلونه، درنده ځاروي او پرندې شاملې وې، ځکه د پخواني انساني مذهبونو په اثارو کې د بېلا بېلو ځارويو، الوتونکو، ونو، ګلانو، سپوږمۍ او لمر انځورونه شامل دي، د پخوانيو مذهبونو دې اثارو دا ثابته کړې ده چې انسانانو د کلمو تر ليکلو د مخه هغه څه چې د دوی په ضميرونو کې وو، د انځورونو په مرسته څرګندول او خپلې ستونزې به يې حلولې. (۸: ۱٤مخ)

تر انځورونو وروسته د پخوا زمانو خلکو دې ته اړتيا پيدا کړه چې په څه ډول سره دوی خپل غم، خوشحالي، مينه، محبت او کرکې څرګندې کړي، د دې کار لپاره دوی کلمو ته اړتيا درلوده، تر څو د تورو په مرسته خپل فکرونه او نظرونه تر نورو پورې ورسوي، کرار کرار دوی د خپلو موخو د څرګندولو لپاره

توري او کلمې په کار واچولې او په دې ډول انساني ټولنې هم پرمختګ پيل کړ، د کلمو کارول د انسانانو تر منځ اړيکه نوره هم ټينګه او پياوړې کړه، ځکه دې کار تر انځور کښلو ډېرې اسانتياوې درلودې.

تر انځور کښلو او کلمو استعمالولو وروسته په چين کې د لومړي ځل لپاره کاغذ رامنځته شو، کاغذ د پيغام په رسولو کې يو انقلاب رامنځته کړ، دا د پيغام رسولو لپاره غوره وسيله وه، ځکه د کاغذ په مرسته انسانانو کولای شول چې خپل پيغامونه تر نوي نسل پورې ورسوي او هغه څه چې دوی پخوا د انځور له لارې نورو ته ورښودل هغه په ډېرې اسانۍ سره پر کاغذ باندې د کلمو په مرسته وليکي.

د کاغذ په رامنځته کېدو سره چاپ خونې هم رامنځته شوې، په څوارلسمې پېړۍ کې کله چې د ليکلو ټايپ رامنځته شو، نو هغه رسنۍ ته نور پر مختګ هم ورکړ او کله چې په ١٤٧١ ميلاديکال کې د انګليسي ژبې لومړی کتاب (**History of story**) خپور شو. (٤: ١١مخ). نو د دې کتاب په خپرېدو سره د رسنۍ لمن نوره هم پراخه شوه، د نولسمې پېړۍ په پای کې د مواصلاتي رسنيو لمن الوتکو اورګاډيو، ټليفون او بېړۍ نوره هم پراخه کړه او په شلمې پېړۍ کې راډيو او ټلويزيون رامنځته شول او اوس په يويشتمه پېړۍ کې مصنوعي سيارې، کمپيوټر، انټرنټ او داسې نورې پرمختللې رسنۍ رامنځته شوې چې د خپلې خوښې افکار د نړۍ هر وګړي ته رسوي او تر تأثير لاندې يې راولي.

۴- په اوسني دور کې د رسنيو ارزښت

اوس مهال رسنۍ د ټولنې يوه مهمه وسيله ده، ځکه اوس د رسنيو عصر دی، نن هر څه د رسنۍ په ژبه او د رسنۍ په مرسته خلکو ته رسيږي، رسنۍ نن د هر کور يوه برخه ګرځېدلې ده، رسنۍ خلک پر ځان باندې داسې عادت کړي دي چې پرته له رسنۍ څخه يو ډول د کمې احساس کيږي، د وخت په تېرېدو سره رسنۍ د انساني ژوند هر اړخ متاثر کړی دی، رسنۍ خپل اهميت

دومره ډېر کړی دی چې پرته له دې څخه انسان د نړۍ پر حالاتو باندې نه خبرېږي، همدا رسنۍ دي چې انسان يې له نړۍ سره نږدې کړی دی او د نړۍ په هره پېښه باندې يې په يوه شېبه کې خبروي، اوسمهال د هرې ټولنې ترجماني د همدې رسنيو له لارې تر سره کېږي، د نړۍ د هر هېواد وګړي په سياسي چارو، پرمختګ، اقتصاد، پېښو، جګړو، اشغال او بې وزليو باندې د رسنۍ په مرسته خبرېږي، که نن سبا رسنۍ شتون نه درلودی نو انسانان بېرته هغه خپل پخواني دورې ته ورګرځي. (۹: نن ټکی اسيا).

نن ورځ په نړۍ کې په ميلينونو کتابونه، ورځپاڼې، مجلې، فلمونه، راډيوګانې، ټلويزيونونه او داسې نورې خپرونې خپرېږي، چې دا ټول د نړۍ يو کونج له بل کونج سره پيوستوي، په اوسني عصر کې د هر ډول معلوماتو د ترلاسه کولو لپاره څلورويشت ساعته انټرنټ د انسانانو په چوپړکې دی، هر څوک کولای شي چې له دې نړيوال جال څخه ګټه واخلي، ځکه رسنۍ اوسمهال ټوله نړۍ د انسان په لاس کې ورکړې ده، خو په دې کې اوس ښه هغه دی چې له دې رسنيو څخه د ځان په ګټه کار واخلي.

۵ـ د رسنۍ اغېزې

په دې يويشتمه پېړۍ کې نوې ټکنالوژي ټلويزيون، راډيو، انټرنټ او داسې نورو پرمختللو وسائلو د رسنيو لمن نوره هم پراخه کړې ده او په اوس زمانه کې د رسنيو اغېزه د يوې ساري ناروغۍ په څېر په ډېر سرعت سره د هر چا په کور، دفتر او کار ځايونو حمله کړې او خلک يې له خپل دين، مذهب، سياست، کلتور، فرهنګ او اقتصاد څخه متاثره کړي دي.

لکه څنګه چې د خبر په رسولو کې بربښنايي رسنۍ ډېرې مؤثرې واقع کېدای شي او خبر ډېر ژر د ټولنې نورو غړو ته رسوي او مثبت اړخونه يې هم تر چاپي رسنيو ډېر دي، همداراز يې منفي اړخونه هم زيات دي، د بېلګې په توګه: د بربښنايي رسنيو لخوا الحاد، بې لاري، اخلاقي فساد او داسې نور په آسان ډول سره خپرېدلای شي.

رسنۍ د یوه هېواد د پیاوړتیا او په هغه کې د بدلون راوستلو غوره وسیله ده، اوس رسنیو په مستقیمه توګه په ډېره اسانۍ سره د ټلویزیون، راډیو او انټرنټ له لارې د ټولې نړۍ پر خلکو باندې اغېزې کړې دي، د رسنیو یوه موخه د خلکو او حکومت او نړیوالو تر منځ اړیکې ټینګول او خپلې موخې تر نورو پورې رسول دي، په پخوا زمانو کې به له یوه ځای څخه بل ځای ته یا له یوه هېواد څخه بل هېواد ته پیغام او موخه رسول ډېر ستونزمن کار وو، خو اوس د نړۍ هر پیغام او موخه په ډېره چټکۍ سره، په ډېره اسانه طریقې سره هر هېواد، هر ښار حتی کلیو ته هم رسیږي، اوس که د نړۍ په هر کونج کې کومه حادثه یا خبره پېښه شي، نو په څو شېبو کې هغه خبر په ټوله نړۍ کې خپریږي او د نړۍ هر وګړی پرې خبریږي او په دې ډول د نړۍ هېوادونه په ډېره اسانۍ سره په لږ وخت کې خپلې موخې د نورو هېوادونو تر وګړو پورې رسولای شي. (۵: ۸۹مخ)

څېړنوال محمد داود "ناظم" د رسنیو په اړه لیکي: "بد اړخې خطرناکې رسنۍ هغه دي چې د بېلابېلو عواملو له کبله په عدواني توګه د یو فرد، قوم، ملت، هېواد، سیمې، ژبې، دین، مذهب او فرهنګ په وړاندې کارول کېږي، د فرهنګي یرغل برنامې تولیدوي او خپروي چې په دې توګه په مطلوبو سیمو کې اقتصادي، سیاسي او نظامي یرغلونو او استعمار ته لاره هواروي او یا په فسادونو، بد اخلاقیو او باطلو افکارو او لیدلورو د ترویج په موخه خپرونې کوي". (۱۱: ۹۹مخ).

د رسنیو اغېزې هم مثبتې پایلې ورکولای شي او هم منفي یعنې که چېرې له دې څخه د مثبتو موخو لپاره کار واخیستل شي، نو ډېرې ګټې لري او که د منفي موخو لپاره استعمال شي، نو دا د شر او فساد آلې جوړېدلی شي، چې په ډېرې چټکۍ سره خپریږي.

٦ـ د نړۍ پر ګڼ شمېر رسنيو د يهودو قبضه

د ملتونو د دايمي تسخير او له جګړې پرته د هغوی د نيولو لپاره فکري جګړه تر عسکري جګړې ډېره مؤثره تمامه شوې ده، تاريخ ثابته کړې چې پوځي تسلط تر هغه دايمي نشي پاتې کېدلای؛ تر څو چې فکري فتحې د عسکري فتحې ځای نه وي نيولی، فکري تسخير د عسکري تسخير په خلاف د تل يا اوږدې مودې لپاره وي، دا شل کاله چې امريکا پر افغانستان يرغل کړی و، دوی غوښتل چې افغانستان اشغال او افغانان د آزادۍ او ډيموکراسۍ په غولوونکو نومونو غلامان وګرزوي، نن ورځ لوېديځ والو د ميداني جګړې په ځای د رسنيو جګړه پيل کړې ده او د تورې او ټوپک پرځای يې رسنۍ خپلې وسلې ګرځولې دي، په اوسني عصرکې د نړۍ تر ټولو قوي او توانمند هېواد هغه دی، چې پياوړې رسنۍ يې تر لاس لاندې وي او تر ټولو مظلوم او خوار هېواد هغه دی چې خپلې پياوړې رسنۍ نه لري او د بل هېواد د رسنيو تر اغېزې لاندې راغلی وي.

ښاغلی څېړنوال محمد داود "ناظم" ليکي: يوهان ګالتونګ او مری روګ د ارزښتونو په برخه کې دوو پېژندل شوو څېړونکو په غربي رسنيو باندې د يوې ګډې څېړنې په ترځ کې دا پټېيلې چې غربي رسنۍ د دريمې نړۍ لپاره د پيغامونو په غوره کولو او خپرولو کې يوازې او يوازې د منفي پېښو او عواملو په لټه کې وي، لکه د تاوتريخوالي، بحرانونو، ناورينونو، کودتاوو، اعدامونو، جګړو، ترهګرۍ، فساد، بد اخلاقيو او داسې نورو ستونزو ... په خپرولو کې کوښښ کوي. (۱۰: ۸۳ مخ).

له څو لسيزو را په دې خوا يهود کوښښ کوي چې د نړۍ په رسنيو قبضه ولري؛ څو خپل افکار او صهيوني سياستونه تر نورو ورسوي او په نړۍ راج وچلوي، په ۱۸٦۹ ميلادي کال براغ ښار کې په يوه کانفرانس کې حاخام يهودي د رسنيو د اهتمام په موخه ګډون والو ته وويل: څنګه چې موږ د سرو زرو پر قوت په نړۍ غلبه لرو نو هرومرو به زموږ دويمه غلبه پر رسنيو وي. (۲:

۲مخ). د ځينو هغو نړيوالو رسنيو يادونه کوو چې د يهودو په ولکه کې دي او د دوی په ګټه نشرات کوي: تايمز، اکسپرس، نيويارک تايمز، واشنګتن پوسټ، ديلي نيوز او سلګونه نورې ورځ پاڼې، مجلې، راډيوګانې، ټلويزيونونه او داسې نورې رسنۍ. (۴: ۱۰۰مخ). همداراز د نړۍ په کچه سترې سينماوې، ګمراه کوونکي فلمونه، په عربي او نورو ژبو د بې لارۍ سريالونه د يهودو له لوري جوړېږي او مسلمانان پرې ګمراه کوي. (۳: ۷۱مخ).

همداراز د هالي ووډ په سينما کې اتيا (۸۰%) سلنه کارمندان او هنرمندان يهودان دي، د نړۍ ټولې مطبوعاتي شبکې د يهودو تر لاس لاندې دي، له يوې څېړنې سره سم، په امريکا کې د اسلام او مسلمانانو پر خلاف (۲۵) زره کتابونه خپاره شوي دي (۳۰) زره رسالې خپرې شوې دي (۶۰) زره مضمونونه خپاره شوي دي او (۲۵۰۰) فلمونه جوړ شوي دي. (۲: ۱۴۱مخ)

په فرانسه او سويډن کې د اسلام او مسلمانانو پرخلاف (۱۵) زره کتابونه خپاره شوي دي (۱۲) زره رسالې خپرې شوې دي او (۵۰) زره مضمونونه خپاره شوي دي او درې زره (۳۰۰۰) فلمونه جوړ شوي دي.

متحده ايالتونو ځکه رسنيزو او مطبوعاتي فعاليتونو ته ډېره پاملرنه کوله، چې رسنۍ د بمونو، الوتکو، ټانګونو او نورو تخنيکي تجهيزاتو په پرتله د خطرناکې وسلې په توګه کار کولای شوای، له همدې رسنيو يې د «ډيموکراسۍ»، «بيان آزادۍ» او «بشري حقونو» کاذبو شعارونو د ځلولو او د ملتونو د فکري تسخير او کلتوري اسارت لپاره استفاده کوله او دا يې خپلو ناوړه، مرموزو موخو ته د رسېدو لپاره تر ټولو آسانه او ارزانه لار تشخيص کړې وه. (۱: ۱۴۱مخ)

۷ـ پر افغاني او اسلامي فرهنګ د غربي رسنيو يرغل

اوس راځو اصلي موضوع ته چې پر ګران هېواد باندې د امريکايي وحشي يرغل په بهير کې دوی او د دوی اجيرو غلامانو د رسنيو له لارې پر اسلام او

مسلمانانو باندې د فکري یرغل له لارې کومو اهدافو ته ورسېدل او د افغانستان په داخل کې رسنیو او د هغو غلامو ژورنالیستانو او نورو اړوندو کارمندانو څه کول.

د امریکایي رژیم د اطلاعاتو او فرهنګ پخوانی وزیر عبدالکریم "خرم" د وزارت د دورې پرمهال، چې د افغانستان د رسنیو له لارې د اسلامي او افغاني فرهنګ سره متضاد خپرونې خپرېدې او د عامو وګړو د نیوکو او غبرګون لامل شوې وې، یوځل ولسي جرګې ته ور وغوښتل شو او هلته تر نیوکو لاندې راغی، نو نوموړي په ډاګه وویل: زما په واک کې هېڅ نشته، هر څه د پردیو او څو هېوادونو د مشاورینو او سفیرانو په لاس کې دي، چې هر وخت په وزارت کې حاضر وي او دا امر کوي چې د دې ټلویزیون خپرونې باید داسې منظمې شي او د دې ورځپاڼې خپرونې باید داسې ترتیب کړل شي.

همدارنګه په تېر شل کلن امریکایي نظام کې د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت مشرتابه ته خو د مطبوعاتو او د بیان د آزادۍ په رامنځته کولو کې ځانونه اتلان ښکارېدل، خو په حقیقت کې دوی تر غربي واک لاندې او مطبوعات یې په ټولنیزه توګه د هغوی په ګټه څرخېدل، ګڼ شمېر اجیرو ژورنالیستانو د وحشي غربیانو د خوشحالولو لپاره هغه کړنې تر سره کړې چې بشر یې له ویلو او اورېدلو څخه شرمیږي، یادو بې پولې ژورنالیستانو په افغاني رسنیو او ټلویزیوني چینلونو کې نه یوازې دا چې په رډو سترګو د اسلام سپېڅلی دین، اسلامي اصول، افغان دودونه، ملي ګټې، د خاورې بشپړتیا، د ملت یو والی او داسې نور ارزښتونه تر پښو لاندې کړي وو، بلکې په مستقیم ډول یې د افغانانو ترمنځ د بد بینۍ او دښمنۍ فضا رامنځته کړې وه، په اسلامي ټولنه کې یې ستونزې را ولاړې کړې وې او په ګران هېواد کې یې داسې خطرناک حالت رامنځته کړی و

چې تقریبا د یوې کورنۍ جګړې پر ژۍ یې درولی و او اجیرو چارواکو هم پر دې ټولو بدمرغیو سترګې پټې کړې او غوږونه کاڼه اچولي وو.

یادو اجیرانو شپه او ورځ د افغان مجاهد ولس پر وړاندې نفرتونه را پارول او د تېرې فاسدې ادارې د بقا او پاینښت نغارې یې غږولې چې د هغو مورال ورسره قوي کېده، د ۱۳۹۵ لمریز کال د کب په نهمه نېټه، د کابل ښار په هوایي ډګر کې د امنیتي ځواکونو څخه د ملاتړ ورځ لمانځل کېده، د اشرف غني ستر سلاکار نادر نادري وویل: موږ په خپل حکومت کې د دوو مهمو ستنو شتون ضروري ګڼو او په دې لاره کې له دواړو مننه کوو، چې د حکومت د بقا لپاره یې نه ستړې کېدونکې هلې ځلې کړې دي. یو امنیتي ځواکونه دي او بل خبریالان دي. (۷: انټرنټ)

له دې څخه هغه خبریالان مراد دي چې د پردیو ګټو لپاره یې کار کاوه، خو موږ په هېواد کې ډېر متدین او په وطن مین خبریالان هم لرو چې هغوی ته اسلامي او افغاني ارزښتونه قدرمن دي او د هغو د ترویج لپاره نه ستړې کېدونکې هلې ځلې کوي.

۸ـ په افغانستان کې د رسنیو شمېر

د بې پولې ژورنالیستانو د کره کتنې له مخې، افغانستان د رسنیو د ۱۸۷ هېوادونو له ډلې څخه په ۱۴۷ ردیف کې ځای لري، په داسې حال کې چې په افغانستان کې شا وخوا تر څلوېښتو زیات ټلویزیوني چینلونه، په سلهاوو ورځپاڼې او مجلې، د فیلمونو جوړولو په زرګونو پروډکشنونه او څه نا څه ۱۵۰ راډیوګانې، خلکو ته په خبر او اطلاع ورکولو بوخت دي. (۴: ۲۲مخ).

د معلوماتو له مخې، افغانستان کې په تېرو دوو لسیزو کې ۳۵۷۸ رسنیز بنسټونه ثبت شوي وو، چې له دې ډلې ۹۷۲ تصویري او غږیزې رسنۍ ۹۳۷ فرهنګي بنسټونه او ۱۶۶۰ چاپي رسنۍ، لکه ورځپاڼې، مجلې، کتبي خپرونې او.... شاملي وې، له خبریالانو د ملاتړ ادارې په وینا، د ۲۰۲۱ میلادي کال د اګست تر ۱۵ مه پورې افغانستان ۵۴۷ غږیزې، چاپي او

انځوریز رسنۍ درلودې، خو د بهرنیو تمویلګرو له وتلو وروسته یې تر ۲۳۱ پورې ټړل شوې او د فعالو شمېر یې نږدې نیمایي پورې رسېدلی دی. یادو رسنیو ته شاوخوا ۱۱۸۵۷ کسانو، چې تر درې زرو پورې یې میرمنې وې، د خبریالانو په نوم ثبت شوې وې، چې د اسلامي امارت د راتګ وروسته یې تر نیمایي زیات ببرته هم هغو هېوادونو له ځانه سره و اېستل چې تر پرونه یې سپانسر مخته وړل. (۴: ۲۲مخ).

په تیرو شلو کلونو کې یادو راډیوګانو او تلویزیونونو د امریکې په ګټه د اسلامي او ملي ارزښتونو خلاف پراخ تبلیغات وکړل، حقایق یې تحریف کړل، په درواغو خبرونه یې نشر کړل او په پراخه کچه یې اسلامي شعایر تر برید لاندې ونیول، مدرسې، جوماتونه، علماء او مخور یې بدنام کړل، د دوی ټوله هڅه د ډیموکراسۍ تحقق او د بنسټ پال اسلام له منځه وړل وه.

۹ـ د افغاني او اسلامي فرهنګ ضد د ځینې برنامو یادونه

د ځینو رسنیو یو څو نا مناسب پروګرامونه چې زموږ د پاک فرهنګ ضد وو یو څو نمونې په لاندې ډول ذکر کوم:

الف: بې لارې کوونکي سریالونه

د رسنیزې جګړې د ګرمولو لپاره یوه بله اغېزناکه لاره، د غیراخلاقي او وخت وژونکو سریالونو خپرول دي، چې د ټولنې په تېره بیا د ځوان کهول د بې لارې کولو لپاره خورا اسانه چاره ده، بېلګه یې زموږ په رسنیو کې روان پردي سریالونه وو، چې د شل کلن امریکایي نظام په رامنځته کېدو سره پیل شول، چې محتوا یې په جنګ، عیاشۍ، بد اخلاقۍ او د بدمعاشۍ په تاکتیکونو را څرخېدله، د شلو کالو د بیان آزادۍ او رسنیو د ټلویزیونونو او راډیوګانو له لارې تر ټولو ژور او قوي کار په افغانانو کې د رنګارنګ فسادونو او بد اخلاقیو د خپرولو لپاره کار تر سره کړ، چې هندي سریالونه، ترکي نامناسب سریالونه، دهالي ووډ او بالي ووډ سینماګانو هغه له فرهنګ او ادب لرې سریالونه او فلمونه په پښتو او فارسي وژباړل شول، چې اوس مهال یې اسلامي او افغاني

فرهنگ بیخي پیکه او د ځینې ځوانانو په ذهنیت کې یې یو پس پاته او پخوانی معرفي کړی دی. د رسنیو غیر اسلامي او نامحرم سریالونه زموږ په فرهنگ بده اغیزه کړې ده، چې بېلگې یې په لسگونو دي، له کورنیو نه د نجونو تښتېدل، په ټلیفون د نامحرمو سره اړیکې نیول، د بېلابېلو غربي نا مناسبو لباسونو څخه گټه اخیستل او داسې په لسگونو خرابو سریالونو زموږ د فرهنگ یوه لویه برخه زیانمنه کړې وه، اوس چې د ښځو د حقوقو په نامه کومې خبرې روانې دي، یوه مرجع یې همدا ناسم سریالونه دي، دا هم سمه ده، چې زموږ د ټولنې په ځینو ځایونو او کورنیو کې ښځو ته حقوق نه ورکول کېږي، چې دا یې سالم حق دی، خو ځینې ناسمې کړنې لکه بې موجبه طلاق اخیستل او یا هم ځینې نور مسائل د یادولو وړ دي.

ب ـ افغان ستوری (ستارۀ افغا ن)

د "ستارۀ افغان" خپرونه د طلوع ټلویزیوني شبکې له خوا په اونۍ کې د جمعې په ورځ یو ساعت خپرېدله او هدف یې سندرو او نڅا ته د نوي ځوان نسل هڅول او د ډمتوب لاره برابرول وو، دې خپرونې ته هر کال په سلگونو ځوانانو چې نجونې او هلکان دواړه پکښې شامل وو، نوم لیکنه کوله او بیا دا د ډمانو د روزلو دوره تقریبا شپږ، اوه میاشتې دوام درلود، تر څو یو حرفوي ډم ترې جوړ شي.

د دې خپرونې لپاره ځوانانو د سندرو ویلو لپاره هڅې کولې، زیار یې ایستی د یو او بل هنرمند سندرې یې یادولې او هڅه یې کوله چې دې خپرونې ته بریالی شي او بیا د دې خپرونې له لارې د څو نورو زړو ډمانو په واسطه نوي ډمان وروزل شي، اول دوهم او دریم مقامونو ته جایزې هم ورکول کېدې، چې په دې ډول سره د افغانستان د نومیالي سید "جمال الدین افغان"، "میرویس نیکه" او "احمد شاه بابا" اولاده او لمسیان د ډمتوب په دې ناوړه فساد باندې بوختول او له دې لارې نور ځوانان چې نجونې هم پکې شاملې وې، دې کار کولو ته هڅول کېدل.

"ستاره افغان" چې په حقيقت کې د ستاره شيطان په معنا وه، د موبي ګروپ، طلوع ټلويزيون له لوري خپريدونکې هغه خپرونه وه، چې د ټولنې په افساد کې يې تر نورو ټولو خپرونو ډېر رول درلود، دا خپرونه د ينځو ډمانو لخوا چې څلور يې نارينه او يوه يې ښځه وه او هغه ښځه د هيواد په کچه تر ټولو بد کرداره ښځه اريانا سعيد نومېده او د يوه وياند لخوا په مخ وړل کېده، د دې خپرونې له لارې ځوان سندرغاړي او ځوانې سندرغاړې د ټاکنو له لارې جذبېدل، چې بيا همدلته يې د ډمتوب په اوسنۍ اصطلاح د هنرمندۍ لارې چارې زده کولې، دې خپرونې په حقيقت کې ميليونونه خلک په ځانګړې توګه ځوانان له کاره ايستلي وو او د هيواد په کچه د فتنې او بد اخلاقيو تر ټولو ستره اډه ګڼل کېده.

دا خپرونه هم د امريکې له يرغلونو څخه پر ځوانې طبقې باندې مستقيم يرغل وو، چې له بده مرغه ډېرو نارينه او ښځينه زدکړيالانو به د نوموړې خپرونې لپاره نوم ليکنه کوله، په دې خپرونه کې زموږ په فرهنګ او افغانيت ښې ملنډې وهل کېدلې، همدارنګه په دې خپرونه کې يوې فارسي ژبې نجلۍ په چادري کې سندرې ويلې او غوښتل يې په چادري (بورقه) کې افغان ستورې شي، دا هم په افغاني دود د مخامخ ملنډو وهلو يوه بېلګه وه.

ج ـ د افغانستان ږغ (آواز افغانستان)

"د افغانستان ږغ" خپرونه هم د "افغان ستوري" په شان د طلوع ټلويزيوني شبکې له خوا په ډېر شان او شوکت سره خپرېدله او هدف يې د ستاره افغان په شان د ډمانو روزل او ټولنې ته وړاندې کول وو. دغه زموږ د وياړلي فرهنګ خلاف خپرونه د ۱۳۹۲ لمريز کال د غبرګولي په اوولسمه د جمعې په ورځ پيل شوه، که نوموړې خپرونې ته ځېر شو، نو څرګنده به شي، چې د خپرونې له خپرېدو څخه موخه يوازې د فساد او بې بندوبارۍ خپرول او د ځوان نسل بې لارې کول وو، نوموړې خپرونه د غرب د فاسد کلتور او اخلاقو په ګاڼه سمبالې نخاګرې او دريو ډمانو لخوا پر مخ بېول کېدله.

موږ وينو چې يهود دې موخې ته په رسېدو کې تر کوم حد پورې بريالي شوي دي، ځکه مسلمانې ښځې په بې حجابۍ سره او د ټلويزيون په پرده د نا مناسبو جامو په اغوستلو او غير اخلاقي کړنو په تر سره کولو سره څنګه په آزادانه توګه څرګندېدلې او ځوانانو مو د نورو په تقليد او د ښځو او نانځکو غوندې د ځان په سينګار او د سندرو په ويلو څنګه په فخر څرګندېدل.

۱۰ـ افغاني فرهنګ له منځه وړل

د هندي فلمونو او سريالونو له مهمو عناصرو څخه يو هم پردي فرهنګ ته بلنه ده چې دې ښکارندې ډېر ژر زموږ پر ځوانانو تأثير وکړ، په پردي فرهنګ کې ډېر شيان شامل دي، د بېلګې په توګه:

الف - جامې: په هندي سريالونو کې داسې جامې ښودل کېږي، چې له اسلامي جامو څخه بيخي خلاف دي، ډېر تنګ لنډ او لوڅ وي، زموږ ځينې ځوانان او پيغلې يې داسې خپلوي، لکه دا چې د دوی د پلار او نيکه جامه وي. نن چې په کوم فلم، سريال کې جامه وليدل شي، سبا ته ځينې ځوانانو او پيغلو اغوستې وي او په بازارونو کې تر سترګوکيږي.

ب - د ويښتانو سټايل: دا هم په ټولنه کې ډېر زيات ليدل کيږي، چې کله په يو فلم کې لوبغاړی د ويښتانو کوم سټايل غوره کړي، نو سبا ته زموږ ځينې ځوانانو هم هغه سټايل جوړ کړی وي، لکه تيرى نام سټايل، چې په يو وخت کې يې ډېر زيات شهرت موندلی و او کلونه کلونه دود پاته شو.

ج ـ دودونه: اوسمهال زموږ زياتره دودونه او رواجونه ټول هندي ډوله شوي دي، په ودونو کې داسې رواجونه ليدل کيږي، چې نه له اسلام او نه له افغانيت سره کوم تړاو لري، د بېلګې په ډول: په واده کې هلک او ناوې يو ځای کښېنوي او د کورنۍ نور غړي او ميلمانه ورته ګډا کوي او عکاسي کوي، د واده مخکې نکريزي وړل کيږي او د موسيقۍ سره ګډا کوي، له نکاح څخه دمخه هلک او نجلۍ چې تر دې وخته پورې سره پردي وي، يوازې چکر او بازارونو ته ځي.

پایلې

۱. نن سبا رسنۍ د خلکو د تسخیرولو تر ټولو اغېزناکه وسیله ده؛ رسنۍ کولی شي حکومتونه ړنګ او جوړ کړي، حقیقتونه څرګند یا یې پټ کړي، د پېښو تعبیرونه بدل او هر څه سرچپه وښي، یا هر څه په سمه توګه خلکو ته ورسوي.

۲. غرب د فزیکي یرغل په پرتله د رسنیو په یرغل ډېر اهداف ترلاسه کړل.

۳. په تاریخ کې زموږ فرهنګ دومره لویه صدمه نه وه لیدلې لکه په دې شلو کالو کې یې چې ولیده؛ لامل یې همدا فاسدې رسنۍ وې چې د ډمتوب، موسیقۍ، بې حیایۍ، بې شرمۍ، ناوړه دودونو او سلګونه ناخوالو لامل وې.

۴. څرنګه چې غرب زموږ په نسلونو شل کاله د رسنیو له لارې کار وکړ بیا یې ذهنونه بدل کړل، همداسې موږ هم کولی شو چې په اوږدمهال دوره کې بېرته له همدې لارې او د همدې رسنیو پر مټ د هغوی اذهان سم کړو.

وړاندیزونه

۱. اطلاعات او فرهنګ وزارت ته وړاندیز دی چې د هېواد رسنۍ مهار کړي، له هر ډول ناروا او بې کاره خپرونو څخه یې په کلکه منعه کړي، یوازې اسلامي خپرونې، د خپل فرهنګ او کلتور مطابق ګټور پروګرامونه دې جوړ، تقویه او خپاره کړي.

۲. اطلاعات او فرهنګ وزارت ته بیا وړاندیز دی چې د هېواد ژورنالیستان/ خبریالان په اسلامي فکر سمبال وروزي څو خپل دین، هېوادوالو او ګران هېواد ته په پوره ژمنتیا د خدمت جوګه شي.

۳. هېوادوالو او ټولو مسلمانانو ته وړاندیز دی چې هغه رسنۍ ونه کاروي کومې چې زموږ د سپېڅلي دین، فرهنګ او عنعناتو خلاف خپرونې کوي.

٤. ارشاد، حج او اوقافو وزارت ته وړاندیز دی چې په دې اړه د عامه پوهاوي په پار د هېواد خطیبانو ته خطبې چمتو کړي، څو خلک د پردیو رسنیو له زیان او خپلو رسنیو له ګټو څخه خبر شي.

مأخذونه

۱ـ اختر، محمد انور. عالم اسلام پر یهود و نصاری کی ذرایع ابلاغ کی یلغار، ناشر: مکتبه اهل السنة والجماعة، پېښور.
۲ـ الرفاعي، فؤاد بن سید عبد الرحمن، النفوذ الیهودي في الأجهزة الإعلامیة والمؤسسات الدولیة، ناشر: دار المجتمع للنشر والتوزیع، الکویت.
۳ـ الإعلام الیهودي المعاصر وأثره في الأمة الإسلامیة، ناشر: دارالقلم، چاپ پي ډي ایف.
۴ـ پر افغاني او اسلامي فرهنگ د غربي رسنیو یرغل، لیکنه: د علماوو کمېټه، غیر مطبوع کتاب.
۵ـ الجریسي، دکتور خالد بن عبد الرحمن بن علي، الفن الواقع والمأمول - قصص توبة الفنانین والفنانات، ناشر: الجمعیة السعودیة للإدارة - جامعة الملك سعود.
٦ـ عمر، دکتور أحمد مختار عبد الحمید (المتوفى: ١٤٢٤هـ)، معجم اللغة العربیة المعاصرة، ناشر: عالم الکتب، لومړی چاپ، کال: ۲۰۰۸ م.
۷ـ کابل د رسنیو یو لوریز تبلیغات او په روانه جګړه یې اغېز، ۲۰۱۷کال، د جون ۲۱ مه، عزم ویب پاڼه.
۸ـ مهدي حسن. تصویري صحافت. و ذرائع ابلاغ کا کردار اور اس کی حدود.
۹ـ نن ټکی اسیا ویب پاڼه.
۱۰ـ ناظم، څېړنوال محمد داود، د ژورنالیزم ارزښتونه، اریانا علمي تحقیقي مجله، ګڼه ۳، کال: ۱۴۰۳.
۱۱ـ ناظم، څېړنوال محمد داود، په رسنیو کې بداړخي او په افغاني ټولنه یې اغېزې، اریانا علمي تحقیقي مجله، ګڼه: ۱-۲، کال: ۱۴۰۰
۱۲ـ ناظم، څېړنوال محمد داود، په افغانستان کې د جرمونو په زیاتوالي او کموالي کې د رسنیو رول، د محمد داود ناظم د څېړنوالۍ رتبې ته د ترفیع علمي پروژه.

نویسنده گان: جلیل احمد مرشد و معاون سرمحقق مایل آقا حکیم

نقش سلاطین غوری در شگوفائی،تاریخ، تمدن، فرهنگ و معماری اسلامی در افغانستان

Author's address (History, Education faculty, Ghor university, Ghor Province, Afghanistan).

Jalil Ahmad Morshed*[۱] *and Mayel aqa Hakim

Abstract

The Ghurid Sultans (٤٤٣–٦١٢ AH), by establishing a powerful government in Khorasan (present- Afghanistan) and in the lands of India, laid the foundation for the growth and development of Islamic civilization in these regions. After settling in Firuzkuh and Herat, they adopted a clear policy of supporting scholarship and culture. By providing a favorable environment for scholars, jurists, and scientists, they gave rise to a new intellectual life within their domain. Religious sciences, jurisprudence, theology, and logic held a prominent place at the Ghurid court, and scholars, encouraged by the sultans, engaged in writing, teaching, and debate.

Alongside religious sciences, their attention to astronomy and mathematical disciplines reflected their deep understanding of the Muslim community's need to

organize ritual and calendrical affairs. The Great Mosque of Herat, with its solid architecture and scholarly atmosphere, became a hub for teaching and gatherings of intellectuals. The masterpiece of Islamic architecture, the Minaret of Jam, in addition to its artistic value, stands as a symbol of the Ghurids' religious and cultural identity. The sultans' patronage of architecture and calligraphy, together with their attention to rational sciences, paints a balanced picture of their governance—one in which rationality and spirituality were strengthened simultaneously. Their era is regarded as a brilliant chapter in Afghanistan's history, where knowledge, religion, and art were intertwined, creating a lasting foundation for the continuation of Islamic culture in the region—a heritage still reflected today in the remains of the Great Mosque of Herat and the splendor of the Minaret of Jam.

Keywords: Ghurid Sultans, Islamic Civilization, Religious Sciences, Jurisprudence, Theology, Logic, Astronomy, Great Mosque of Herat, Minaret of Jam, Afghanistan.

خلاصه

سلاطین‌غوری (۴۴۳-۶۱۲هـ.ق) با تأسیس حکومتی مقتدر در خراسان (افغانستان امروزی) و سرزمین‌های هند، زمینه‌ساز رشد و انکشاف تمدن اسلامی در این سرزمین‌ها شدند. آن‌ها پس از استقرار در فیروزکوه و هرات، سیاستی روشن در حمایت از علوم و فرهنگ اتخاذ کردند و با ایجاد بستر مناسب برای علما، فقه‌ها و دانشمندان، حیات فکری تازه‌ای را در قلمرو خود پدید آوردند. علوم شرعی، فقه، کلام و منطق در دربار غوریان از جایگاه برجسته‌ی برخوردار بود و شخصیت‌های علمی با تشویق سلاطین به تألیف، تدریس و مناظره می‌پرداختند. در کنار علوم دینی، توجه به نجوم و

دانش‌های ریاضی نشان از درک عمیق ایشان از نیاز جامعه اسلامی به ساماندهی امور عبادی و تقویمی داشت. مسجد جامع هرات، با معماری استوار و فضای علمی خود، به کانون تدریس و گردهمایی اندیشمندان مبدل شده بود. شاهکار معماری اسلامی، منار جام، علاوه بر ارزش هنری، نمادی از هویت دینی و فرهنگی غوریان است.

حمایت سلاطین از هنر معماری و خوشنویسی در کنار توجه به علوم عقلی، تصویری متعادل از حکومت‌داری آنان ترسیم می‌کند که در آن، عقلانیت و معنویت همزمان تقویت می‌شد. دوران آنان، نقطه‌ای درخشان در تاریخ افغانستان به شمار می‌رود که در آن علم، دین و هنر درهم تنیده و بنیانی پایدار برای تداوم فرهنگ اسلامی در منطقه فراهم آورده بود؛ میراثی که امروز نیز در بقایای مسجد جامع هرات و شکوه منار جام بازتاب یافته است.

واژه های کلیدی: سلاطین‌غوری، تمدن اسلامی، علوم شرعی، فقه، کلام، منطق، نجوم، مسجد جامع هرات، منار جام.

مقدمه

بررسی تاریخ تمدن اسلامی در افغانستان بدون پرداختن به نقش سلاطین‌غوری تصویری ناقص به دست می‌دهد. این سلسله که در میانه‌های قرن پنجم هجری از نواحی کوهستانی غور برخاست، با شجاعت نظامی و تدبیر سیاسی توانست ساختار سیاسی جدیدی را بر خرابه‌های حکومت غزنویان بنا کند. غوریان، پس از تثبیت قدرت در فیروزکوه و گسترش قلمرو تا هرات، غزنه، بامیان و بخش‌های وسیعی از هند، دریافتند که استمرار قدرت بدون پشتیبانی از علم و فرهنگ ممکن نیست. از همین رو، آنان سیاستی فرهنگی در پیش گرفتند که محور آن گسترش علوم دینی و تقویت بنیه‌های فکری جامعۀ اسلامی بود.

تأسیس مدارس فقهی و مراکز آموزش علوم شرعی در فیروزکوه و هرات از جمله اقدامات بنیادی آنان بود. علمای بزرگ در فقه، کلام و تفسیر قرآن در این دوره مجال یافتند تا به تدوین متون معتبر و آموزش شاگردان بپردازند. غوریان در کنار توجه به فقه و کلام، به منطق و فلسفه نیز روی خوش نشان دادند و فضای مناظره‌های عقلانی را در مراکز علمی گشودند؛ این امر سبب شد مباحث استدلالی در کنار مبانی نقلی به شکوفایی برسد. از سوی دیگر، علاقه سلاطین به علوم طبیعی، به ویژه نجوم و ریاضیات، باعث گردید محاسبات تقویمی و تعیین اوقات شرعی به شیوه‌ای علمی سامان یابد.

غوریان با ایجاد کتابخانه‌ها و مراکز نسخه نویسی، زمینه را برای حفظ و انتقال متون فقهی و کلامی فراهم کردند و از حضور دانشمندانی از گوشه وکنار، ماوراءالنهر و هند در قلمرو خود استقبال نمودند. این سیاست فرهنگی، افغانستان آن روز را به پلی میان شرق و غرب دنیای اسلام بدل ساخت و به تعامل فکری و انتقال تجربه‌های علمی یاری رساند.

از منظر هنر و معماری، اقدامات غوریان جلوه‌ای روشن از پیوند فرهنگ و دین است. مسجد جامع هرات به‌عنوان مرکزی برای عبادت وآموزش، نمونه‌ای از معماری مذهبی و تجارب آموزشی به شمار می‌رفت. همچنین، منار باشکوه جام با تزیینات کتیبه‌ای، نه تنها سندی از پیشرفت هنر اسلامی در افغانستان است، بلکه نشان می‌دهد که سلاطین به ماندگاری دانش و فرهنگ اهمیت خاصی می‌دادند.

در کنار این دستاوردها، می توان به نقش حامیانه سلاطین نسبت به مورخان و نویسندگان اشاره کرد که موجب شد تا روایت‌های تاریخی و متون فقهی و فلسفی این دوره در منابع معتبر باقی بماند. مورخان معاصر غوریان، با نگارش رویدادهای سیاسی و فرهنگی، سهم بزرگی در مستند سازی شکوفائی فکری آن عصر ایفا کردند.

تحلیل این شواهد تاریخی نشان می‌دهد که غوریان به الگویی کم نظیر از حکومت‌داری فرهنگی دست یافتند؛ الگویی که در آن، قدرت سیاسی با حمایت از دانش و هنر پیوندی استوار برقرار می‌کرد و زمینه را برای رشد تمدن اسلامی در این سرزمین هموار می‌ساخت.

پیشینۀ تحقیق

سلاطین‌غوری از جمله حکومت‌مردانی بودند که در سده های پنجم و ششم هجری در خراسان (افغانستان امروزی) و نقاطی از هندوستان حکمروائی کردند و خاصتاً درگسترش تمدن اسلامی نقش موثری داشتند. سلسله غوری‌ها با ثبات سیاسی و توجه به فرهنگ و علم، زمینه رشد علوم شرعی، فقه، کلام، منطق و نجوم فراهم ساختند." (جوزجانی، ۱۳۴۲: ۲۴۸)غوریان علاوه بر تثبیت قدرت سیاسی، حامی علما و دانشمندان بوده و تأسیس مدارس و مراکز علمی از اقدامات برجسته آنان به شمار می‌رود. آنان با تشویق فقه ها و منطق دانان، متون دینی و فلسفی را گردآوردی و تدوین نمودند و از این طریق پایه های فکری جامعۀ اسلامی را مستحکم ساختند. (طاهری، ۱۳۷۲: ۹۴) با وجود منابع موجود، بیشتر تحقیقات صورت گرفته درباره غوری‌ها به بررسی جنبه‌ای سیاسی و نظامی غوریان پرداخته اند و نقش آنان در توسعه علمی، فرهنگی، دینی و هنری کمتر تحلیل شده است. بیشتر منابع به توصیف بناها و اقدامات ظاهری بسنده کرده و به تحلیل عمیق اندیشه و سیاست‌های علمی و فرهنگی سلاطین‌غوری نپرداخته اند، دیگر این‌که منابع تحقیق شده به طور محدود به مدارس و خانقاه‌ها اشاره کرده اند و نقش واقعی این مراکز در آموزش علوم دینی به صورت جامع بررسی نشده است. و دیگر این‌که در منابع فوق الذکر تمرکز خود را بر مناطق محدود قرار داده اند و جایگاه هرات و فیروزکوه به عنوان مراکز علمی و فرهنگی وپیوند این مراکز با دیگر نقاط جهان اسلام کمتر تحلیل شده است.

بنابر این تحقیق حاضر با تمرکز بر تحلیل عمیق تأثیر سلاطین‌غوری بر آموزش، کتابخانه‌ها، تفاسیر قرآن، علوم فقهی، منطق و علوم عقلی و بررسی هم‌زمان فعالیت‌های علمی، هنری، مذهبی آنان خلا موجود در تحقیقات پیشین را پر می‌کند. این روش سبب میشود تحقیق حاضر از سایر تحقیقات مشابه متمایز شود و نشان دهد که حکومت غوریان نه تنها در عرصه سیاسی بلکه در توسعه تمدن‌اسلامی و تربیت دانشمندان و فقه‌ها نقش فعال و بنیادین داشته است.

روش تحقیق

این تحقیق بر پایهٔ روش کتابخانه‌ای انجام شده است، در این تحقیق تلاش های زیادی صورت گرفته تا از منابع دسته اول استفاده به عمل آید، در این مورد ابتدا منابع معتبر شامل کتاب‌ها، مقالات‌علمی، رساله‌های‌دانشگاهی، متون تاریخی و اسناد تحقیقی مرتبط با نقش سلاطین‌غوری در رشد تمدن‌اسلامی در خراسان شناسایی گردید، سپس داده‌های لازم از این منابع به صورت منظم فیش برداری شد. انتخاب روش کتاب‌خانه‌ای به این دلیل بود که موضوع تحقیق ماهیت تاریخی و تحلیلی دارد و استفاده از آثار مؤرخان، پژوهش‌گران و منابع دست اول و دست دوم، بهترین راه برای دستیابی به شواهد مستند و ارزیابی منسجم نقش سلاطین‌غوری در عرصه‌های علمی، فرهنگی و هنری به شمار می‌رفت. این شیوه امکان داد تا مطالب پراکنده با دقت گردآوری، تحلیل و در قالبی علمی ارائه شود.

جغرافیا، نژاد و زبان غوری‌ها

کلمه غور ریشه باستانی داشته و از زبان اویستا، سانسکریت و باختری گرفته شده که معنی کوه را می‌دهد. زیرا این سرزمین کاملأ کوهستانی بوده و به این مشخصه طبیعی آن را غور می‌نامند. (پنجشیری، ۱۳۶۰: ۱۸۳)

ولایت‌غور در حال حاضر جز ولایات مرکزی کشور به حساب می‌آید و مرکز این ولایت شهر چغچران، و در این اواخر مرکز آن به فیروزکوه تغییر یافت.این

ولایت هفتمین ولایت از نظر مساحت می‌باشد، ولایت‌غور از جانب شمال به ولایات جوزجان، فاریاب، و از طرف شرق به ولایات بامیان و دایکندی، و از طرف جنوب به ولایات هلمند و فراه و سرانجام از سمت غرب به ولایات هرات و بادغیس هم‌سرحد می‌باشد. درباره اصل و نسب غوری ها روایات مختلف وجود دارد و اکثریت نویسندگان در این راستا اتفاق نظر ندارند، نویسنده مشهور کشور ما عزیزاحمد پنجشیری غوری‌ها را از قوم سوری و بقایای ساک‌ها(یکی از قبایل چهارگانه اقوام سیتی، مربوط نژاد آریایی می‌دانند.

غوری‌ها در زمان حضرت‌علی(رض) به دین اسلام مشرف شدند، حاکم‌غور ملک شنسب نزد حضرت علی(رض) رفته دین اسلام را پذیرفته و در سال ۳۶ هجری قمری عهد و لوا را از جانب حضرت‌علی رض دریافت نمود. (مستمند غوری، ۱۳۸۷: ص ۲ - ۱۱)

درباره زبان غوری ها نیز اختلاف نظر وجود دارد و هر یک از نویسندگان نظریات مختلفی در این راستا ارائه نموده اند. به طور مثال آقای عزیز احمد پنجشیری زبان مردم غور قدیم را پشتو می داند، در حالی که اکثریت کتبی که در زمان سلاطین‌غوری نوشته شده به زبان فارسی(دری) و عربی بوده که این دیدگاه پشتو بودن زبان غوری‌های قدیم را رد می‌نماید. اگر امروزه به جامعه غور نگاهی بیندازیم می‌بینیم که ولایت‌غور با تمام ولسوالی های آن به زبان فارسی صحبت می‌کند. پس از روی این موضوع نیز گفته می‌توانیم که زبان قدیم غور نیز فارسی و{پشتو} بوده است. (رضائی، ۱۳۷۷: ۹۸)

مدارس و مراکز تعلیمی در دوره غوریان

شاهان، شهزادگان و وزیران غوری علم‌دوست بودند، و در راستای گسترش دانش تلاش زیادی می‌نمودند آن‌ها در شهرهای مانند هرات، غزنه، غور بامیان و هند مراکز آموزشی زیادی ایجاد نمودند. این مراکز شامل مساجد، مدارس، خانقاه، کتاب‌خانه ها، رصدخانه‌ها بود. غوری‌ها بر علاوه به رشد زبان دری به زبان عربی نیز توجه زیادی داشتند.

از طرف شاهان غوری برای طلاب معاش مستمر پرداخت می‌شد. و حوزه‌های درسی آن‌ها شامل: قرآن، تفسیر، حدیث، فقه، علوم ادبی (دری و عربی) ریاضیات، طب و نجوم بوده است. هم‌چنان کتابخانه‌های زیادی در شهرهای دهلی، هرات، بامیان، فیروزکوه توسط شاهان غوری ساخته شده بود و کتاب‌های زیادی در آنجا نگهداری می‌شد. (مجید، ۱۴۰۴: ۱۳۰)

دوره غوریان از حیث مدارس و اهمیت آن‌ها مهم‌ترین دوره‌های تمدن افغانی و اسلامی به حساب می‌آمد،مهم‌ترین آموزش‌ها و تعلیم در آن دوره عبارت از وعظ، و خطابه بود که در مساجد انجام می‌گرفت و برای توده مردم بود. مکاتب که برای آموختن قرآن و خواندن و نوشتن، مقدمات حساب و زبان عربی بود. حلقه‌های درس در مساجد، مشاهد و زوایا تشکیل می‌شد در آن جاه‌ها زبان عربی، احادیث، اخبار، فقه، اصول دین و تفسیر قرآن را می‌آموختند. (صدیق، ۱۳۲۸: ۱۱۳)

مراکز آموزشی و مدارس دوره غوریان نسبت به بعضی سلاله‌های قبلی و وضع مالی آنان نیز بهتر بود، رواج زبان عربی در این دوره بیشتر بود و در پهلوی آن‌ها زبان دری و پشتو نیز رونق خویش را حفظ کرده بود. به صورت عموم این مدارس و مراکز به واسطه حمایت شاهان غوری بنا گردیده و در پهلوی آن مدارس‌این‌که توسط عده‌یی از مردم دین‌دار برای ادخال حسنات و کسب ثواب اخروی و خدمت به دین و نشر علوم دین بنا می‌کردند نیز فعالیت داشت، مدارس دوره غوریان توجه بیشتر به تحقیق و آموزش تعلیم علوم دینی و رشد فرهنگ اسلامی بود. اولین سلطان غوری که توجه به مدارس نمود امیر ابو علی بن‌محمد سوری بود چنانچه مولف کتاب طبقات ناصری در این مورد می نویسد:" و آن ابوعلی به غور نصب شد به حال خلق نیکویی کرد و بناهای خیر فرمود و در بلاد غور مساجد و مدارس بر آورد و اوقاف بسیار تعیین فرمود و ائمه، علما، شعرا، را عزیز داشت و تعظیم زهاد و عباد از لوازم احوال خود شمرد." (حبیبی غوری، ۱۳۹۰: ۱۲۷)

مدارس دوره غوری‌ها:

از مهم ترین مدارس مشهور دوره غوریان می‌توان به مدارس افشین در غرجستان، مدرسه شاه مشهد در کنار مرغاب در هرات، مدرسه غیاثیه در جنب مسجد جامع بزرگ هرات، مدرسه سرحوض در سیستان، مدرسه فیروز قباجه در ملتان، مدرسه معزی در شهر دهلی که توسط قطب‌الدین ایبک ساخته شده بود، را می‌توان نام برد. در مدرسه غیاثیه هرات امام فخرالدین رازی و در مدرسه بامیان مولانا سراج الدین منهاج به تدریس مشغول بودند که از جمله مهم‌ترین مدارس آن وقت به حساب می‌آمدند. (مجید، ۱۴۰۴: ۱۳۴)

تدریس در مدارس به دو دسته بود، مدرسان و معیدان و گاه نیز اگر کسی را به لیاقت و اهمیتی چنان‌که باید برای مدرسی نمی یافتند به جای وی نائب مدرس انتخاب می‌کردند و به هر یک امتیازات خاصی قائل می‌شدند، مواد تدریس در این مراکز و مدارس عبارت از فقه، حدیث، تفسیر، علوم ادبیه، علوم حساب، قرائت، طب و نجوم بود، و رصد خانه‌های زیادی برای تحقیقات نجومی در غور در این دوره بوجود آمده بود.(جوزجانی، ۱۳۴۲: ۳۳۱)

مدرسه غیاثیه:

مدرسه جامع غیاثیه در هرات در دوره ملک غیاث‌الدین کرت (قرن هشتم هجری شمسی) در شمال مسجد جامع هرات اساس گذاری شده بود. ولی اگر دقیق‌تر بنگریم بنا نخست این مدرسه در دوره سلطان غیاث‌الدین غوری بر می‌گردد. و بعدها در دوره تیموریان تزئیناتی به این بنا افزوده شده، و بنا بر حوادث طبیعی قسمت‌های از آن تخریب شده بود ولی دوباره به کمک مالی مردم هرات اعمار مجدد شده و امروزه نیز تدریس علوم‌اسلامی در آن جریان دارد. (رضائی، ۱۳۷۷: ۴۵)

مدرسه‌غیاثیه یکی از مدارس مشهور دوره غوریان می‌باشد که در کنار مسجدجامع بزرگ هرات موقعیت دارد، امام فخرالدین ابوعبدالله محمد بن عمر رازی (۱۱۴۹ - ۱۲۰۹م) در حالی که روزهای جمعه در منبر مسجدجامع مردم را به راه حق ارشاد و نصیحت می‌فرمود و در دیگر ایام هفته در آن قسمت مسجد که به حیث درسگاه امام، مدرسه غیاثیه تخصیص یافته بود به درس می‌پرداخت، شاگردان و علاقه‌مندان در حلقه تدریس امام،علوم فلسفه و عقاید اسلامی را می‌آموختند. در سال‌های بعد خصوصاً در دوره سلاله آل کرت مدرسه غیاثیه در شمال مسجدجامع در محوطه جداگانه و متصل درسگاه قبلی مسجد به مساعدت مالی مردم هرات بنا مجدد شد و اوقافی هم به جهت تدویر مدرسه و تأمین معیشت مدرسان و مقربان و طلاب علوم تخصیص یافت.این مدرسه که در قرن چهاردهم میلادی بنام مدرسه غیاثیه به شهرت افاقی رسید از سراسر خراسان و جهان اسلام محصلین و محققان علوم منقول و معقول اسلامی به غرض تحصیل بدان روی می‌آوردند.(غواص، ١٣٦١: ١٨)

مدرسه افشین:

مدرسه افشین غرجستان یکی از قدیمی‌ترین و معتبرترین مراکز علمی و دینی در قلمرو غوریان بود. این مدرسه به همت حاکمان غوری و با حمایت مالی بزرگان محل ساخته شد و به زودی به یکی از پایگاه‌های اصلی نشر علوم اسلامی و طبیعی در منطقه مبدل گشت. سرپرست و استاد برجسته آن امام صدرالدین هیصم نیشاپوری بود، وی از پیروان مذهب کرامیه به شمار می‌رفت و در علوم مختلف شهرت داشت. هیصم نیشاپوری نه تنها در علوم‌دینی مهارت داشت بلکه در علوم عقلی و طبیعی مانند حساب، طب، نجوم نیز صاحب نظر بود. در این مدرسه طیف گسترده‌ای از علوم آموزش داده می‌شد که از آن جمله فقه، حدیث، تفسیر، نحو، صرف عربی، حساب، ریاضیات ابتدائی و کاربردی، طب سنتی، نجوم ستاره شناسی را می توان نام

برد. یکی از نکات عمده و برجستهٔ این مدرسه وجود یک رصدخانه در غرجستان بود، این رصدخانه برای مطالعه ستارگان و حرکات فلکی(نجومی) استفاده می‌شد و نقش بزرگی در گسترش دانش نجوم در سرزمین غور و خراسان داشت. همین نشان می‌دهد که غوریان نه تنها به علوم دینی بلکه به علوم تجربی و طبیعی نیز توجه جدی داشتند. مدرسه افشین غرجستان علاوه بر کارکرد علمی، یک مرکز فرهنگی و اجتماعی نیز بود. طلاب و علما از مناطق مختلف خراسان(افغانستان) و حتی فراتر از آن برای تحصیل به این مدرسه می‌آمدند. این مدرسه در رشد جایگاه غور به عنوان یک مرکز تمدنی و علمی نقش برجسته داشت. (طاهری، ۱۳۷۲: ۱۴)

نقش سلاطین‌غوری در حمایت از مذهب

بنابر روایت اکثر مورخین سلطان غیاث‌الدین و همچنان برادر وی معزالدین در اول مذهب کرامیان پیروان ابوعبدالله محمد بن کرام (نیشابوری) داشتند و بعداً سلطان غیاث‌الدین شافعی مذهب شد، قاضی منهاج می‌نویسد: در اول حال به هردو برادر اشاره است که سلطان غیاث‌الدین و سلطان شهاب‌الدین غوری به طریق مذهب کرامیان بودند به حکم اسلاف وبلاد خود، اما سلطان معزالدین چون بر تخت غزنین نشست و اهل آن شهر مذهب امام‌اعظم ابوحنیفه رحمت الله علیه بودند او به موافقت ایشان مذهب ابوحنیفه اختیار کرد اما سلطان غیاث‌الدین در خواب دید که با قاضی سعید وحیدالدین محمد مرورزی (مروالرودی) که بر مذهب اصحاب حدیث بود در یک مسجد بودند که ناگاه امام شافعی در آمدی در محراب مسجد رفت و تحریمه نماز پیوست و سلطان غیاث‌الدین و قاضی وحیدالدین هر دو به امام شافعی (رح) اقتدا کردند چون از خواب در آمد سلطان فرمان داد تا مداد قاضی وحیدالدین را تذکر فرمودند چون بر بالای کرسی رفت در اثنای سخن گفتن که ای پادشاه اسلام این داعی دوش خواب دیده است و عین خواب که سلطان دیده بود باز گفت و او هم مثل آن دیده بود که سلطان چنانچه از

کرسی فرود آمد به‌خدمت سلطان رفت، سلطان طاب مرقده دست مبارک قاضی وحید الدین را گرفت و مذهب امام شافعی رحمت‌الله‌علیه را قبول کرد. (شاداب‌غوری، ۱۳۸۸ ص ۱۵۷-۱۵۸).

سلطان غیاث‌الدین از بزرگ‌ترین سلاطین غوریه و شرق است که شخصی علم دوست، مهربان و عادل بود، به دربار وی علماء و دانشمندان زیادی بودند. دکتر اصغر فروغی ابری، به حوالهٔ ابن اثیر می‌نویسد: و او (سلطان غیاث‌الدین غوری) از فضل، دانش و ادب بهره‌مند بود و خطی زیبا داشت و به فن بلاغت نیز آشنا بود. و به خط خود قرآن می نوشت و وقف مدارس و مساجد می کرد. (مستمند غوری، ۱۳۹۵ص٥٦).

وضعیت ادبی و فرهنگی دوره غوری‌ها

سلاطین‌غوری چنان‌که اشاره شد گرایش خاصی به ادب و هنر داشته و شعردوستی شان بر احساسات کینه توزی و قساوت قلبی و غریزه رزمی آنان غلبه داشت. در اثر همین تمایل فطری و احساس هنر پروری و ادب دوستی آنان بود که با وجود همه ناراحتی‌ها و نا امنی‌ها باز هم در رشته های مختلف فرهنگی مانند خطاطی، شعر، موسیقی، پیکرتراشی و غیره آثار ارزنده‌ای به وجود آمد و یک عده علما، ادبا، هنرمندان و نویسندگانی تربیت یافت، که می‌توان از امام فخرالدین رازی، قاضی منهاج السراج جوزجانی یاد آوری کرد.

در واقع امرای غوری در پاس‌داری از مشعل فروزان تابناک ادب و فرهنگ اسلامی و خراسانی که سال‌ها در بازار و برزن غزنه، بلخ و هری می درخشید اهمالی روان داشتند و نگذاشتند تا فتنه ایام و تندباد حوادث و دست اهریمنان‌غزان و ترکان روزگار آن‌را خاموش کند. اهمیت شعر شاعران، شعر دوستی و هنر پروری غوریان بدان پیمانه بود که حتی شعرا و علما سعی می‌کردند تا معروضه‌ها و گفتنی‌های خود را در کسوت شعر بیارایند و به این ترتیب بر تأثیر آن بی‌افزایند. روی آوردن علما، فقه‌ها وزرا به شاعری، بیشتر

ناشی از تابعیت ملوک و امرای غوری است که اکثر آنان خود شاعر و سخن‌ور و با دانش بودند. (مدیریت‌سالنامه، ۱۳۵۵: ص ٦٩ -۷۴)

در این دوره خطاطی رشد چشم‌گیری داشت که مجموعه‌ای از نمونه‌های آن چند سال قبل به کوشش آقای مایل هروی به چاپ رسیده است و علاقه‌مندان می‌توانند از روی آن به عظمت هنر خط در این عهد پی ببرند.ملوک غور با همه نا آرامی های که در حیات سیاسی خویش داشتند بازهم مانند سایر سلاطین به خصوص سلاطین غزنوی توجه به مسایل فرهنگی داشته آبادی و عمران سرزمین خود را از یاد نبرده بودند، قلعه‌ها و شهرهای زیادی اعمار کردند. امرای غور در شعر و ادب دارای قریحه سرشار و طبع فیاض بودند. (حبیبی‌غوری، ۱۳۹۰: ص ۲۳۵ – ۲۳٦)

نقش سلاطین‌غوری در رشد و شگوفائی علوم:

سلاطین‌غوری همواره به علما، شعرا، دانشمندان، تاریخ نویسان، فقه‌ها علاقۀ زیادی داشته و به آن‌ها احترام نموده، به هریک معاش مستمر می‌پرداختند. در این عصر علاوه بر زبان فارسی(دری)، زبان پشتو و عربی نیز رشد چشم‌گیری داشت.(رضائي،۱۳۷۷: ۵۵)

دین اسلام در تمام نقاط افغانستان و قسمت اعظمی از هندوستان نشر شد، از مهمترین علما و دانشمندان این عصر می‌توان از امام فخرالدین رازی، نظامی سمرقندی، احمد میدانی نیشاپوری، علی باخرزی، قاضی منهاج السراج جوزجانی، قاضی وحیدالدین شافعی مروردی، صدرالدین کرامی، معزالدین هروی، شیخ‌الاسلام جلال الدین ورساد، مولانا سراج الدین جوزجانی، ابونصرفراهی، محمد عوفی، اسعد سوری، شیخ تایمن، ملکیار غرشین، ملک الکلام فخرالدین مبارک شاه و غیره می‌توان نام برد. هر یک از این شخصیت‌ها در شگوفائی فرهنگ، هنر، دانش اسلامی تلاش‌های زیادی نمودند و از خود آثار نفیسی بر جای گذاشته اند که امروزه می‌توانیم از آن‌ها استفاده نمائیم. (حبیبی، ۱۳۴٦: ۲۱۸)

علوم شرعی:

پشتیبانی و تشویق امرا و سلاطین‌غور از علما و دانشمندان عده زیادی را به آن وا داشتند تا به علوم و دانش شرعی عقلی و ادبی دست یابند. چنانچه گفته اند امیر یا سلطان دانشمند باشد و یا آنان را دوست داشته باشد، این امر سبب شد تا علما و دانشمندان برای عرضه کردن دانش خویش راهی سرزمینی می‌شدند که اندوخته‌های علمی و فرهنگی شان قیمت و خریدار می‌داشت، لذا این دوره هم مانند دوره غزنویان شهرهای بزرگ مرکز علم و ادب گردید.

علم قرائت:

علما این دوره در قدم اول به علوم شرعی و از آن جمله به علم قرائت اشتغال داشته و کتب متعددی را تألیف کردند. از بزرگان علم قرائت می‌توان به ابوالفضل محمد بن طیفور سجاوندی(لوگری) اشاره کرد که به سال ۱۱٦۴م وفات نمود، مهم‌ترین کتاب‌های وی عبارت از: وقوف، الوقف و الابتدا، الموجز، عین المعانی، سبع المثانی، و غیره است. که خوش‌بختانه گزند حوادث به آن‌ها هیچ آسیبی نرسانده و امروزه موجود است. (صفا، ۱۳۴۷: ص ۲۵۳)

علم تفسیر:

تفسیر در این دور علما و دانشمندان زیادی را در شهرها مشغول نموده بود و آثار با ارزشی را به دری و عربی به رشته تحریر در آوردند. تفاسیر عامه خاصه این دوره عموماً در مسایل مختلف از قبیل بحث در موارد اعجاز قرآن بحث‌های فلسفی و عرفانی، تفسیر احکام قرآن، بحت در مورد فصاحت، قصص قرآن و بحث در متشابهات و ناسخات و منسوخات قرآن و امثال آن‌ها بوده است و به این ترتیب ملاحظه می‌شود که علما دینی تا چه حد در تفسیر پیش‌رفته اند. (حبیبی‌غوری: ۱۳۹۰: ۴۱٦)

از جمله مفسرین این عهد امام فخرالدین رازی بود، وی در ری تولد و در هرات از جهان رفت، وی از دانشمندان بزرگ نیمه دوم قرن ششم و سر آغاز قرن هفتم هجری است. مهم‌ترین تفسیر امام فخر رازی تفسیر کبیر بنام (مفاتیح الغیب) که بارها به طبع رسیده است و هرچند نا تمام بود ولی بعد از وی بدست مفسرانی مانند ابن الخوتی، و سیوطی تمام شده است. تفسیرکبیر امام در حقیقت دایرة المعارفی از علوم و اطلاعات دینی آن مرد فاضل است. (ناصری،۱۳۵۳ : ۸٦)

تفسیر دیگر امام بنام التنبیه علی بعضی الاسرار المود عنه فی بعضی سورالقرآن است. امام می گوید که در این تفسیر چهار سوره (توحید، عالی، تین و عصر) مطالب و اسراری را آورده که دیگران در نیافته اند. این تفسیر با توجه به ابوابی که در یک کتاب کلامی وجود دارد تنظیم گردیده است، یعنی بابی در توحید، بابی در نبوت، بابی درمعاد و بابی در کیفیت شامل نفسانی انسانی، این مطالب را امام از سوره چهارگانه مذکور بیرون کشیده و تأویل کرده است و بنابر این کار او در حقیقت دنباله کارهای ائمه کلام و فلاسفه دوره پیشین است، و دیگر آثار امام در بخش تفسیر عبارت از اسرار التنزیل و انوار التاویل می‌باشد. (صفا، ۱۳۴۷: ۲۵۵)

علم فقه:

در این دوره دانشمندان زیادی در علم فقه ظهور نمودند و کتب متعددی نگارش داده اند و پیشرفت‌های فراوانی را حاصل نموده اند، تعداد دانشمندانی که در این عهد در فقه دارای تألیفاتی بوده بسیار اند که از این میان چند تن را ذکر می‌کنیم اولتر از همه امام فخرالدین رازی است که هم در علم تفسیر و هم در علم فقه دست بالایی داشت، مهم‌ترین آثار امام فخرالدین رازی در بخش فقه عبارت از المحصول فی اصول الفقه، المعالم فی اصول الفقه می‌باشد. (ناصری، ۱۳۵۳: ۱۸۲ – ۱۸۳)

شخصیت دیگر فقیه در این دوره عبارت از ابوالحسن علی بن ابی بکر مرغینانی بود وی کتاب های فقهی زیادی را تألیف نموده که از آن جمله می‌توان به البدایه و الهدایته، مناسک حج، کتاب المنتهی و چند کتاب دیگر یاد آوری کرد. کتاب الهدایته وی در میان فقه‌های اهل سنت حنفی از اهمیت وافری برخوردار بوده و چند بار شرح شده است. (صفا، ۱۳۴۷: ۲٦۳)

از فقه‌های دیگر این دوره می‌توان به سمعانی اشاره کرد سمعانی (فخرالدین ابو المظفر عبدالرحیم بن عبدالکریم) مشهور به سمعانی است وی در قرن ششم و سر آغاز قرن هفتم هجری می‌زیست وی دارای آثار متعددی در علم فقه است. همچنان فقه‌ی مشهور دیگر این دوره امام صدرالدین علی هیصم نیشاپوری مدرس مدرسه افیشن در زمان سلطان غیاث‌الدین غوری می‌باشد، به سبب احترام زیادی که فقه‌ها و مفسرین و محدثین در این دوره می‌شدند تعداد آن‌ها رو به افزونی بود. (جوزجانی، ۱۳۴۲ : ۳۸۱)

علم کلام:

بخش دیگری از علوم شرعی که دانشمندان را مصروف داشته بود علم کلام می‌باشد، اختلاف در مسایل کلامی در دوره غوری‌ها بیش از همه مسایل دیگر مذهبی رواج داشت، بحث و مناظره مذهبی در میان ائمه زمان امری رایج و دائم بود و پیداست که این امر ناگزیر به آموختن علمی از قبیل خلاف اصول کلام و امثال آن‌ها حاجت داشت، به همین سبب در این دوره علمای کلام با علاقه وافر سرگرم کار و مطالعه در مسائل کلامی بوده و در شقوق مختلف این علم تألیفاتی داشتند و از میان دانشمندان مشهور این دوره عده‌یی با وجود اطلاعات کافی در سایر علوم دینی در این علم منفرد و بدان مشهور بوده اند. (صفا، ۱۳۴۷: ۲٦۵)

از متکلمین بزرگ و معروفی که آثارش شهرت بسیار دارد ابوالفتح محمد بن ابوالقاسم عبدالکریم شهرستانی شافعی است، وی از نسا خراسان بود،

مدتی در خوارزم به سر برد و سه سال در بغداد زیست و بعد از بازگشت از بغداد باقی عمر را در بلخ و هرات سپری کرد و مدتی ملازم مجدالدین ابوالقاسم نقیب سادات ترمذ بود و دو کتاب خود الملل و النحل و کتاب دیگر المصارعته را به نام او تألیف کرد و سپس به خدمت سلطان سنجر پیوست و آن‌گاه به شهرستان مولد خود رفت و همان‌جا بود تا در گذشت. شهرستانی رسالهٔ دیگر در علم وجود دارد که آن را برای ایلاقی نوشت و در آن بنابر روش متکلمان اثبات کرد که علم واجب الوجود علم علی الطلاق است نه علم بر کلیات دون جزئیات. از شخصیت‌های دیگر علم کلام در این دوره می‌توان به امام فخر رازی اشاره کرد وی بر علاوه بر علم تفسیر، فقه بر علم کلام نیز توانائی خاصی داشت و مشهورترین کتاب وی در علم کلام عبارت از الاربعین فی اصول‌الدین می‌باشد. (حبیبی‌غوری، ۱۳۹۰: ۴۱۹ – ۴۲۰)

علوم عقلی:

غوریان با وجود اختلافات مذهبی و شرعی توجه به علوم عقلی نیز داشتند. در حالی‌که بیرون از امپراتوری غوری‌ها انحطاط علوم عقلی دیده می‌شد، که ما آن را در زیر سایه اعتقاد به تسلیم و تقلید بر اندیشه بحث مسلمین که در حال تکوین و ترقی بود می‌بینیم، دیگر این‌که مخالفت با علم و علما و عناد با تامل و تدبر در امور علمی و مبارزه با تحقیق در حقایق و نقد آرا علما سلف آغاز شد. اما دانشمندان و عالمان دوره غوریان بدون در نظر داشت نکات فوق به علوم عقلی توجه جدی نمودند و دانشمندانی بودند که به هر دو نوع علوم (شرعی و عقلی) و حتی علوم ادبی دسترسی کاملی داشتند که این وجه دوره غوریان را نسبت به دوره حکم‌روائی غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان برتری می‌دهد. چنان‌چه در دوره سلاله‌های متذکره سه‌گانه عالمی که از نصوص دینی و لغوی مطالب بسیار در حفظ داشت بر عالمی که قلیل الحفظ و کثیر التفکر بود رجحان می‌یافت و جای عالمان و دانشمندان طب طبیعات،ریاضیات، منطق و الهیات را فقه‌ها و محدثین، مفسرین، متکلمین

اشعری و کرامی می گرفتند در حالی که در دوره غوریان توجه و احترام سلاطین به هر دو رشته علوم بود. فقه‌ها، فلاسفه و دانشمندان علیه یکدیگر به مناظره می‌پرداختند. (ناصری، ۱۳۵۳: ۷۵)

منطق و فلسفه:

در دوره غوری‌ها دانشمندان آثار زیاد منطقی و فلسفی تألیف کردند از جمله ابوالعباس فضل بن محمد لوکری مروزی از مردم لوکر در کنار رود مرو از مشاهیر قرن ششم هجری بود از وی آثار متعددی به جای مانده است که مهم‌ترین آن‌ها (بیان‌الحق به ضمان الصدق) است.شخصیت دیگر امام فخر رازی است وی از جمله فقه‌ها و متکلمین مشهور این دوره به حساب می آید و در بخش منطق و فلسفه نیز آثار متعددی دارد از آن جمله (الاثارات فی شرح الاشارات)، (المباحث المشرقیه) و (النهایته) می‌باشد. و دیگر کتاب المخلص در منطق و فلسفه است امام در این کتاب خود طبیعی و الهی را با آمیزش روش فلاسفه و متکلمین نوشته، در منطق مخلص بعضی از شکوک امام در مسائل قضا، قیاس، برهان و مبادی ملاحظه می‌شود. امام در رساله روحیه که به زبان دری نوشته شده و حاوی ده فصل است کوشیده تا ماهیت روح و اثبات حقیقت، بقا، مراتب و تجلی ارواح و امثال آن را مورد بحث قرار دهد. اثر دیگر امام که در مباحث المشرقیه نام دارد در دو جلد نوشته شده و شامل مباحث طبعیات و الهیات است و دارای سه قسمت است که قسمت اول در مبحث وجود و قسمت دوم در ذکر اقسام ممکنات و قسمت سوم آن در بخش الهیات می‌باشد. (صفا، ۱۳۴۷: ص ۳۰۸)

شخصیت دیگر این دوره در بخش منطق و فلسفه حکیم ضیا الدین عبدالرافع هروی بن ابوالفتح هروی است، وی در حکمت و فلسفه دسترسی کامل داشته و در طب و لغت استاد بود و رساله‌ی منظوم جلالیه از تألیفات اوست که بنام خسرو ملک نوشت، چون سلطنت به ملوک غوریه انتقال یافت

جانب عبدالرافع را به سبب فضلی که داشت مرعی داشتند. (پژواک، ۱۳۴۵: ص ۲٦٦)

نجوم:

دانشمندان و پژوهشگران در دوره غوریان از علم نجوم بی بهره نبودند حتی سلاطین‌غوری خود به علم نجوم دسترسی کامل داشتند، اعمار رصدخانه برای تحقیقات نجومی در غور نشان دهنده پیشرفت علم نجوم در این دوره می‌باشد صاحب طبقات ناصری در مورد امیر عباس می‌نگارد که از علم نجوم نصیب کامل داشت و در آن نوع رنج بسیار برده و در ولایت مندیش به خطه سنگه آن بلعه اصل را بسطام بنا کرده بود به تجدید آن عمارت فرمان‌داد و برای بنای قلعه استادان کامل از اطراف حاصل کرد و دیوارها به رسم باره از آن قلعه برد و طرف شخ کوه زار مرغ بر کشید و در پای آن کوه بر بالای تلی قصر بلند بنا نمود و با ۱۲ برج و در هر برجی ۳۰ دریچه نهاده، ٦ برج شرقی و ٦ برج غربی و جنوبی و در هر برجی صورت برجی از فلک بنگاشت و وضع آن‌چنان کرد که هر روز خورشید از یک دریچه به نسبت آن درجه که مطلع او بودی درتافتی چنان‌چه او را معلوم بودی که آن‌روز آفتاب در کدام درجه و از کدام برج است و آن وضع دلیل است بر خلافت و استادی امیر عباس در علم نجوم. (جوزجانی، ۱۳۴۲: ۲۳۱)

شخصیت دیگر این دوره که در علم نجوم دست بالائی داشت احمد بن عمر سمرقندی معروف به نظامی عروضی است که در ذکر منجمی و فراگیری نجوم در چهارمقاله به استناد کتاب (تفهیم) ابوریحان البیرونی گوید که انسان باید حساب، جبر، مقابل، هندسه، هیئت و علم احکام را بداند تا بتواند به تحصیل نجوم بپردازد. (سمرقندی، ۱۳۲۷: ۵۲)

شخصیت دیگر این دوره که در علم نجوم دست بالائی داشت امام فخر رازی بود، وی کتب چند در این بخش تألیف نموده بود که مهم‌ترین آن ها عبارت از (الاختیارات العلائیه یا الاحکام العلایته فی الاعلام السماویته)،

(اسرار المکتوم) و (اسرارالنجوم) می‌باشد. و از دیگر منجمان این دوره می‌توان به فخرالدین مبارک شاه، و حکیم معروف و منجم مشهور سعدالدین غوری اشاره کرد. (پژواک، ۱۳۴۵: ۲۷۹)

تاریخ نویسی:

سلاطین‌غوری به رشد علم و دانش و تاریخ نویسی علاقه فراوانی داشتند و از این رو مهم‌ترین تواریخ دست‌اول کشور ما در این دور به رشته تحریر درآمده است،مهم‌ترین مورخین این عصر عبارت از منهاج السراج جوزجانی، عروضی سمرقندی، فخرالدین مبارک شاه، محمد عوفی، وغیره می‌باشد. طبقات ناصری توسط منهاج السراج جوزجانی نوشته شده است. قاضی ابوعمر منهاج عثمان بن سراج الدین الجوزجانی معروف به منهاج السراج است وی بنا بر بعضی روایات در غور فیروزکوه تولد یافته است. پدرش منهاج السراج در زمان سلطان غیاث‌الدین غوری منصب قضای تمام مناطق بامیان و تخارستان را بر عهده داشت. جوزجانی در دوران جوانی دست به فعالیت‌های سیاسی زد و اولین سفر خویش را به طرف بست آغاز نمود، چون شخص روشن‌فکر بود از طرف حکام غوری مأموریت‌های به عهده وی گذاشته می‌شد. وی مدتی نیز از طرف تاج الدین ینالتگین محبوس شد. جوزجانی بعد از آزادی از حبس رهسپار هندوستان شده و تحت حمایت ناصرالدین قباچه به شغل تدریس و قضا لشکر منصوب شد و شروع به نوشتن طبقات ناصری نمود، منهاج السراج جوزجانی ۸۴ سال عمر نموده و داعی اجل را لبیک گفته از دنیا رفت. (حبیبی‌غوری، ۱۳۹۰: ۳۹۸)

نامبرده کتاب طبقات ناصری را در سال ۱۲۵۹م نوشت، این کتاب در تاریخ عمومی است از ابتدای خلقت انسان تا سال ٦٥٨ هجری یعنی ۱۲۵۹ میلادی را در بر دارد، و محتویات عمده طبقات ناصری شرح تاریخ سلسله‌های اسلامی سلاطین‌هند است، حوادث دوره غزنوی، شرح حال سلسله غوری‌ها و شرح سلطنت مغول که چشم دید مولف بوده در این کتاب

به انشای متین و روان بیان شده است. طبقات‌ناصری به نام ناصرالدین محمود پسر التمش تألیف گردیده، مولف در این کتاب مشاهدات چندین رساله خویش را در خراسان(افغانستان) و هند گنجانیده و مشتمل بر ۲۳ طبقه است. به هر حال بسیاری از علما و دانشمندان طبقات ناصری را از این لحاظ با ارزش می دانند که جوزجانی در آن از منابع بهره گرفته که امروزه موجود نیست. (شفق، ۱۳۳۲: ص ۳۲۹)

انکشاف خانقاه‌ها

غیر از مدارس که محل تعلیم قشر دینی و جز حوزه‌ای درس خصوصی فلاسفه و علما بود، مراکز دیگری در این دوره برای تعلیم وجود داشت که نقش اساسی در رشد و شگوفائی دانش اسلامی داشت،که قابل ذکر می‌باشد و آن همانا خانقاه یعنی محلی که تعلیم صوفیه است. در این دوره هر شهر دارای یک یا چند خانقاه بود، حتی خارج از حوزه غوریان نیز خانقاه‌های به واسطه سلاطین‌غوری اعمار گردید. چنان‌که مولف طبقات‌ناصری از خانقاهی در مکه معظمه سخن گوید که ملک ضیاالدین در مکه خانقاهی بنا فرمود و وجه آن عمارت تمام مهیا و مرتب کرد و معتمدان نصب فرمود. (جوزجانی، ۱۳۴۲: ۳۴۱)

دیده می‌شود که آن خانقاه‌ها دارای موقوفات، مواجب وافر، خدمه و وسایل زندگی داشت. بعضی از آن‌ها خاص شیوخ معین و بعضی برای صوفیانی که در سیر و سلوک بودند آماده بود. علاوه بر این رباط‌های که با اوقاف و وسایل معیشت در راه‌ها و آبادی‌ها ساخته میشد گاه برای سکونت صوفیان مورد استفاده قرار می گرفت.

چنان‌که از مطالعه در احوال صوفیان به خوبی می‌توان دریافت خانقاه‌ها به چند قسمت تقسیم می‌شدند که قسمت بزرگ آن تالار وسیعی به شکل ایوان و امثال آن بود. در مواقع خاص مثل ذکر به طور دسته جمعی و یا سماع و یا گرد آمدن برای خوردن طعام و امثال این مواقع بنام جماعت خانه،

قسمت دیر زوایا و حجرات متعددی بود، پیر و سالکان و خادمان و قسمت دیگر را مطبخ خانقاه تشکیل می‌داد.زاویه شیخ محل عبادت و تفکر و پذیرایی وی بود و کسی را از خدام که به خدمت و پرستاری پیر می رفتند بدون اجازه حق ورود به آن‌ها نبود معمولاً هر شیخی را در خانقاه خادمی خاص بود که عادتاً رابطه بین صوفیان و پیر بود و نیز اداره امور خانقاه و ارتباط آن با خارج در دست وی بود و پرستاری شیخ و پیروان او می‌کرد در تهیه غذا و چیزهای دیگر علاوه بر خادم خاص (جماعت خادمان) مرکب از خدام جز برای طباخی و یا پاکیزده داشتن خانقاه و رسیدگی به امور جزئی سالکان و امثال این ها نیز در هر خانقاه به سر می‌بردند. دسته دیگر از زوایا خاص سالکان بود که در آن خلوت می‌کردند و به ریاضت مشغول می‌شدند.عواید خانقاه‌ها از محل موقوفات و مساعدت‌های مالی که مردم به مقدار کثیری می‌کردند فراهم میامد و شیوخ آنچه از این راه بدست می‌آوردند بی درنگ صرف رفاه سالکان می‌کردند تا خلاف توکل کاری نکرده باشند. در خانقاه‌ها سه گروه به سر می‌بردند. اول: پیر یا مراد یا شیخ که در هر خانقاه تنها یک تن بود که در آن سمت ریاست و پیشوایی داشت.دوم: مریدان یا سالکان که به چند درجه تقسیم می‌شدند، سوم: خدام و امینان که معمولاً اشخاصی بودند برای تبرک و کسب ثواب اخروی. خدمت صوفیان به تقسیم کاملتری به دو دسته دیگر نیز تقسیم می‌شدند واصلان و سالکان، سالکان خود به درجاتی منقسم بود و در خدمت شیخ به تزکیه باطن و کسب فیض و تربیت وقتمی‌گذارندند. (صفا، ۱۳۵٦: ص ۲۴۸)

حمدالله مستوفی از وجود خانقاه‌ها در هرات در این دوره چنین می‌نگارد در حین حکومت ملکان غور در هرات دوازده هزار دکانی آبادانی بود و شش هزار حمام و کاروان‌سرا و سیصد پنجاه نه مدرسه و خانقاه و آتش‌خانه داشت و چهارصد و چهل هزار خانه‌نشین بوده است. (مستوفی، ۱۳۳۹: ۴۰۷)

انکشاف کتابخانه‌ها:

مدارس دوره غوریان بنا به سنت مدرسه سازی در افغانستان و هند مسلماً هر یک کتابخانه‌یی مخصوص داشت موجودیت کتابخانه‌ها در دوره غوریان قابل تمجید می‌باشد و عده‌ی از کتاب‌خانه‌ها با داشتن کتاب‌های مفید مورد استفاده دانشمندان و علما قرار داشت که در بیشتر شهرها کتاب‌خانه‌های خصوصی و کتاب‌خانه‌های که به مساجد و مدارس وقف می‌کردند به حد وافر وجود داشت مانند کتاب‌خانه مدرسه شهر افشین غرجستان و کتاب‌خانه مدرسه هرات که مربوط مسجدجامع هرات بود. (نیلاب رحیمی، ۱۳۶۱: ص ۱۳۸ - ۱۳۹)

علاوه بر آن‌ها کتابخانه های در خارج از مراکز دینی وجود داشت که بنام بانیان آن‌ها شهرت داشت مانند کتاب‌خانه اکبر در زمین‌داور که نیازمندان را با عرضه کردن آثارش در خود می‌پذیرفت و کتاب‌خانه فخرالدین مبارک‌شاه بن حسن مروالرودی بود که چهره بزرگ سیاسی و ادبی زمان غوریان است. نویسنده سیر تاریخی کتاب‌خانه‌ها در افغانستان از قول ابن اثیر می‌نگارد که در منزل فخرالدین مبارک‌شاه کتاب‌خانه و شطرنج بود علما کتاب مطالعه می‌کردند و جهال شطرنج می‌باختند و کتاب‌خانه او مرجع همه دانش‌پژوهان دانشجویان بود. ضمناً کتاب‌خانه‌های وجود داشت که منسوب به سلاطین‌غوری بود خصوصاً علاوالدین جهان سوز در فیروزکوه کتابخانه ای داشت که کتب نادر و در خور اهل دانش در آن گرد آورده شده بود. احتمال دارد کتب زیادی این کتاب‌خانه را سلطان غوری از کتاب‌خانه‌های غزنین با خود برده باشد. دیگر این‌که سلطان شهاب الدین غوری کتابخانه ای داشت که بنام خودش مسما بود و دانشمندان از آن کتب بهره مند می‌شدند. (حبیبی‌غوری، ۱۳۹۰: ۱۳۷)

مهم‌ترین کتب که در این دوره نوشته شده و از فتنه مغول محفوظ مانده عبارت از طبقات ناصری، آداب الحرب و الشجاعه، بحرالانسان، آداب الملوک

و کفایه المملوک، مجمع النوادر، لباب الالباب، جوامع الحکایات و لوامع الروایات، و غیره می‌باشد. (طاهری، ۱۳۷۲ : ۷۸)

معماری دوره غوری‌ها:

سلاطین‌غور با همه نا آرامی‌های که حیات سیاسی خویش داشتند بازهم توجه به مسائل فرهنگی، آبادی و عمرانی سرزمین خود را از یاد نبرده بودند. و قلعه‌ها و شهرهای زیادی اعمار کردند. آبادی و عمرانات غوریان که در گوشه و کنار قلمرو متصرفه غوریان که از دست‌برد زمان باقی مانده و از دیر با پژوهندگان و جهان‌گردان را بسوی خود جلب کرده است. بیشتر آثار معماری و عمرانی این دوره که محفوظ مانده است ابنیه‌های مذهبی و مساجد و مناره‌ها و قلعه‌ها می‌باشد. گرچه قبل از ظهور اسلام نیز آبادی‌های عمرانی در گوشه و کنار مملکت دیده می‌شد. اما به ندرت به آن بر می‌خوریم در حالی‌که مدنیت وارث اسلامی در صنعت معماری غوریان به وضوح دیده می‌شود. قابل یاد آوری است که صنعت معماری غور در زمان حکم روایی دو سلطان بزرگ غور یعنی غیاث‌الدین و شهاب‌الدین به حد اعلی خود رسید. در این ایام در اطراف و اکناف امپراطوری ساختمان‌های متعددی چون مساجد مناره‌ها، بازارها، کاروان‌سراها، حمام‌ها، قصرها، و خانه‌ها بوجود آمد. (طاهری، ۱۳۷۲ : ۲۳۴)

مسجد جامع هرات یکی از آن ابنیه‌های است که در سال (۱۲۰۰ م) غیاث‌الدین ابوالفتح بن محمد سام به اعمار و ترمیم آن آغاز کرد. و این مسجد بشکل منظم هندسی، عمرانی و صنعتی با اجر و گچ آباد و با نفیس‌ترین تزئینات هنری آن عصر آراسته شد که مظاهر فنون نقش و نگار اجری و کاشی‌های فیروزه‌یی و گچ بری‌های آن تا چهل سال قبل (سال ۱۳٦۰ هـ) در دیوارهای گنبد مدفن ملت « در شمال مسجد جامع » و نیز در بعضی جدارهای ساحه جامع مخصوصاً در قسمت شمال شرق موجود و نمودار بود.

اکنون هم آثار مرغوب تزئینات و خطوط زیبای کوفی آن عصر در اجر بندی و کاشی‌های فیروزه‌یی و گچی برجسته در دهلیزهای دوجانب ایوان مقصوره در غرب مسجد و هم در رواق نفیس باب شرقی آن وقت مسجد تا حال محفوظ مانده و کمال قدرت معماری و هنری صنعت‌گران و هنرمندان قرن ششم هجری هرات را روشن می‌سازد. که مهندسان و هنرشناسان از تماشای آن‌ها به قدرت هنر آفرینی و سبک عالی معماری و تزئینات نقاشی هشت‌صد سال قبل کشور ما آشنا می‌شوند و با حیرت و تعجب آفرین می‌گویند.

و دیگر شاهان‌غوری مناره‌های یادگاری قشنگ و با عظمتی اعمار می‌نمودند که از آن جمله سلطان غیاث‌الدین ابوالفتح منار جام را تعمیر نمود که از مهم ترین نمونه صنعت منار سازی دورهٔ غوری نمایندگی می‌نماید. این منار در عهد سلطنت غیاث‌الدین محمد بن سام غوری (۵۱۷-۵۹۹ هـ ۱۱۲۳-۱۲۰۲ م) ساخته شده و نام او در سه جای کتبیه این منار طور واضح ذکر شده است. و مهندس یا سازنده آن در کتیبه‌های موجود در بنا بصورت « علی بن ابراهیم » در دو جای منار ذکر شده است. هر چند اطلاعاتی دقیقی دربارهٔ او درمنابع تاریخی موجود نیست، برخی منابع معتقدند که او از ماوارءالنهر (فرارود) بوده و برای ساخت منار جام به ولایت‌غور دعوت شده است. به گفتهٔ برخی، معمار مذکورشخصی به نام علی سمرقندی بوده است.(محمود، ۱۳۸۸ ص ۳۲۸، ۳۳۵).

نتیجه گیری

تحقیق در باب سلاطین‌غوری حاکی از آن است که آنان از برجسته‌ترین حامیان علم و فرهنگ در تاریخ افغانستان و جهان اسلام به شمار می آیند. این سلسله با درک عمیق از اهمیت معرفت و دین، سیاستی را در پیش گرفت که تلفیقی از اقتدار نظامی، اداری و توجه به دانش بود. ساخت بناهایی مانند مسجد جامع هرات، علاوه بر نقش عبادی، بسترهای مناسبی برای

تدریس علوم شرعی، فقه و کلام پدید آورد. رونق منطق و فلسفه در مراکز علمی و گرایش به نجوم و ریاضیات، نشان دهنده افق فکری گسترده آنان است؛ افقی که به جامعهٔ اسلامی امکان می‌داد تا درکنارمعنویت، ازدستاوردهای عقلانی نیز بهره‌مند شود.

از حیث فرهنگی و هنری، منار با شکوه جام نماد درهم‌تنیدگی معماری و خوشنویسی با باورهای دینی است و ارزش جهانی آن میراث فکری و هنری غوریان را تثبیت می کند.

حمایت سلاطین‌غوری از کتابخانه‌ها، نسخه‌نویسان و حلقات علمی، شرایطی را فراهم ساخت که دانشمندان و مورخان برجسته‌ای همچون فخرالدین مبارک شاه، امام فخرالدین رازی، منهاج‌السراج جوزجانی و دیگر نویسندگان هم عصر به ثبت حوادث تاریخی و تدوین آثار فقهی و کلامی بپردازند. بسیاری از گزارش های موجود درباره ساخت و سازهای آن دوره، اداره نهادهای آموزشی و وضعیت اجتماعی قلمرو غوریان از طریق همین مورخان به دست ما رسیده است.

سیاست آنان در گرد آوری علما و نسخه نویسان، به انتقال دانش از خراسان و ماوراءالنهر تا شبه قاره یاری رساند و افغانستان را در موقعیت پل ارتباطی میان شرق و غرب جهان اسلام قرار داد. چنین بستری سبب شد آثار فقی، کلامی و نجومی از دل مدارس و محافل علمی این دوره سر برآورد و بر سنت‌های فکری بعدی تأثیر بگذارد. دستاوردهای فکری این سلسله به حوزه‌های گوناگون گسترش یافت: در علوم شرعی، متونی در فقه و اصول پدید آمد که در مدارس غیاثیه هرات، افشین در غرجستان و مدارس در بامیان تدریس میشد، در علم کلام، مباحث عقلانی با استناد به متون نقلی گسترش یافت، در منطق، تلاش های برای آموزش روش های استدلال سامان گرفت، و در نجوم، جداول و محاسباتی برای تعیین قبله و اوقات شرعی تنظیم گردید. حتی در حوزه معماری و هنر کتیبه‌های منار جام و تزئینات

مسجد جامع هرات نشان می دهد که هنر و خوشنویسی با روح دین و دانش پیوندی ناگسستنی داشته

به طور کلی، تجربه غوریان ثابت می‌کند که شکوفایی تمدن اسلامی تنها در سایهٔ شمشیر به دست نمی آید، بلکه نیازمند هم نشینی معرفت،هنر و قدرت سیاسیست. اگر امروز از تمدن اسلامی در افغانستان سخن می گوییم، یکی از پایه‌های اصلی آن به میراث مادی ومعنوی سلاطین غوری باز می گردد. باز خوانی ایندوره نه تنها در شناخت گذشته، بلکه در ترسیم راهبردهای فرهنگی و علمی معاصر نیز الهام بخش است؛ زیرا نشان می دهد که توسعه پایدار، حاصل توازن میان ایمان، عقلانیت و خلاقیت هنری است، همان راهی که غوریان با درایت پیمودند و نام خویش را در تاریخ ماندگار ساختند.

منابع:

۱ـ پنجشیری، عزیزاحمد. (۱۳٦۰). **جغرافیای تاریخی غور.** کابل: انتشارات پوهنتون کابل.

۲ـ پژواک، عتیق‌الله. (۱۳۴۵). **غوریان.** انجمن تاریخ افغانستان کابل.

۳ـ جوزجانی، منهاج السراج. (۱۳۴۲). **طبقات ناصری.** با تصحیح و تحشیه پوهاند عبدالحی حبیبی، جلد اول.

۴ـ حبیی، عبدالحی. (۱۳۴٦). **تاریخ مختصر افغانستان.** کابل: نشرات جمال مینه.

۵ـ حبیبی‌غوری، نثاراحمد. (۱۳۹۰). **امپراطوری غوری‌ها جایگاه آن در تاریخ، تمدن و فرهنگ اسلام.** کابل نشرات خاور

٦ـ رضائی، محمدرضا. (۱۳۷۷). **غور سرزمین سلاطین.** هرات: انتشارات قدس

۷ـ سمرقندی، عروضی‌نظامی. (۱۳۲۷). **چهارمقاله.** به اهتمام محمد قزوینی.

۸ـ شفق، رضا زاده. (۱۳۳۲). **تاریخ ادبیات.** تهران: نشرات امیر کبیر.

۹ـ شاداب غوری، محمد موسی. (۱۳۸۸). **غور یا زادگاه هفت اختر.** خوزستان: انتشارات گرافیک برتر.

۱۰ـ صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۵٦). **تاریخ ادبیات در ایران.** تهران: نشرات لاله زار. جلد اول.

۱۱ـ صفا ذبیح‌الله. (۱۳۴۷). **تاریخ ادبیات در ایران.** تهران: نشرات لاله زار. جلد دوم.

۱۲ـ صدیق، عیسی. (۱۳۲۸). **تاریخ و فرهنگ ایران از آغاز تا امروز.** تهران: نشرات امیر کبیر.

۱۳ـ طاهری، عبدالحسین. (۱۳۷۲). **مراکز فرهنگی غوری‌ها.** هرات: نشرات گلبهار.

۱۴ـ غواص، محمد علم. (۱۳٦۱). **مسجدجامع هرات.** مجله هرات باستان شماره چهارم.

۱۵ـ محمود، شاه محمود. (۱۳۸۸). **تاریخ امپراطوری غوریان.** کابل: انتشارات موسسه انتشارات خاور.

۱٦ـ مجید، روضت الله. (۱۴۰۴). **تاریخ ادبیات افغانستان.** کابل: نشرات حبیبی.

۱۷ـ مدیریت سالنامه. (۱۳۵۵). **نگاهی بر نقش فرهنگی افغانستان در عهد اسلامی.** کابل: وزارت اطلاعات و کلتور

۱۸ـ مستمندغوری، غوث‌الدین. (۱۳۸۷). **تاریخ مختصر غور.** کابل: انتشارات گل‌ها.

۱۹ـ مستوفی، حمیدالله قزوینی. (۱۳۳۹). **تاریخ گزیده.** به کوشش داکتر عبدالحسین نوایی، تهران: نشرات صدف.

۲۰ـ نیلاب‌رحیمی، غلام فاروق. (۱۳٦۱). **سیر تاریخی کتاب‌خانه‌ها در افغانستان.** کابل: نشرات خاور.

۲۱ـ ناصری، سیدحسن سادات. (۱۳۵۳). **سرآمدان فرهنگ و تاریخ ایران در دوره اسلامی.** تهران: نشر صدف جلد اول.

معاون سرمحقق نسرین ترین

نابرابری اقتصادی در افغانستان: عوامل و پیامدها

Economic Inequality in Afghanistan: Causes and Consequence

Associate Prof.NasrinTarins

Abstract

The complexity of the concept of inequality, like many other philosophical concepts, has led to a lack of consensus among scholars regarding its definition, and thus no single, unified definition has been established. Inequality manifests across various dimensions and scales, including global, national, urban, and even village-level disparities. A review of scholarly perspectives suggests that inequality must be interpreted within the context of a country's temporal, spatial, economic, social, cultural, political, and ideological conditions, and within the framework of its systemic structure. Economic inequality refers to the lack or absence of equal access for individuals in society to economic, cultural, educational, health-related, and ethnic opportunities. Societies afflicted by socioeconomic inequality often face threats, social disorders, public dissatisfaction, and both individual and collective harm. Economic inequality is considered one of the

fundamental development challenges in Afghanistan, which has significantly intensified in recent years. Accordingly, this article aims to examine the contributing factors to economic inequality and analyze its consequences. The findings indicate that key contributors to the exacerbation of inequality include a weak economic structure, widespread corruption, imbalanced resource distribution, regional and ethnic disparities, and the devastating effects of insecurity and conflict. The consequences of economic inequality in the country include rising poverty levels, large-scale migration, reduced social investment, and the expansion of the informal economy. The research findings emphasize that structural reforms in economic policies, equitable distribution of resources, combating corruption, and improving fair access to opportunities can be effective steps toward reducing inequality and achieving social justice in Afghanistan.

Keywords: Inequality, Cases, Consequences, Income, Wealth.

خلاصه

پیچیدگی مفهوم نابرابری مانند سایر مفاهیم فلسفی باعث شده است که صاحب نظران در تعریف آن اتفاق نظر نداشته باشند و از این رو تعریف واحدی از آن ارائه نشده است. نابرابری اقتصادی یکی از چالش‌های اساسی توسعهٔ در افغانستان محسوب می‌شود که در سال‌های اخیر به‌گونه چشم‌گیری افزایش یافته است. این مقاله با هدف بررسی عوامل مؤثر بر نابرابری اقتصادی و تحلیل پیامدهای آن تحریر گردیده است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که عواملی چون ساختار ضعیف اقتصادی، فساد گسترده، عدم توازن در توزیع منابع، تفاوت‌های منطقه‌ای و قومی، و تأثیرات

مخرب ناامنی و جنگ، در تشدید این نابرابری نقش اساسی دارند. پیامدهای ناشی از نابرابری اقتصادی درکشور شامل افزایش سطح فقر، مهاجرت گسترده، کاهش سرمایه‌گذاری اجتماعی و گسترش اقتصاد غیررسمی میباشد. یافته‌های این تحقیق تأکید می‌کنند که اصلاحات ساختاری در سیاست‌های اقتصادی، توزیع عادلانه منابع ، مبارزه با فساد و بهبود دسترسی عادلانه به فرصت‌ها می‌تواند گامی مؤثردرجهت کاهش نابرابری و تحقق عدالت اجتماعی در افغانستان باشد.

واژه های کلیدی: نابرابری اقتصادی، عوامل و پیامد ها، عاید، ثروت ، فقر و بیکاری.

مقدمه: نابرابری اقتصادی یکی از چالش‌های اساسی جوامع مدرن است که می‌تواند پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی گسترده‌ای داشته باشد. در حالی که برخی نابرابری را به عنوان یک نتیجه طبیعی از تفاوت‌های فردی در استعداد، تلاش و فرصت‌ها می‌دانند، اما بسیاری معتقدند که ساختارهای اقتصادی و سیاسی نیز نقش مهمی در ایجاد و تشدید آن دارند.

بدین ملحوظ قبل ازاینکه به موضوع نابرابری اقتصادی بپردازیم، لازم است که مفهوم نابرابری را توضیح مختصر نمایم. نابرابری مفهومی است که در مقابل برابری قرار می گیرد و برابری مفهومی است با معنی گوناگون. از این رو، ارائه تعریف نادرست آن می تواند گمراه کننده باشد. بنابراین، هرآن چه به عنوان برابری در نظام های اجتماعی - سیاسی مطرح می شود، در چارچوب ساختار همان نظام، باید تعبیر و تفسیر شود. پس برابری عبارت از برداشتی است که طی آن، شرایط اجتماعی – اقتصادی مردم همسان تلقی می شود، (٤:ص.٤٠). اما نابرابری به مانند آزادی، جزء مفاهیمی به شمار می رود که تعریف واحدی برای آن ارائه نشده است. با آن هم هرگاه برای آن تعریف بدهیم، گفته میتوانیم نابرابری به وضعیتی گفته می‌شود که درآن منابع، فرصت‌ها ویا حقوق میان افراد یا طبقات مختلف به طورناعادلانه توزیع

شده باشد. نابرابری به انواع ذیل تقسیم میشود: نابرابری اقتصادی، اجتماعی، آموزشی، جنسیتی، نژادی و قومی (٦:ص.٢٢٢). این نابرابری ها می‌تواند در هر کشور نظر به اوضاع اقتصادی و اجتماعی آن در زمینه‌های مختلفی رخ دهد.

نابرابری اقتصادی یکی از انواع نابرابری ها است که امروز همه کشورهای جهان چه توسعه یافته و چه درحال توسعه به آن روبه رو اند. قرار گزارش بانک جهانی، برزیل تاکنون رکورد بیشترین نابرابری اقتصادی را تا سال ۲۰۲۴ از آن خود کرده است و ضریب جینی در این کشور ۵۲,۹ است، یعنی نشان میدهد که **نابرابری درآمدی در برزیل بالا** است، این عدد بدین معنی که بخشی کوچکی از مردم درآمد خیلی بالا دارند، در حالی که اکثریت مردم درآمد پایین‌تری دارند. ضریب ۵۲,۹ برای یک کشور بسیار بالا محسوب می‌شود، زیرا این رقم نشان می‌دهد که توزیع درآمد در این کشور به شدت ناعادلانه بوده، و شکاف بین ثروتمندان و فقرا بسیار زیاد است. کلمبیا، آنگولا و پاناما نیز با سطوح بالای نابرابری اقتصادی مواجه هستند. در این رده بندی آمریکا در رتبه ۲۸ نابرابری اقتصادی قرار دارد و ضریب جینی آن ۳۹,۷ میباشد، با اینکه آمریکا یک اقتصاد پیشرفته است، ولی نظربه دلایل چون نرخ مالیات پایین بر ثروتمندان در مقایسه با اکثر کشورهای دیگر، عدم وجود خدمات اجتماعی همگانی گسترده، تفاوت شدید در درآمدها بین مشاغل حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای و پیشرفت فناوری که بازار کار را برای مشاغل ساده سخت‌تر کرده است، سبب ایجاد نابرابری اقتصادی گردیده است،(۱۰). قسمیکه دیده میشود بین نابرابری‌های اقتصادی و بروز مشکلات اجتماعی ارتباط معنی داری وجود دارد. کشورهای که در آن نابرابری‌های اقتصادی حاکم است شهروندان آن عموماً از سلامتی جسمی و روحی کمتری برخوردار اند، در این گونه کشورها میزان جرم و جنایت زیاد بوده، سطح سواد شهروندان آن نیز پایین میباشد.

مبنای تیوریک

نابرابری اقتصادی به معنی توزیع ناعادلانه منابع و فرصت‌ها در جامعه است که می‌تواند تأثیرات عمیقی منفی بر افراد و جوامع داشته باشد. اما اینکه چگونه میتوان معیاری برای سنجش نابرابری در نظر گرفت و با آن معیار به مطالعه سطح نابرابری اقتصادی در یک کشور یا در سطح جهان پرداخت، موضوعی است که اقتصاددانان به آن پاسخ می دهند زیرا آنها از جنبه های مختلف به این پدیده نگاه می کنند. دانشمندان در حوزه‌های اقتصاد، جامعه‌شناسی و سیاست دربارۀ نابرابری اقتصادی نظریات مختلف ارائه کرده‌اند که در ادامه به برخی از مهم‌ترین آن در این زمینه اشاره می‌کنیم:

کارل مارکس (Karl Marx) نظریه تضاد طبقاتی را بیان نموده : مارکس معتقد بود که نابرابری اقتصادی ناشی از نظام سرمایه‌داری است که در آن ابزارهای تولید دراختیار طبقه سرمایه‌دار قرار دارد وکارگران استثمار می‌شوند. او استدلال می‌کرد که سرمایه‌داری به‌طور ذاتی باعث افزایش نابرابری می‌شود وسرانجام به انقلاب کارگری و برچیده شدن این نظام خواهد انجامید،(۹). دانشمند دیگری به اسم ماکس وبر (MaxWeber) نظریه لایه‌بندی اجتماعی را ارائه نموده است. ماکس وبر برخلاف مارکس، نابرابری را فقط به مالکیت ابزار تولید محدود نمی‌دانست. او بر سه بعد اصلی تأکید داشت:

- ثروت: دارایی‌های اقتصادی و درآمد افراد
- قدرت: توانایی تأثیرگذاری بر سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌ها
- منزلت اجتماعی: جایگاه واحترام اجتماعی که یک فرد در جامعه دارد، وبر معتقد بود که این سه عامل در کنارهم باعث ایجاد و تشدید نابرابری اقتصادی می‌شوند.

دانشمندان دیگری به اسم جوزف استیگلیتز(Joseph Stiglitz) نظریه هزینه‌های نابرابری را ارائه نموده، استیگلیتز معتقد است که نابرابری

اقتصادی بیش از آنکه باعث رشد اقتصادی شود، به نابرابری فرصت‌ها منجر شده و کارایی اقتصادی را کاهش می‌دهد. او تأکید دارد که سیاست‌های اقتصادی باید به گونه‌ای اصلاح شوند که توزیع ثروت عادلانه‌تر شود.

آمارتیاسن(Amartya Sen) نیزبراین باوراست که نابرابری اقتصادی نه تنها به درآمد، بلکه به قابلیت‌های افراد نیزبستگی دارد. او استدلال می‌کند که دولت‌ها باید دسترسی به آموزش، بهداشت و فرصت‌های اقتصادی را برای همه تضمین کنند تا افراد بتوانند به توانایی‌های بالقوه خود دست یابند. ضمناٌ دانشمندان دیگرچون توماس پیکتی(Thomas Piketty)، جان مینارد کینز و ویلفردو پارتو (Vilfredo Pareto) نیز نظریات مختلف را راجع به نابرابری اقتصادی بیان نموده اند،(۱:ص.۱۸٦).

از نظریات دانشمندان چنین نتیجه میگیریم که راجع به موجودیت این پدیده آنها نظر واحد ندارد و هر دانشمند آن را به عامل مختلفی ربط میدهد و عوامل متعددی سبب ایجاد آن میشود.

پیشینهٔ تحقیق: نابرابری اقتصادی یکی از چالش‌های فراگیر است که نه تنها بر رشد اقتصادی کشورها تأثیر می‌گذارد بلکه تهدید جدی برای انسجام اجتماعی و ثبات سیاسی نیز به شمار می‌رود. در این زمینه مطالعات موردی زیادی صورت گرفته است که طور نمونه چند مطالعه و گزارش را مرور مینمایم:

مطالعه پیکتی و سائز (۲۰۰۳) افزایش شدید نابرابری ایالات متحده امریکا را از دهه ۱۹۸۰ گزارش داده، این مقاله با استفاده از آمار اظهارنامه‌های مالیاتی تحلیل شده که از زمان آغاز مالیات بر درآمد مدرن در ایالات متحده در سال ۱۹۱۳، به صورت سالانه توسط ادارهٔ مالیات داخلی گردآوری شده است، و نتیجه تحقیق آنها نشان میدهد که عوامل چون کاهش مالیات بر ثروتمندان، کاهش قدرت اتحادیه‌ها، تمرکز سود در بخش‌های مالی و فناوری سبب افزایش نابرابری شده و پیامدهای آن کاهش

تحرک اجتماعی، نارضایتی سیاسی، افزایش قطب‌بندی اجتماعی بوده است(۱۸:ص. ۳۵).

پژوهش چن و راوالیون (۲۰۰۷) در رابطه به چین نشان می‌دهد که توسعهٔ سریع باعث شکاف عمیق میان شهر و روستا شده است. نتایج این تحقیق بیان میکند که عوامل چون تمرکز توسعه در مناطق شهری، تبعیض علیه مهاجران داخلی سبب این نابرابری گردیده است و پیامد نارضایتی در مناطق روستایی، مهاجرت گسترده، فقر پنهان را بوجود آورده است،(۱٤:ص.۲۹).

میرویس پارسا(۲۰۱۸) مقاله تحقیقی را تحت عنوان نابرابری در افغانستان: عوامل و پیامدهای رفاهی آن تحریر نموده است. در این تحقیق پدیدهٔ نابرابری در افغانستان بررسی گردیده و عوامل بنیادی و تأثیرات آن بر رفاه اجتماعی-اقتصادی مردم تحلیل شده است. روش تحقیق این مقاله مبتنی بر مطالعهٔ موردی کیفی است و از منابع ثانوی از جمله داده‌های سروی شرایط زندگی افغانستان استفاده شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که افغانستان طی دهه‌های اخیر با سطوح فزایندهٔ نابرابری درآمد، ثروت، جنسیت ، وضعیت‌های اقتصادی و سیاسی روبرو بوده است در این مقاله نابرابری درآمد، نابرابری منطقه‌ای و جنسیتی، نابرابری در فرصت‌ها و آزادی بیان تحلیل شده و عوامل آن را فساد، بیکاری، ضعف اتحادیه‌های کاری، هنجارهای اجتماعی و خصوصی‌سازی بیان نموده است،(۱۹:ص.٤).

همچنان گزارش توسعهٔ انسانی سازمان ملل (۲۰۱۹) در رابطه به هند نشان می‌دهد که نابرابری جنسیتی و منطقه‌ای درهند ریشه‌داراست که عوامل آن را تبعیض علیه زنان، سرمایه‌گذاری نامتوازن در ایالت‌ها، نابرابری در دسترسی به آموزش بیان نموده است. ضمناً در گزارش نابرابری جهانی (۲۰۲۲) آمده است که ۱۰٪ ثروتمندترین افراد جهان بیش از ۷٦٪ از ثروت جهانی را در اختیار دارند،(۱۵:ص. ۷).

خلاصه چند مطالعه موردی محدود حاکی از آن است که نابرابری اقتصادی در بیشتر موارد نه‌تنها صرف از فرآیندهای اقتصادی، بلکه از ساختارهای نهادی، تاریخی و اجتماعی نشأت می‌گیرد. در کشورهای در حال توسعه، نابرابری اغلب با گذشته استعماری، تبعیض نژادی، جنسیتی و ساختارهای طبقاتی گره خورده است. در مقابل، درکشورهای توسعهٔیافته مانند آمریکا، سیاست‌های مالیاتی و تمرکز سود، نقش پررنگی دارند.

نابرابری اقتصادی به‌عنوان یکی از چالش‌های بنیادین جوامع در حال توسعه، همواره مورد توجه پژوهشگران، سیاست‌گذاران و نهادهای بین‌المللی قرار گرفته است. افغانستان، به عنوان کشوری با ساختار اقتصادی شکننده، تجربه‌ی جنگ‌های مداوم، و نهادهای ضعیف، در سال‌های اخیر با رشد فزاینده نابرابری اقتصادی مواجه گردیده است. این نابرابری نه‌تنها باعث افزایش سطح فقر و محرومیت در بخش‌های مختلف جامعه شده، بلکه زمینه‌ساز نارضایتی اجتماعی، مهاجرت گسترده، بی‌ثباتی سیاسی و رشد اقتصاد غیررسمی نیز گردیده است.

سؤالات که در این مقاله به دنبال جواب آن میباشیم، عبارت‌اند از:

۱. مهم‌ترین عوامل مؤثر بر گسترش نابرابری اقتصادی در افغانستان کدام‌اند؟

۲. این نابرابری چه پیامدهایی بر وضعیت اجتماعی و اقتصادی کشور داشته است؟

۳. چه راهکارهایی می‌توان برای کاهش این نابرابری و تحقق عدالت اجتماعی پیشنهاد نمود؟

بنابراین با توجه به اهمیت موضوع و پیامدهای گسترده‌ی نابرابری اقتصادی بر توسعه پایدار و ثبات اجتماعی–سیاسی کشور، این مقاله با هدف

بررسی عوامل مؤثر بر نابرابری اقتصادی در افغانستان و تحلیل پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آن تحریر گردیده است.

فرضیه: نابرابری اقتصادی در افغانستان ناشی از ترکیبی عوامل ساختاری، سیاسی، قومی و منطقه‌ای است و این نابرابری پیامدهای منفی بر ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی دارد.

میتود تحقیق: روش تحقیق مورد استفاده در این مقاله، توصیفی-تحلیلی است که بر مبنای داده‌های فرضی و مطالعات موردی با استفاده از شاخص‌های آماری نابرابری مانند ضریب جینی، شاخص پالما، تایل و آتکینسون انجام شده است.

یافته‌های تحقیق

با مطالعه موارد فوق دیده میشود که نابرابری اقتصادی تبدیل به یکی از معضلات جهانی شده است که پیامدهای آن در زندگی همه بسیار مهم است. بناءً در این بخش به پاسخ سوالات مطرح شده که نابرابری اقتصادی چیست؟ کدام عوامل سبب آن میشود و چه پیامد ها را در قبال دارد؟ میپردازیم .

نابرابری اقتصادی چیست؟

نابرابری اقتصادی در نگاه اول، مفهوم ساده‌ای به نظر می‌رسد که به سادگی قابل تشخیص است ولی به دلیل ابعاد گسترده و تاثیر بزرگی که روی زندگی مردم دارد، باید با دقت و جزییات بررسی شود.

نابرابری اقتصادی تفاوت موجود در معیارهای مختلف از نظر رفاه اقتصادی میان افراد یک گروه و گروه‌های موجود دیگر در یک جمعیت، یا در میان مردمان کشورها است. نابرابری اقتصادی گاهی اوقات به نام نابرابری درآمد، نابرابری ثروت، یا شکاف ثروت نیز یاد می‌شود، (۳:ص.۲۷۸).

بناءً اساس نابرابری اقتصادی مربوط به توزیع ثروت در جامعه و قیاس درآمدی میان افراد با کمترین درآمد و افراد با بالاترین درآمد میباشد. از لحاظ روان‌شناسی نابرابری اقتصادی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مردم اصولاً خودشان را با دیگران مقایسه می‌کنند. رضایت مردم از درآمد یا ثروتشان تنها به قدرت خرید مردم بستگی ندارد، بلکه اکثراً به مقایسهٔ آن با درآمد و ثروت دیگران وابسته است.

بدین ملحوظ در بیشتر مطالعات، نابرابری اقتصادی به دو بخش نابرابری ثروت و درآمد تقسیم می شود. مطالعات نشان می دهد که نابرابری ثروت بیش از نابرابر درآمد است. زیرا افراد طبقات بالای اقتصادی اغلب ثروت بیشتری دارند و مجموع دارایی آن ها تفاوت زیادی با افراد طبقات پایین اقتصادی دارد.

بنابرین تفاوت در توزیع درآمد بین طبقات فقیر وغنی کمتر از تفاوت در توزیع ثروت است واز انجا که ثروت و منابع مالی هم به خودی خود باعث ایجاد درآمد در افراد می شود، بدین منظور مجموع دریافتی افراد ثروتمند فاصله زیادی با افراد فقیر خواهد داشت.

نابرابری اقتصادی به انواع مختلفی ظاهر می‌شود و در ادامه، مهم ترین انواع آن را به طور خلاصه بررسی می‌کنیم:

۱- نابرابری درآمدی: اختلاف در میزان درآمد افراد یا خانواده ها، که ناشی از تفاوت دردستمزد، مشاغل، سطح تحصیلات، مهارت‌ها وعوامل دیگراست. این نوع نابرابری دربسیاری ازکشورها با شاخص جینی (Gini Coefficient) سنجیده می‌شود.

فرض میکنیم که در یک روستا ۵ خانواده زندگی می‌کند و درآمد ماهانه هر خانواده به شرح زیر میباشد.

خانواده	درآمد ماهانه (افغانی)
A	۵٬۰۰۰
B	٦٬۰۰۰
C	۱۰٬۰۰۰
D	۲۵٬۰۰۰
E	۵٤٬۰۰۰

در این مثال:

خانواده E بیشترین درآمد (۵٤۰۰۰ افغانی) را دارد که ۱۰ برابر بیشتر از خانواده A است (۵۰۰۰ افغانی).

مجموع درآمد کل خانواده ها: ۵۰۰۰+٦۰۰۰+۱۰۰۰۰+۲۵۰۰۰+۵٤۰۰۰ = ۱۰۰۰۰۰ افغانی

اگر درآمد به طور مساوی تقسیم میشد، سهم هر خانواده ۲۰۰۰۰: ۱۰۰۰۰۰/۵= ۲۰۰۰۰ افغانی

می‌بینیم که خانواده A و B بسیار کمتر از میانگین دریافت می‌کنند، در حالی‌که خانواده E بسیار بیشتر از میانگین را بدست میاورد. این اختلاف زیاد نشان‌دهنده نابرابری شدید درآمدی است. بنابراین، برای اینکه بدانیم این نابرابری بین خانواده ها چه مقدار است، از ضریب جینی (Gini Coefficient) استفاده مینمایم. در اینجا نحوه محاسبه ضریب جینی را برای این مثال مرحله‌به‌مرحله توضیح می‌دهم:

$$G = ۱ - \sum_{i=۱}^{n} (yi + y_{i-۱}) \times (xi - x_{i-۱})$$

xi= سهم تجمعی جمعیت

yi= سهم تجمعی درآمد

$X_. = ۰ \qquad y_. = ۰$

مرحله ۱: مرتب‌سازی داده‌ها به ترتیب عمودی قسمیکه در جدول پائین آن را ترتیب نمودیم

مرحله ۲: محاسبه سهم تجمعی درآمد و جمعیت

خانواده	درآمد	سهم از کل درآمد	سهم تجمعی درآمد	سهم تجمعی جمعیت
A	۵۰۰۰	۰٫۰۵	۰٫۰۵	۰٫۲
B	۶۰۰۰	۰٫۰۶	۰٫۱۱	۰٫۴
C	۱۰۰۰۰	۰٫۱	۰٫۲۱	۰٫۶
D	۲۵۰۰۰	۰٫۲۵	۰٫۴۶	۰٫۸
E	۵۴۰۰۰	۰٫۵۴	۱	۱

مجموع درآمد = ۱۰۰۰۰۰ افغانی

سهم از کل درآمد = درآمد هر خانواده ÷ مجموع درآمد

سهم تجمعی جمعیت از فورمول ذیل بدست میاید: $= \frac{i}{n}$

سهم تجمعی جمعیت

مرحله ۳: استفاده از فرمول عددی برای دریافت ضریب جینی:

$$G = ۱ - \sum_{i=۱}^{n} (yi + y_{i-۱}) \times (xi - x_{i-۱})$$

G=۱-[(۰,۰۵+۰)×(۰,۲-۰)+(۰,۱۱+۰,۰۵)×(۰,۴-۰,۲)+(۰,۲۱+۰,۱۱)×(۰,۶-۰,۴)+(۰,۴۶+۰,۲۱)×(۰,۸-۰,۶)+(۱+۰,۴۶) × (۱-۰,۸)]

G=۱- [(۰,۰۵×۰,۲) + (۰,۱۶×۰,۲) + (۰,۳۲×۰,۲) + (۰,۶۷×۰,۲) + (۱,۴۶×۰,۲)]

G=۱- [(۰,۰۱+۰,۰۳۲+۰,۰۶۴+۰,۱۳۴+۰,۲۹۲)] = ۱-۰,۵۳۲

G= ۰,۴۶۸

در این مثال ضریب جینی ۰٫۴۶۸ میباشد که نشان دهنده نابرابری درآمدی متوسط به بالا است و نابرابری هم بیشتر میباشد.

ترسیم منحنی لورنز برای مثال فوق

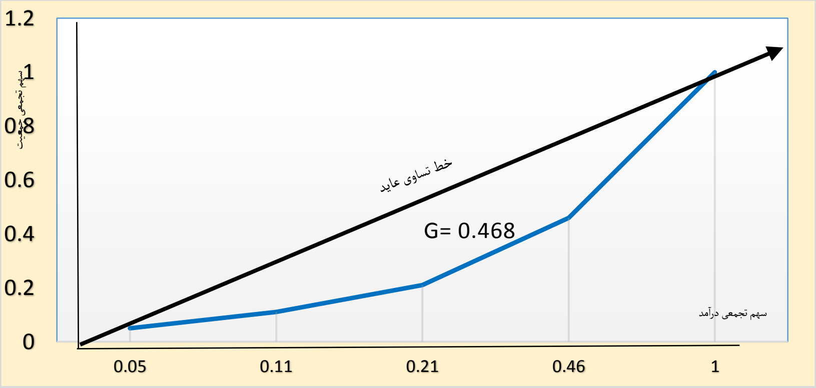

در نمودار بالا:

- خط سیاه نشان‌دهنده برابری کامل است، یعنی اگر درآمد به صورت مساوی بین جمعیت توزیع شده بود، منحنی دقیقاً روی این خط قرار می‌گرفت.
- منحنی آبی (منحنی لورنز) توزیع واقعی درآمد را نشان می‌دهد. در این منحنی سه نقطه دیده میشود:

۱. انحراف از خط برابری کامل:

- هرچه منحنی لورنز بیشتر از خط ۴۵ درجه فاصله بگیرد، نابرابری بیشتری وجود دارد.
- در این داده‌ها، فاصله قابل توجهی بین منحنی لورنز و خط برابری کامل مشاهده می‌شود، به‌ویژه در بخش‌های بالای نمودار، که نشان‌دهنده تمرکز درآمد در دست خانواده‌های ثروتمند (به‌ویژه خانوادهE)در این مثال است.

۲. توزیع نابرابر:

- ٦٠٪ پایین جامعه(A ،B ،C) فقط ٢١٪ از درآمد را در اختیار دارند.
- ٢٠٪ بالای جامعه (E) به‌تنهایی ٥٤٪ از کل درآمد را در اختیار دارد.

۳. نابرابری شدید درآمدی در این نمونه کوچک، نشان‌دهنده وجود شگاف اقتصادی قابل توجه بین خانواده هاست.

۴. نابرابری در توزیع ثروت: برخلاف نابرابری درآمدی که به میزان پول که افراد کسب می‌کنند مربوط است، نابرابری ثروت به تفاوت در مالکیت دارایی‌ها (مانند املاک، سرمایه‌گذاری‌ها و ارث) اشاره دارد. این نوع نابرابری معمولاً پایدارتر از نابرابری درآمدی است، زیرا ثروت می‌تواند نسل به نسل منتقل شود.

۵. نابرابری فرصت‌ها: این نوع نابرابری ازتفاوت دردسترسی افراد به فرصت‌های آموزشی، شغلی، سلامتی و سرمایه بوجود میاید. جوامعی که در آن نابرابری فرصت ها بالاست، افراد بر اساس پیشینه خانوادگی، جنسیت، قومیت یا محل زندگی، با محدودیت‌هایی مواجه اند.

٦. **نابرابری منطقه‌ای:** این نابرابری به اساس تفاوت اقتصادی میان مناطق مختلف یک کشور، مانند تفاوت بین مناطق شهری و روستایی فقیروثروتمند رونما میگردد. این نوع نابرابری معمولاً به دلیل توزیع نامتعادل زیرساخت‌ها، سرمایه‌گذاری‌ها و خدمات عمومی ایجاد می‌شود.

۷. نابرابری بین‌نسلی: تفاوت در سطح رفاه و دسترسی به منابع بین نسل‌های مختلف. طورمثال، نسل‌های جوان ممکن است به دلیل مشکلات اقتصادی و کمبود فرصت‌ها، وضعیت اقتصادی ضعیف‌تری نسبت به نسل‌های قبل داشته باشند.

۸. نابرابری در دسترسی به خدمات عمومی: این نابرابری از تفاوت دسترسی به آموزش، خدمات صحی، بیمه و سایر خدمات عمومی که به توسعه اقتصادی کمک می‌کنند بوجود میاید. معمولاً در جوامعی که دولت سرمایه‌گذاری کافی در بخش‌های عمومی انجام نمی‌دهد، این نوع نابرابری بیشتر دیده می‌شود.

۹. نابرابری دیجیتالی: این نوع نابرابری که درعصرحاضربیشتردیده میشود، دراثر اختلاف دسترسی به فناوری جدید اطلاعات وانترنت بوجود میاید که می‌تواند بر فرصت‌های اقتصادی افراد تأثیر بگذارد، (٦:ص.۲۲۳).

با درنظر داشت انواع نابرابری اقتصادی دیده میشود که این پدیده یک مسئله چندبعدی است و می‌تواند تأثیرات منفی زیادی بر رشد اقتصادی و پایه اجتماعی داشته باشد. عواملی مختلفی سبب بروز نابرابری اقتصادی در یک کشور میشود، مهمترین عوامل آن قرار ذیل میباشد.

ساختارهای اقتصادی و سیاست‌های دولت: یکی از عواملی است که سبب بوجود آمدن نابرابری اقتصادی میشود،که دراین بخش به سیاست‌های مالیاتی ناعادلانه که به نفع ثروتمندان طراحی شده باشد. خصوصی‌سازی گسترده که دسترسی عادلانه به خدمات عمومی را محدود می‌کند و عدم سرمایه‌گذاری کافی درآموزش و صحت برای اقشار کم‌درآمد میتوان اشاره نمود.

تفاوت درسطح تحصیل و مهارت: هم یک عامل است که در آن افراد با تحصیلات و مهارت‌های بالاتر، شانس بیشتری برای کسب درآمدهای بالا دارند. ضمناً از سوی دیگرعدم دسترسی به آموزش باکیفیت برای اقشار کم‌درآمد، شکاف درآمدی را بیشتر می‌کند که خود سبب بوجود آمدن نابرابری اقتصادی میگردد.

فساد و سوءمدیریت: در جوامعی که فساد اقتصادی موجود میباشد، منابع به طورناعادلانه توزیع گردیده و نابرابری افزایش می‌یابد. فساد درنظام‌های مالیاتی، تخصیص منابع و سیاست‌گذاری اقتصادی، امکان دسترسی عادلانه به فرصت‌ها را کاهش می‌دهد.

تغییرات فناوری، جهانی‌شدن: هم از عواملی است که سبب تقویه نابرابری اقتصادی در یک کشور میگردد، زیرا موجودیت پیشرفت فناوری برخی مشاغل را حذف کرده و تقاضا برای نیروی کار ماهر را افزایش داده است

درحالیکه اکثر کشورهای عقب مانده به کمبود نیروی کارماهر روبه رو اند، ضمناً جهانی‌شدن نیزموجب انتقال مشاغل کم‌مهارت به کشورهای ارزان‌تر شده و نابرابری را در کشورهای توسعه‌یافته افزایش داده است.

بناءً گفته میتوانیم که عوامل نابرابری اقتصادی می‌تواند تأثیرات گسترده و عمیقی بر جامعه، اقتصاد، و حتی ثبات سیاسی یک کشور داشته باشد.

قبل از این که به پیامدهای نابرابری اقتصادی درافغانستان بپردازیم، باید دید که کشورها نابرابری اقتصادی را توسط کدام شاخص ها اندازه گیری مینمایند، شاخص‌های نابرابری اقتصادی ابزارهایی اند که برای اندازه‌گیری توزیع ثروت و درآمد در یک جامعه مورد استفاده قرار میگرد، مهم‌ترین این شاخص‌ها عبارت‌اند از:

۱. **ضریب جینی**(Gini Coefficient): رایج‌ترین شاخص برای سنجش نابرابری اقتصادی ضریب جینی است. که برای اندازه‌گیری توزیع درآمد یا ثروت در یک جمعیت یا جامعه مورد استفاده قرار می‌گیرد. ضریب جینی، میزان انحراف توزیع درآمد یا ثروت واقعی را از توزیع برابر نشان می‌دهد.

حاصل محاسبه ضریب جینی عددی بین صفر (برابری کامل) و یک (نابرابری کامل) است.هرچه مقدار این عدد بیشتر باشد، نابرابری در جامعه بیشتر است،(۸). یعنی ضریب جینی به صورت عددی بین صفر و یک (یا بین ٪۰ تا ٪۱۰۰) قرار دارد و معیاری برای اندازه‌گیری نابرابری در توزیع درآمد یا ثروت است. این شاخص به وسیله نمودار توزیع درآمد (یا ثروت) به شکل منحنی لورنز اندازه‌گیری می‌شود. نمودار لورنز نشان می‌دهد که چه نسبتی از جمعیت (مثلاً ٪۲۰ یا ٪۳۰) چه نسبتی از کل درآمد (یا ثروت) را در اختیار دارند.(در مثال قبلی به طور واضح نشان داده شده است)

۲. **شاخص پالما**(Palma Ratio): شاخص پالما هم یک معیار برای سنجش نابرابری درآمدی است، این شاخص بر مبنای مشاهده‌ای از

اقتصاددان گابریل پالما ساخته شده است او دریافت که: نیمی از جمعیت (طبقه متوسط) تقریباً همیشه ۵۰٪ درآمد ملی را دریافت می‌کند؛ بنابراین نابرابری عمدتاً ناشی از سهم درآمدی ۱۰٪ ثروتمند در مقایسه با ٤۰٪ فقیر جامعه است. بناءً این شاخص بر توزیع درآمد در بین فقیرترین و ثروتمندترین گروه‌های جامعه تمرکز دارد، که این معیارنسبت درآمد ۱۰٪ ثروتمندترین افراد جامعه را به ٤۰٪ فقیرترین افراد جامعه اندازه‌گیری می‌کند،(١٦.ص.٦۰). این شاخص بر این اساس طراحی شده است که بیشتر تغییرات در نابرابری درآمدی در این دو گروه جمعیتی رخ می‌دهد. فورمول که برای محاسبه این شاخص مورد استفاده قرار میگیرد :

شاخص پالما= سهم درآمد ۱۰% ثروتمندترین افراد÷ سهم درآمد ٤۰% فقیرترین افراد

$$\text{Palma Index} = \frac{\text{Income share of top ۱۰٪}}{\text{Income share of bottom ٤۰٪}}$$

حاصل که از محاسبه این شاخص بدست میاید در بسیاری از کشورها مقدار آن در حدود یک است، اما هرچه رقم بالاتر شود، نابرابری بیشتر را نشان میدهد، یعنی:

- هرگاه شاخص پالما مساوی به ۱ باشد، نابرابری نسبتاً کم است (سهم ثروتمندترین ٪۱۰ برابر با سهم فقیرترین ٪۴۰).
- هرگاه شاخص پالما بزرگتر از ۱ باشد، نابرابری بالاست (ثروتمندان سهم بسیار بیشتری از درآمد دارند).
- هرگاه شاخص پالما کوچکتر از۱ باشد، که این وضعیت نادر است، معمولاً نشان‌دهنده برابری یا برابری نسبی درآمد است. این شاخص را در یک مثالی از افغانستان به طور واضح توضیح مینمایم.

برای این مثال از داده ها گزارش «South Asia Inequality Report ۲۰۱۹»استفاده مینمایم، که به اساس این گزارش توزیع درآمد در افغانستان به شرح زیر است:

- ۱۰٪ ثروتمندترین جمعیت :۳۳٫۶۱ ٪ از کل درآمد و ۴۰٪ فقیرترین جمعیت :٪۲۱٫۲ از کل درآمد را بدست میاورند، بناءً شاخص پالما طور ذیل محاسبه میگردد.

$$\text{Palma Ratio}=\frac{\text{سهم درآمد ۱۰درصد ثروتمندترین افراد}}{\text{سهم درآمد ۴۰درصد فقیرترین افراد}} = \frac{۳۳.۶۱}{۲۱.۲} = ۱.۵۹$$

به اساس این ارقام شاخص پالما برای افغانستان حدود ۱٫۵۹ است. این بدان معنی است که:

۱۰٪ ثروتمندترین افراد در افغانستان ۱٫۵۹ برابر بیشتر از ۴۰٪ فقیرترین افراد درآمد دارند. این رقم نشان‌دهنده نابرابری قابل توجه در توزیع درآمد در کشور است.

بر اساس داده‌های موجود، شاخص پالما (Palma Ratio) در افغانستان در سال ۲۰۲۳ برابر به ۴٫۰ است.(۱۲) این عدد نشان میدهد که ۱۰٪ ثروتمندترین افراد جامعه چهار برابر بیشتر از ۴۰٪ فقیرترین افراد درآمد داشته‌اند . که این مقدار ۴٫۰ برای شاخص پالما نشان‌دهنده نابرابری درآمدی بالا در افغانستان است. همچنان این رقم بالا حاکی از تمرکز شدید ثروت در دستان اقلیت کوچکی از جامعه است، در حالی که بخش بزرگی از جمعیت با سهم بسیار کمتری از درآمد مواجه هستند. بناءً شاخص پالما در افغانستان نشان‌دهنده نابرابری شدید درآمدی است که در این صورت نیاز به سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی مؤثر برای توزیع عادلانه‌تر درآمد میباشد.

۳. **شاخص تایل** (Theil Index) یکی از شاخص‌های نابرابری اقتصادی است که برای اندازه‌گیری توزیع درآمد یا ثروت میان افراد یا گروه‌ها در

یک جامعه به کار می‌رود. این شاخص برگرفته از نظریه اطلاعات است و قابلیت تجزیه به داخل گروه‌ها و بین گروه‌ها را دارد. که مقدار بالاتر نشان‌دهنده نابرابری بیشتر است. این شاخص توسط فورمول ذیل محاسبه میگردد.

$$\text{Theil Index (T)}=\frac{۱}{N}\sum_{i=۱}^{n}\left(\frac{yi}{\bar{y}}\times \ln\left(\frac{yi}{\bar{y}}\right)\right)$$

در این فورمول:

N = تعداد افراد (خانواده ها)

yi= درآمد فرد iام

Ý= میانگین کل عواید جامعه

ln= لگاریتم طبیعی

اگر تمام افراد درآمد برابر داشته باشند آنگاه شاخص تایل برابر صفر می‌شود که نشانگر برابری کامل است. هرچه مقدار شاخص تایل بیشتر باشد، نابرابری بیشتر است . در یک مثال میخواهیم این شاخص را به طور بهتر توضیح نمایم.

مثلاً: میخواهیم شاخص تایل را برای توزیع درآمد بین پنج نفر از ساکنین یک منطقه در افغانستان محاسبه نمایم:

فرد	درآمد ماهانه	YI/Ý	LN YI/Ý	حاصل ضرب
A	۲۰۰۰	۰,۲۵	-۱,۳۸٦	-۰,۳٤۷
B	۳۰۰۰	۰,۳۷۵	-۰,۹۸۱	-۰,۳٦۸
C	۵۰۰۰	۰,٦۲۵	-۰,٤۷	-۰,۲۹٤
D	۱۰۰۰۰	۱,۲۵	۰,۲۲۳	۰,۲۷۹
E	۲۰۰۰۰	۲,۵	۰,۹۱٦	۲,۲۹۱

اکنون ارقام محاسبه شده جدول را در فورمول شاخص تایل وضح نموده و نتیجه آن را بدست میاوریم.

T= ۱/۵(-۰,۳٤۷-۰,۳٦۸-۰,۲۹٤+۰,۲۷۹+۲,۲۹۱) =۱/۵(۱,٥٦۱) =۰,۳۱۲۲

شاخص تایل برای این جمعیت فرضی برابر با ۰,۳۱۲ است که نشان‌دهنده وجود نابرابری متوسط در توزیع درآمد است. هرچه این عدد به صفر نزدیک‌تر باشد، توزیع عادلانه‌تر است و هرچه بزرگ‌تر شود، نابرابری بیشتر را نشان می‌دهد.

۴. شاخص آتکینسون (Atkinson Index) یکی از شاخص‌های نابرابری درآمد است که برای اندازه‌گیری نابرابری توزیع درآمد یا ثروت در یک جامعه به کار می‌رود. این شاخص در دهه ۱۹۷۰ توسط آنتونی آتکینسون، اقتصاددان بریتانیایی، معرفی شد. این شاخص میزان رفاه اجتماعی را با در نظر گرفتن نابرابری اندازه‌گیری می‌کند. برخلاف برخی دیگر از شاخص‌ها مانند ضریب جینی که صرفاً نابرابری را نشان می‌دهند، شاخص آتکینسون به حساسیت نسبت به نابرابری در سطوح پایین درآمد نیز توجه دارد و توسط فورمول ذیل محاسبه میگردد،(۱۷.ص.۲۹).

$$A(\varepsilon) = ۱ - \left(\frac{۱}{\mu}\left[\frac{۱}{n}\sum_{i=۱}^{n} yi^{\varepsilon-۱}]\right]\frac{۱}{\varepsilon - ۱}\right)$$

هرگاه در فورمول فوق پارامتر نابرابری مساوی به یک باشد فورمول شکل ذیل را به خود میگیرد:

$$A(۱) = ۱ - \left(\frac{۱}{\mu}\left[\frac{۱}{n}\sum_{i=۱}^{n} lnyi\right] \text{Exp}\right)$$

در این فورمول

- μ= میانگین درآمد است،

- ε\varepsilonε=پارامتر نابرابری یا «درجه حساسیت به نابرابری» است (هرچه بیشتر باشد، جامعه نسبت به نابرابری حساس‌تر فرض می‌شود)
،
- n=تعداد افراد یا خانواده ها در نمونه است.
- Yi = مقداردرآمد خانواده ها

توسط این شاخص می‌توان با تغییر پارامتر ε\varepsilonε میزان حساسیت به نابرابری را تنظیم کرد. ضمناً این شاخص نشان می‌دهد که چه مقدار از درآمد کل باید از افراد ثروتمند گرفته و به افراد فقیر داده شود تا توزیع به صورت برابر شود.

۵. شاخص فقر چندبعدی - (Multidimensional Poverty Index (MPI:علاوه بردرآمد، به معیارهایی مانند آموزش، سلامت و استندارد زندگی نیز توجه دارد که وضعیت نابرابری را در ابعاد مختلف رفاه بررسی می کند،(٤:ص.٨٤).

این شاخص‌ها به دولت‌ها و سیاست‌گذاران نیزکمک می‌کنند تا وضعیت توزیع ثروت را تحلیل کرده و راهکارهایی برای کاهش نابرابری طراحی کنند.

هرگاه سوال مطرح شود که برای افغانستان کدام شاخص برای تحلیل نابرابری توزیع درآمد مناسب است، جواب این خواهد بود که برای بررسی توزیع درآمد در افغانستان، انتخاب شاخص مناسب بستگی به هدف تحلیل، دسترسی به داده‌ها، و سطح جزئیات مورد نیاز دارد. اما با در نظر گرفتن شرایط افغانستان، به‌ویژه محدودیت‌های آماری و ساختار اقتصادی و اجتماعی خاص، معمولاً ترکیبی از شاخص‌ها توصیه می‌شود. در ادامه، مهم‌ترین نکات را راجع به شاخص‌ها بیان مینمایم:

- اگر داده های کافی در سطح خانواده موجود باشد، استفاده از ضریب جینی برای تحلیل توزیع درآمد مناسب است زیرا در صورت موجودیت داده، بهترین شاخص برای تحلیل کلی نابرابری در سطح ملی میباشد.

- اگر هدف تحلیل قومی یا منطقه‌ای باشد استفاده از شاخص تایل یا آتکینسون صورت گیرد بهتر است، زیرا در مطالعات علمی زمانی که هدف تحلیل تفاوت بین اقوام یا مناطق باشد، این شاخص‌ها بسیار مناسب‌اند.
- اگر تمرکز بر فقر و توسعه انسانی باشد نه صرفاً توزیع درآمد، استفاده از شاخص فقر چندبعدی(MPI) بهترین گزینه میباشد.

اما به صورت کلی اگر هدف بررسی توزیع درآمد در کل کشور باشد، ضریب جینی (Gini Coefficient) بهترین گزینه به‌شمار می‌رود، به شرط آنکه داده‌های لازم در دسترس باشد. در این حالت، می‌توان از آن برای ارائه یک نمای کلی از وضعیت نابرابری درآمد استفاده کرد و با کشورهای دیگر نیز مقایسه انجام داد.

تا این قسمت مقاله مفهوم، انواع، علل و شاخص های نابرابری اقتصادی را به صورت مفصل بیان نمودیم،اکنون راجع به موضوعات نابرابری اقتصادی در افغانستان بحث میکنیم.

افغانستان کشوری است که در طول تاریخ با آفات و بلاهای گوناگون زنده گی همچون استبداد و ستم های بی حد، تبعیض، خیانت، اختلاس و غیره روبه رو بوده است و به عنوان یکی از عقب مانده ترین کشورهای جهان، با چنین مشکلات دست و پنجه نرم کرده است. جنگ های چندین دهه گذشته به نوبه خود جدی ترین تاثیرات را بر کاهش رشد اقتصادی و رشد فقر و گرسنگی به جا گذشته است. هرچند در دو دهه گذشته بین سال‌های۱۳۸۱ هـ ش تا ١٤٠٠هـ ش ، افغانستان مجموعاً بیش از ۱۴۴ میلیارد دلار کمک خارجی از ایالات متحده دریافت نموده بود که این کمک‌ها شامل ۹۱٫۴ میلیارد دلار برای امنیت و ۳۹ میلیارد دلار برای توسعه اقتصادی و انسانی اختصاص داده شده بود. (۱۳) اما با آن هم با سرازیر شدن میلیاردها دالر کمک های خارجی در کشور، شاهد کندی در رشد و توسعهٔ اقتصادی بودیم، زیرا اکثراً کمک ها تحت عنوان پروژه ها و قرار دادی ها حیف و میل میگردید.

تصویر که امروز از افغانستان نزد جهان باقی مانده، یک کشوری با فقر گسترده، گرسنگی، خشونت، بیکاری، میزان بلند مرگ میرمادران وکودکان وغیره میباشد. این همه مشکلات اقتصادی و جنگ ها سبب گردیده تا یک نابرابری وسیعی اقتصادی و اجتماعی را در کشور به وجود بیاورد.

قرار داده های که وجود دارد، ضریب جینی در کشور ۰٫٤۱در سال ۲۰۱۹م گزارش داده شده است، اما این رقم در سالهای بعدی کاهش نموده و در سال ۲۰۲۱م به ۰٫۳ رسیده است. ضریب ۰٫۳ نشان می‌دهد(۲: ص. ۲۰) که توزیع درآمد در جامعه نسبتاً نابرابر است، اما در سطح متوسط. این عدد معمولاً نشان میدهد که تلاش‌هایی برای کاهش نابرابری انجام شده ولی هنوز عدالت اقتصادی کامل برقرار نشده است، زیرا در سال ۲۰۲۱ م دلایل دیگر چون کاهش درآمد عمومی، خروج قشر ثروتمند، کمک‌های بشردوستانه، و اختلال در ساختار اقتصادی کشور نیز سهیم بوده است.

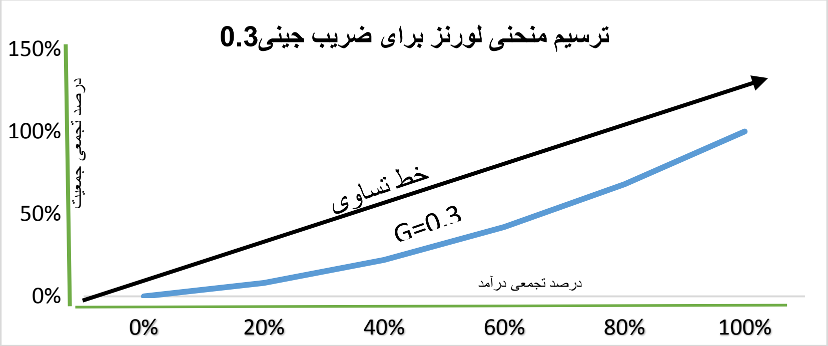

در نمودار بالا، گراف به رنگ سیاه نقطه را نشان میدهد که برابری کامل (ضریب جینی = ۰) است و منحنی آبی نشان‌دهنده‌ی توزیع واقعی درآمد با ضریب جینی تقریبی ۰٫۳ در کشور می‌باشد.

هرچه منحنی آبی به منحنی سیاه نزدیک‌تر باشد، توزیع درآمد عادلانه‌تر است — و در این حالت، نابرابری درآمد نسبتاً پایین است. این ضریب زمانی تصویر جامع‌تری از عدالت اقتصادی ارائه مینماید، که در کنار آن

شاخص‌های دیگر مانند نرخ بیکاری، فقر، رشد اقتصادی، تورم و دسترسی به خدمات عمومی نیز تحلیل شود. بدین ملحوظ هرگاه نرخ بیکاری، فقر و تورم در حال افزایش و رشد اقتصادی در حال کاهش باشد، در چنین حالت نمیتواند ضریب جینی پائین عدالت و برابری اقتصادی را نشان دهد.

بناءً دیده میشود که نابرابری اقتصادی یکی از چالش‌های عمده در افغانستان است که ناشی از عوامل مختلفی مانند جنگ‌های طولانی، فساد گسترده، نبود فرصت‌های برابر اقتصادی، و نابرابری‌های اجتماعی می‌باشد.

درادامه به برخی از مهم‌ترین ابعاد و دلایل که سبب ایجاد نابرابری اقتصادی در کشور شده میپردازیم:

۱ .توزیع ناعادلانه ثروت و منابع: افغانستان دارای منابع طبیعی فراوانی مانند معادن لیتیوم، طلا، مس و سنگ‌های قیمتی است، اما بهره‌برداری نادرست، سوءمدیریت و فساد سبب شده که تعداد زیادی ازاین منابع بیشتر در دست تعداد محدودی متمرکز باشد و بخش بزرگی از مردم از منافع آن بی‌بهره بمانند.

۲ .فقر گسترده و بیکاری: فقر در افغانستان یکی از چالش‌های اساسی و گسترده‌ای است که میلیون‌ها نفر را تحت تأثیر قرار داده است. عوامل مختلفی در افزایش فقر درکشور نقش دارد، از جمله جنگ‌های طولانی‌مدت، ناامنی، بیکاری، بحران‌های اقتصادی، تغییرات اقلیمی و وابستگی به کمک‌های خارجی نام برد. این عوامل سبب شده که اکنون بیش از نیمی از جمعیت افغانستان زیر خط فقر زندگی کند. بر اساس گزارش‌های موجود، افغانستان در سال‌های اخیر با افزایش قابل توجهی در میزان فقر مواجه بوده است. در سال۲۰۲۳ م، برنامه توسعه سازمان ملل متحد اعلام کرد که ۳۴ میلیون افغان، معادل ۸۵ درصد جمعیت کشور، زیر خط فقر زندگی می‌کنند. همچنان، گزارش شاخص جهانی فقر چندبعدی نشان می‌دهد که در سال‌های ۲۰۲۲ و ۲۰۲۳، حدود ٦٤٫٩ درصد از جمعیت افغانستان در

فقر به سر می‌برند. این گزارش همچنان نشان می‌دهد که ۷۰ درصد کودکان افغان در این دوره فقیر بوده‌اند،(۱۱).

به صورت کل کمبود فرصت‌های شغلی، به‌ویژه برای جوانان و طبقات دیگر باعث افزایش فقر و نابرابری شده است. بسیاری از مردم به دلیل نبود اشتغال به کارهای کم‌درآمد یا مهاجرت به کشورهای دیگر روی آورده اند.

۳.تأثیرجنگ و ناامنی براقتصاد: چندین دهه جنگ و درگیری‌های مسلحانه باعث تخریب زیرساخت‌ها،کاهش سرمایه‌گذاری و فرار سرمایه از کشور شده است. مناطق جنگ‌زده معمولاً فقیرتر از دیگر مناطق هستند، و ناامنی باعث می‌شود که سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی از سرمایه‌گذاری دربخش‌های تولیدی وخدماتی افغانستان خودداری کنند.

٤.کاهش سرمایه‌گذاری در آموزش و توسعه انسانی: یکی از دلایل مهم نابرابری اقتصادی، پایین بودن سطح آموزش و مهارت در میان مردم است. سیستم آموزشی ناکارآمد، کمبود مدارس و دانشگاه‌های باکیفیت و عدم دسترسی به آموزش برای همه سبب شده که بسیاری از شهروندان از فرصت‌های اقتصادی بهره‌مند نشوند. بعضی از عوامل دیگر چون فساد و اقتصاد غیررسمی نیز سبب افزایش نابرابری های اقتصادی در کشور گردیده است.

۵. تفاوت‌های منطقه‌ای و قومی: سیاست‌های تمرکزگرا و توزیع ناعادلانه منابع باعث شده تا برخی مناطق و اقوام به خدمات بهتر، پروژه‌های توسعه‌ای و فرصت‌های شغلی بیشتری دسترسی نداشته باشند. این تفاوت‌های منطقه‌ای موجب محرومیت طولانی‌مدت برخی از ولایات و اقلیت‌ها شده است. زیرا در نظام سیاسی افغانستان، بخش بزرگی از تصمیم‌گیری‌ها و تخصیص منابع در پایتخت (کابل) متمرکز بوده است. این تمرکزگرایی باعث شده که مناطق مرکزی و حاشیه‌ای، مخصوصاً مناطقی که از لحاظ قومی اقلیت محسوب می‌شوند، در حاشیه توسعهٔ باقی بمانند و در نتیجه: در این

مناطق خدمات اساسی مانند بهداشت، تعلیم و تربیه و زیرساخت‌ها ضعیف‌تر باقی مانده و فرصت‌های شغلی کمتر مهیا گردد و سرمایه‌گذاری بیشتر به شهرهای بزرگ یا مناطقی با نفوذ سیاسی بالاتر اختصاص یابد.

این عوامل سبب گردیده تا نابرابری اقتصادی پیامدهای گسترده را در کشور بوجود آورده که هر کدام را بررسی میکنیم:

افزایش فقر و کاهش استندردهای زندگی: نابرابری های اقتصادی بالا موجب کاهش توانایی خانواده های کم‌درآمد برای تأمین نیازهای اساسی مانند مسکن، تغذیه و آموزش درکشور گردیده و مستقیماً بر سطح زندگی افراد تأثیر گذشته است. نابرابری اقتصادی باعث افزایش فقر و کاهش استندردهای زندگی شده و سبب پیامدهای مختلفی گردیده است، که از جمله: دسترسی محدود به مسکن مناسب ، سوءتغذیه و مشکلات صحی، کاهش کیفیت آموزش، افزایش استرس و مشکلات روانی و تشدید شکاف طبقاتی. به صورت کل این پیامد ها باعث شده که خانواده‌های کم‌درآمد در مناطق نامناسب با زیرساخت‌های ضعیف ساکن گردند که نتیجه نگرانی‌های مالی و مشکلات مالی آنها سبب شده تا کودکان این خانواده‌ها از تحصیل محروم و یا مجبور به ترک تحصیل شوند و در نهایت افزایش مشکلات اقتصادی منجر به افسردگی، اضطراب و کاهش سلامت روان افراد شده است. پس گفته میتوانیم که با افزایش نابرابری، امکان پیشرفت اقتصادی برای اقشار کم‌درآمد سخت‌تر شده و چرخه فقر ادامه پیدا می‌کند.

تضعیف رشد اقتصادی: نابرابری اقتصادی یکی از عوامل مهمی است که می‌تواند رشد اقتصادی را تضعیف کند، نابرابری اقتصادی باعث کاهش تقاضای مصرف‌کننده و در نتیجه کاهش رشد اقتصادی گردیده است. نابرابری باعث شده تا تمرکز ثروت در دست اقلیت باشد وسرمایه‌گذاری‌های مولد کاهش یابد و در نتیجه شگوفایی اقتصادی را به کندی مواجه نموده است.

باید یاد آور شد که تضعیف رشد اقتصادی و تأثیرات آن در هر کشور از چندین طریق رخ می‌دهد:

کاهش تقاضای کل: درجوامعی که نابرابری اقتصادی بالاست، بخش بزرگی از ثروت در دست گروه کوچکی از افراد متمرکز می‌شود. افراد ثروتمند نسبت به افراد کم‌درآمد، سهم کمتری از درآمد خود را مصرف می‌کنند و بیشتر آن را پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری می‌کنند. در نتیجه، مصرف کل کاهش یافته و تقاضای مؤثر برای کالاها و خدمات کم می‌شود که می‌تواند به کاهش تولید و رشد اقتصادی منجر شود.

کاهش سرمایه انسانی: نابرابری اقتصادی می‌تواند به کاهش دسترسی افراد کم‌درآمد به آموزش و صحت منجر شود. عدم دسترسی به آموزش مناسب و مراقبت‌های صحی باعث کاهش بهره‌وری نیروی کار و کاهش نوآوری و خلاقیت در جامعه می‌شود که در نهایت به کند شدن رشد اقتصادی می‌انجامد.

بی‌ثباتی اجتماعی و سیاسی: افزایش نابرابری اقتصادی می‌تواند به بی‌ثباتی اجتماعی، اعتراضات مردمی و افزایش جرایم منجر شود. در چنین شرایطی، دولت‌ها مجبور به افزایش هزینه‌های امنیتی و اجتماعی می‌شوند که می‌تواند منابع لازم برای سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای را کاهش دهد. بی‌ثباتی سیاسی نیز می‌تواند باعث کاهش سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی شود و رشد اقتصادی را متوقف کند.

کاهش انگیزه برای سرمایه‌گذاری و کارآفرینی: در جوامعی که نابرابری اقتصادی شدید است، دسترسی به فرصت‌های اقتصادی ناعادلانه توزیع می‌شود. این امرباعث کاهش انگیزه برای کارآفرینی و سرمایه‌گذاری در میان طبقات پایین و متوسط جامعه می‌شود، چرا که افراد احساس می‌کنند حتی با تلاش زیاد نیز نمی‌توانند پیشرفت کنند. در نتیجه، نوآوری کاهش یافته و رشد اقتصادی آسیب می‌بینند. پس دیده میشود که نابرابری های اقتصادی از

راه های مختلف باعث کاهش رشد اقتصادی شده و تاثیرات سوء براقتصاد یک جامعه به جا میگذارد.

افزایش مهاجرتها: نابرابری‌اقتصادی و عدم دسترسی به فرصت‌های برابر می‌تواند انگیزه‌ای برای مهاجرت افراد به مناطق دیگر باشد. مهاجرت داخلی به شهرهای بزرگ‌تر به دنبال فرصت‌های اقتصادی، و یا مهاجرت بین‌المللی به کشورهایی با امکانات بیشتر، از جمله پیامدهای این نابرابری‌ها است. این مهاجرت‌ها می‌تواند مشکلاتی مانند فشار بر زیرساخت‌ها و فرهنگ‌های محلی را نیز به همراه داشته باشد و منجر به افزایش تضادهای اجتماعی شود.

دیده میشود که نابرابری اقتصادی ریشه عمیق در کشور ما دارد، بنابراین چگونه میتوان نابرابری اقتصادی را کاهش داد. برای از بین بردن یا کاهش نابرابری‌های اقتصادی، می‌توان از راهکارهای مختلفی استفاده کرد که در سه سطح سیاست‌گذاری کلان، بازار کار و حمایت‌های اجتماعی قرار می‌گیرند، برخی از مهم‌ترین راه کارها عبارتند از:

سیاست‌های مالیاتی: یکی از راهکارها جهت کاهش نابرابری اقتصادی سیاست های مالیاتی میباشد. سیاست های مالیاتی می‌توانند به عنوان ابزار مؤثری برای کاهش نابرابری اقتصادی مورد استفاده قرار گیرند. زیرا افزایش علاقه به سیاست‌های مالیاتی به‌عنوان ابزار ضروری درکنارسایر ابزارها - برای رسیدگی به نابرابری و حمایت از رشد فراگیر برای یک کشور ضروری میباشد. در ادامه برخی از سیاست‌های مالیاتی مؤثر برای کاهش نابرابری اقتصادی را بررسی مینمایم:

۱. مالیات تصاعدی بردرآمد: مالیات بر درآمد باید به‌صورت تصاعدی (Progressive Taxation)باشد، به این معنا که هرچه درآمد افراد بیشتر باشد، نرخ مالیاتی آنها نیز افزایش یابد. این سیاست باعث می‌شود که افراد

با درآمد بالا سهم بیشتری از درآمد خود را به مالیات اختصاص دهند و منابع مالی بیشتری برای حمایت از اقشار کم‌درآمد فراهم شود.

۲. مالیات بر ثروت و دارایی: یکی از مشکلات نابرابری اقتصادی این است که ثروت در دست گروهی کوچک متمرکز می‌شود. اعمال مالیات بر دارایی‌ها مانند املاک لوکس، ارث، و سود سرمایه می‌تواند به توزیع مجدد ثروت کمک کند. بدین منظورکار مؤثر که صورت گیرد: مالیات بر املاک و مستغلات لوکس برای کاهش احتکار دارایی و توزیع بهتر مسکن، مالیات بر ارث برای جلوگیری از تمرکز بیش از حد ثروت در نسل‌های آینده، مالیات بر سود سرمایه (Capital Gains Tax) برای کاهش نابرابری بین سرمایه داران و نیروی کار میباشد.

۳. کاهش مالیات برای اقشار کم‌درآمد: کاهش مالیات بر درآمد و مصرف برای گروه‌های کم‌درآمد می‌تواند به افزایش قدرت خرید آنها کمک کند. این کار از طریق افزایش معافیت‌های مالیاتی یا ارائه اعتبار مالیاتی برای افراد با درآمد کم انجام می‌شود.

٤. مالیات بر شرکت‌های بزرگ و انحصارات: شرکت‌های بزرگ معمولاً از(loophole[1]) لوپ هول های مالیاتی استفاده کرده و مالیات کمتری پرداخت می‌کنند. افزایش مالیات برشرکت‌های انحصارگر و صنایع بزرگ می‌تواند به توزیع بهتر درآمدها کمک کند. در این صورت دولت از فرار مالیاتی شرکت ها جلوگیری کرده میتواند، ضمناً دراین بخش میتوان به وضع مالیات برسودهای غیرمتعارف شرکت‌ها(Windfall Tax) نیز اشاره کرد.

[1] - لوپ‌هول‌های مالیاتی (Tax Loopholes) به خلأهای قانونی یا نقاط ضعف در قوانین مالیاتی گفته می‌شود که به افراد یا شرکت‌ها اجازه می‌دهد به‌طور قانونی از پرداخت مالیات اجتناب کنند یا میزان مالیات پرداختی خود را کاهش دهند. این روش‌ها معمولاً در نتیجهٔ پیچیدگی قوانین مالیاتی و امکان تفسیرهای مختلف از آن‌ها به وجود می‌آیند. مثلاً کاهش مالیات از طریق استهلاک (Depreciation Loopholes) شرکت‌ها می‌توانند دارایی‌های خود را به‌گونه‌ای مستهلک کنند که هزینه‌های بیشتری را به صورت کسر مالیاتی ثبت کرده و مالیات کمتری پرداخت کنند.

۵. مالیات بر مصرف کالاهای لوکس و مضر: وضع مالیات مترقی برکالاهای لوکس و کالاهای تجملی می‌تواند به توزیع عادلانه‌تر درآمدها کمک کند. همچنان، مالیات برکالاهای مضر مانند سیگار و الکل نیز نه تنها درآمد مالیاتی را افزایش می‌دهد بلکه هزینه‌های اجتماعی ناشی از مصرف این کالاها را نیز کاهش می‌دهد.
٦. استفاده از درآمدهای مالیاتی برای خدمات اجتماعی: افزایش درآمدهای مالیاتی باید همراه با افزایش مصارف عمومی در زمینه‌هایی مانند آموزش، صحت، بیمه‌های اجتماعی و مسکن باشد. این امر باعث می‌شود که اقشار ضعیف‌تر جامعه بتوانند از فرصت‌های برابر برای پیشرفت برخوردار شوند،(۲۰:ص.۱۰).

بهبود بازارکارو دستمزدها نیز یکی از راهکارهای کاهش نابرابری اقتصادی است، که در این بخش به (افزایش حداقل دستمزد) یعنی تعیین دستمزدی که هزینه‌های زندگی را پوشش دهد. اطمینان از فرصت‌های برابر برای همه طبقات اجتماعی اشاره کرد.
توسعه آموزش ومهارت‌آموزی: یکی دیگری ازراهکارهای است که در آن(آموزش رایگان و باکیفیت)و(برنامه‌های مهارت‌آموزی) در نظر گرفته میشود یعنی دسترسی همه افراد به آموزش مناسب، به‌ویژه در مناطق محروم ضمناً آموزش مهارت‌های لازم برای ورود به بازار کار و کسب درآمد پایدار میتواند در کاهش نابرابری ها تاثیر بگذارد.

راهکار دیگرحمایت‌های اجتماعی و رفاه عمومی است که توسط برنامه‌های تأمین اجتماعی یعنی پرداخت بیمه بیکاری، بازنشستگی و کمک‌های نقدی به اقشار کم‌درآمد. (دسترسی به خدمات صحی رایگان) کاهش هزینه‌های درمانی برای اقشار ضعیف و (یارانه‌های هدفمند) ارائه کمک‌های مالی به طبقات آسیب‌پذیر برای کاهش شگاف درآمدی، صورت گرفته میتواند.

رشد اقتصادی فراگیر و پایدار راهکار دیگری است که نابرابری را کاهش میدهد، این راهکار توسط سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها، حمایت از کسب وکارهای کوچک ومتوسط وتقویت فناوری ونوآوری صورت میگیرد. دراین راهکارفرصت‌های شغلی بیشتر جهت بهبود وضعیت اقتصادی مناطق که دارای مشکلات زیاد اند، ایجاد میگردد. برای تقویه آن ارائه وام‌های کم‌بهره و تسهیلات برای کارآفرینان واستفاده از فناوری برای کاهش هزینه‌های تولید وافزایش دسترسی به فرصت‌های اقتصادی زمینه ساز میباشد.

به صورت کل علاقه به نقش سیستم های مالیاتی در رسیدگی به نابرابری در سال های اخیر افزایش یافته است. این علاقه ناشی از نگرانی در مورد درآمد بالا و نابرابری ثروت در چندین کشور بوده است. سیستم‌های مالیاتی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر نابرابری تأثیر می‌گذارند و از جمله ابزارهای سیاست کلیدی هستند که دولت‌ها می‌توانند در کنار سایر ابزارهای سیاستی برای کاهش نابرابری‌ها و حمایت از رشد فراگیرتر استفاده کنند. توزیع عادلانه بار مالیاتی نیز یکی از ملاحظات کلیدی برای کشورها است، زیرا بسیاری از آنها به دنبال برآوردن نیازهای رو به رشد درآمد عمومی هستند.

باید گفت که سیاست‌های مالیاتی یک دولت در عین حال که شگاف نابرابری درآمد را کاهش می‌دهد، می‌تواند شگاف بین افراد ثروتمند و کم‌درآمد را افزایش دهد. هر یک از این دو حالت، بسته به نوع مالیات، پایه‌های مالیاتی و نرخ‌های مالیاتی می‌تواند رخ دهد. در شرایطی که اقتصاد یک کشورهمزمان درگیر موجی از تورم و رکود باشد، دنباله‌روی یک نوع مالیات می‌تواند بار تورم و رکود را همچنان شدت بخشد. ضمناً مالیات‌گیری‌های مضاعف می‌تواند روند نابرابری را کاملاً شدت بخشد. ازسوی دیگر، این موضوع که پایه‌های مالیاتی به درستی شناسایی شود نیز در این قسمت بسیار مهم است. به صورت کل دراستفاده از سیستم مالیاتی

باید انگیزه های کار، پس انداز و سرمایه گذاری و پیامدهای نهایی برای رشد اقتصادی کشور نیز در نظر گرفته شود.

نتیجه‌گیری

نابرابری اقتصادی، ازطریق کاهش تقاضا، تضعیف سرمایه انسانی، افزایش بی‌ثباتی وکاهش انگیزه برای سرمایه‌گذاری، می‌تواند رشد اقتصادی را تحت تاثیر قرار دهد. به همین دلیل، بسیاری از سیاست‌گذاران به دنبال راه‌هایی برای کاهش نابرابری از طریق اصلاحات مالیاتی، افزایش دسترسی به آموزش و صحت، و حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و متوسط هستند تا رشد اقتصادی پایدار وعادلانه‌تری را تضمین کنند.

نابرابری اقتصادی در افغانستان یکی از چالش‌های اساسی است که به صورت گسترده در جنبه‌های مختلف زندگی مردم تأثیر گذاشته است.فرضیه را که مطرح نموده بودیم: ((نابرابری اقتصادی در افغانستان ناشی از ترکیبی عوامل ساختاری، سیاسی، قومی و منطقه‌ای است و این نابرابری پیامدهای منفی بر ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی دارد)). به اثبات میرسد، زیرا مطالعهٔ ما نشان داد که عوامل چون توزیع ناعادلانه ثروت و منابع، فسادگسترده، فقر و بیکاری، جنگ و ناامنی، کاهش سرمایه‌گذاری در بخش آموزش و تفاوت‌های منطقه‌ای و قومی از جمله عواملی اند که سبب بوجود آمدن نابرابری اقتصادی گردیده و این نابرابری پیامد های گسترده چون افزایش فقر وکاهش استندردهای زنده گی، تضعیف رشد اقتصادی و غیره را در قبال داشته است. ضمناً نابرابری اقتصادی شدید درکشور باعث افزایش نرخ جرم و جنایت نیز میشود. زیرا افرادی که تلاش روز افزون برای برخورداری از حداقل های زندگی میکند در مقابل افرادی قرار دارند که به دلیل داشتن ثروت های کلان از حداکثر امکانات برخورداراند. دراین شرایط، انگیزه کار و تلاش از بین می رود و جرایم اجتماعی بیشتر می شود. در چنین حالت روند توسعه اقتصادی هم به کُندی مواجه میشود.

از طرف دیگر، این تفاوت در توان مالی باعث تفاوت در برخورداری از امکانات آموزشی، درمانی و صحی هم شده که همۀ آن ها باعث تنش و تشنج در جامعه گردیده و به تدریج یکپارچگی را در کشور تحت تاثیر قرار داده است. بنابراین برای کاهش نابرابری ها دولت باید راهکارهای مناسب را روی دست گیرد، که در این قسمت سیاست‌های مالیاتی می‌توانند نقش مهمی در کاهش نابرابری اقتصادی ایفا کنند، مشروط بر اینکه به طور هوشمندانه طراحی و اجرا شوند. مالیات تصاعدی، مالیات بر ثروت، کاهش مالیات برای اقشار کم‌درآمد، و سرمایه‌گذاری در خدمات عمومی از جمله راهکارهای اصلی در این زمینه میباشد. اجرای این سیاست‌ها نه تنها به کاهش نابرابری کمک می‌کند بلکه می‌تواند رشد اقتصادی پایدارتر و جامعه‌ای با ثبات‌تر ایجاد کند.

ترکیب سیاست‌های مالیاتی و دیگر راهکارهای مناسب می‌تواند به کاهش نابرابری اقتصادی و ایجاد جامعه‌ای عادلانه‌تر کمک کند. دولت‌ها باید با افزایش سرمایه‌گذاری در بخش‌های اجتماعی، اصلاح سیستم مالیاتی و افزایش شفافیت مالی، فرصت‌های برابر را برای تمام اقشار جامعه فراهم نماید. در نهایت، کاهش نابرابری اقتصادی نیازمند اصلاحات بنیادین و یک سیاست اقتصادی جامع است که بتواند ثروت و فرصت‌های اقتصادی را به طورعادلانه‌تری در میان تمام اقشار جامعه توزیع کند.

راهکارهای پیشنهادی برای کاهش نابرابری اقتصادی

برای کاهش نابرابری اقتصادی در افغانستان، اقدامات زیر می‌توانند مؤثر باشند:

۱. مبارزه با فساد و ایجاد شفافیت در تخصیص منابع و فرصت‌های اقتصادی.

۲. سرمایه‌گذاری در آموزش و توسعه انسانی برای بهبود مهارت‌های نیروی کار.

۳. افزایش اشتغال‌زایی از طریق حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و متوسط.
٤. بهبود امنیت و ایجاد ثبات سیاسی برای جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی.

ماخذ

١ـ افروغ، عماد. فضا و نابرابری اجتماعی، تهران، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، ١٣٧٧.
٢ـ اداره ملی احصائیه و معلومات. شاخص های کلیدی احصائیوی، سال ١٤٠٠
٣ـ تقی زاده، محمود. برنامه ریزی اجتماعی و اقتصادی- ویژه جهان سوم، تهران، انتشارات شمس، ١٣٦٩.
۴ـ قدسی، سوده. روش آلکایر و فوستر برای اندازه گیری فقر چندبعدی، مجله اقتصادی، شماره های ١١ و ١٢، ١٣٩٣ .
۵ـ ویژه، محمد رضا. مفهوم اصل برابری در حقوق عمومی نوین، مجله اقتصادی، دانشگاه نانت- فرانسه، شماره ٢، ١٣٨٣.
٦ـ یاسوری، مجید. نابرابری، علل، چگونگی و پیامدهای آن، مجله اقتصادی و سیاسی ، تهران، شماره ٢٦٥-٢٦٦. ١٣٨٩
٧ـ خیرمحمد مقدسی. چگونه می‌توان نابرابری اقتصادی را کاهش داد، تاریخ نشر ٢٣ دلو ١٣٩٧، تاریخ برداشت ١٤٠٣/١١/٥

http://www.dailyafghanistan.com/national_detail.php?post_id=١٤٦٨٣٣

٨ـ ریحانه مسافر. ضریب جینی چیست، تاریخ انتشار : مهر ٢٣, ١۴٠٢
https://maktabtv.com/blog/gini-index/

٩ـ فاطمه امین پور. کارل هاینریش مارکسKarl Heinrich Marx ، تاریخ نشر ١٣٩٣، تاریخ برداشت ١٤٠٣/٢/١٢

http://pajoohe.ir-کارل-هاینریش-مارکس/Karl-Heinrich-Marx__a-٤٢٢٥٧.aspx

١٠ . نابرابری اقتصادی چیست ؟ تاریخ انتشار ٢٥ مهر ١۴٠٣، تاریخ برداشت٣,١,١٤٠٤

- https://٤١٦٦٤٩١٢.khabarban.com

١١. https://parsi.euronews.com/٢٠٢٣/٠٤/١٩/united-nations-number-of-poor-people-in-afghanistan

١٢. World Inequality Database (WID.world) – with major processing by Our World in Data.٢٠٢٥.

- https://ourworldindata.org/grapher/palma-ratio-s٩٠s٤٠-

١٣.https://www.developmentaid.org/news-stream/post/١٠٦٣٨٤/international-aid-flows-to-afghanistan?utm_source , Share By Ion Ilasco Aug ٢٤, ٢٠٢١

١٤. Chen, S., & Ravallion, M. *China's (Uneven) Progress Against Poverty*. ٢٠٠٧.

١٥. Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. *World Inequality Report* ٢٠٢٢.

١٦. Cobham, Alex & Sumner, Andy. *"Is it all about the tails? The Palma measure of income inequality."* Center for Global Development Working. ٢٠١٣.

١٧. Cowell, F. A. *Measuring Inequality* (٣rd Ed.). Oxford University Press.٢٠١١.

١٨. Piketty, T., & Saez, E. *Income Inequality in the United States, ١٩١٣–١٩٩٨*. Quarterly Journal of Economics. https://doi.org/١٠,١١٦٢/٢٠٠٣.

۱۹. Parsa, Mirwais: Inequality in Afghanistan: Drivers and Welfare Consequences, ۲۰۱۸, Available at:- https://www.researchgate.net/publication/۳٤۳۲۱۱۷٤۱

۲۰- Taxation and Inequality, OECD REPORT TO G۲۰ FINANCE MINISTERS AND CENTRAL BANK GOVERNORS, July ۲۰۲٤, Brazil

څېړندوی شجاع الله امان

د افغانستان په اقتصادي پرمختګ او سیمه ییز اتصال کې د تاپي پروژې اهمیت

The importance of the TAPI project in Afghanistan's economic development and regional connectivity

Assistant prof: Shujaullah Aman

Abstract:

The Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India (TAPI) pipeline project is a major infrastructure initiative with the potential to transform Afghanistan's economic situation. This research paper examines the multifaceted impact of the TAPI project on Afghanistan's economy and its broader implications for regional geopolitics. Through a comprehensive analysis of economic data, geopolitical factors, and comparative case studies, this study explores the project's potential benefits, including transit fees, job creation, and energy security. It also addresses the challenges facing the project, such as security concerns and political instability. The research finds that while TAPI offers substantial economic opportunities for Afghanistan, its success is contingent upon overcoming significant obstacles. The paper concludes by offering recommendations for maximizing the project's benefits and ensuring its successful implementation, emphasizing the need for regional

cooperation, capacity building, and sound economic management. This study used descriptive and analytical research methods, with the necessary information obtained from books, research articles, and internet sites. In addition to the importance of the study, the research questions and hypotheses were also identified.

لنډيز

د ترکمنستان، افغانستان، پاکستان او هند (تاپي) پایپ لاین پروژه د افغانستان د اقتصادي وضعیت د بدلولو په وړتیا سره د زېربنا په برخه کې یو خورا مهم نوښت او پرمختګ دی، دا څېړنیزه مقاله د افغانستان په اقتصاد باندې د تاپي پروژې څو اړخیزې اغېزې او د سیمه ییز جیوپولیټیک اهمیت له مخې د هغې پراخې اغېزې ارزوي. د اقتصادي معلوماتو، جیوپولیټیکي عواملو او د پرتلیزو قضیو د مطالعاتو جامع تحلیل له لارې د پروژې احتمالي ګټې سپړي، د بېلګې په ډول د ټرانزیټ فیس، د کار پیدا کول او د انرژۍ امنیت؛ همدا راز هغه ننګونې هم په ګوته کوي چې پروژه ورسره مخ ده، لکه سیاسي بې ثباتي.

دغه څېړنه دا هم روښانوي چې تاپي د افغانستان لپاره د پام وړ اقتصادي فرصتونه وړاندې کوي، د هغې بریالیتوب د پام وړ خنډونو په لرې کولو پورې هم تړاو لري، مقاله د پروژې د ګټو اعظمي کولو او د هغې د بریالي پلي کولو ډاډ ترلاسه کولو لپاره د سپارښتنو په وړاندې کولو پای ته رسېږي، د سیمه ییزې همکارۍ، ظرفیت لوړولو او په سالم اقتصادي مدیریتي اړتیا ټینګار کوي.

په یادې څېړنه کې له توصیفي او تحلیلي مېتود څخه کار اخیستل شوی چې د ضرورت وړ معلومات یې له کتابونو، څېړنیزو مقالو او انټرنیټي سایټونو څخه ترلاسه شوي دي.

د څېړنې د اهمیت تر څنګ د څېړنې پوښتنې او فرضیه هم په ګوته شوې ده.

سریزه

د انرژۍ د نړیوال سیاست او اقتصادي پرمختګ په ډګر کې لږو پروژو د ترکمنستان، افغانستان، پاکستان او هند (تاپي) پایپ لاین پروژې په څېر دومره پاملرنه او هیله ترلاسه کړې ده، دا هیله ښنونکی نوښت چې په ۱۹۹۰ لسیزه کې رامنځ ته شو، موخه یې د ترکمنستان له سرچینو بډایه ساحو څخه د افغانستان له لارې د پاکستان او هند د انرژۍ اړمنو بازارونو ته د طبیعي ګاز لېږدول دي. د افغانستان لپاره یو هېواد چې له اوږدې مودې راهیسې په شخړو او اقتصادي مبارزه کې ښکېل دی؛ تاپي یوازې له پایپ لاین څخه ډېر استازیتوب کوي، دا د اقتصادي بیارغونې او سیمه ییز ادغام لپاره د احتمالي ژوندلیک سمبول دی.

د تاپي پروژه چې ۱۸۱۴ کیلومتره اوږدوالی لري؛ په کال کې د ۳۳ میلیارد متر مکعبه طبیعي ګاز رسولو لپاره ډیزاین شوې چې افغانستان به یې د خپل کورني کارونې لپاره ۵ میلیارد متر مکعبه ترلاسه کړي، دا لویه پروژه که په بریالیتوب پلې شي،؛ کولای شي په سیمه او اقتصادي ډګر کې د افغانستان نقش بیا تعریف کړي او افغانستان له مرکزي او سویلي آسیا سره د نښلونکې انرژۍ په یوه مهم دهلیز بدل کړي.

د افغانستان د اقتصاد لپاره د تاپي اهمیت له مبالغې ډکه نه شي کېدای، په ۲۰۲۰ کال کې د ۱۹,۸۱ میلیارد ډالرو ناخالص کورني تولید او د سړي سر عاید ۵۰۹ ډالرو (نړیوال بانک، ۲۰۲۰ز) سره افغانستان د نړۍ یو له غریبو هېوادونو څخه شمېرل کېږي، تېرو څو لسیزو جګړو د دې هېواد زېربنا ویجاړه کړې، اقتصادي وده یې ټکنۍ کړې او هېواد یې په پراخه کچه په بهرنیو مرستو پورې تړلی پرېښی، په دې شرایطو کې تاپي د هیله مندۍ څراغ په توګه راڅرګندېږي چې نه یوازې د پام وړ ټرانزیټ فیسونه به ور نه په لاس

راشي؛ بلکې د کارموندنې، انرژۍ امنیت او د بهرنۍ مستقیمې پانګونې زیاتوالي ژمنه هم کوي؛ خو د دې ګټو د ترلاسه کولو لاره له ننګونو ډکه ده، اوسمهال افغانستان له سیاسي بې ثباتۍ، مالي محدودیتونو او تخنیکي خنډونو او د پروژې پلي کولو ته د پام وړ ګواښونه لري، سربېره پردې د تاپي جیوپولیټیکې اغېزې د افغانستان له پولو هاخوا پراخې دي چې د سیمه ییزو قدرتونو او نړیوالو ګټو تر منځ پېچلي تحرکات په کې هم شامل دي.

د څېړنې اهمیت

د افغانستان د اقتصادي ودې او پراختیا او د سیمه ییز ادغام په اړه پوهاوی رامنځ ته کول چې دې سره به د پالیسۍ جوړونکو لپاره د پایلو پر بنسټ د اقتصادي ودې او پرمختیا لپاره له ګټور تصمیم نیونې فرصت برابر شي او افغانستان د مرکزي او سوېلي اسیا هېوادونو د نښلېدو ټکي په ډول راپېژني او په دې برخه کې د فرصتونو پېژندل او د ننګونو په نښه کول به په اوږد مهال کې اقتصادي پرمختیا ته لار هواره کړي.

د څېړنې پوښتنې

د دې څېړنیزې مقالې موخه د افغانستان په اقتصاد کې د تاپي پروژې د جامع نقش تحلیل وړاندې کول دي او دا هڅه په کې شوې چې لاندې مهمو پوښتنو ته ځواب ووایي:

۱. د افغانستان لپاره د تاپي احتمالي اقتصادي ګټې څه دي او د هېواد د اوسني اقتصادي وضعیت په شرایطو کې څومره مهمې دي؟

۲. د پروژې د بشپړې پلې کېدنې په وړاندې کومې لویې ننګونې او خطرونه شتون لري؟

۳. تاپي د سیمې په پراخه جیوپولیټیک برخه کې څنګه ځای لري او د سیمه ییزې همکارۍ او شخړو لپاره یې اغېزې څه دي؟

۴. د افغانستان د اقتصاد لپاره د ټاپي د ګټو د اعظمي کولو او د هغې د بریالي بشپړېدو ډاډ ترلاسه کولو لپاره باید کومې ستراتیژۍ او پالیسۍ غوره شي؟

د دغو پوښتنو د حل لپاره له بېلابېلو علمي سرچینو څخه کار اخیستل شوی، لکه د نړیوالو سازمانونو اقتصادي معلومات، د موضوع اړوند لیکنې، د پرتلیزو پروژو د قضیو مطالعې او د متخصصینو نظرونه.

د څېړنې فرضیه

۱. د ټاپي پروژې بریالی تطبیق به د افغانستان اقتصادي وده د پام وړ لوړه کړي او په مرکزي او جنوبي آسیا کې به سیمه ییز اتصال زیات کړي.

۲. د ټاپي پروژه به د افغانستان ناخالص کورنی تولید سلنه به د ټرانزیټ فیسونو او اړوندو اقتصادي فعالیتونو له لارې زیاته کړي.

۳. د ټاپي پروژې پلي کول به په افغانستان کې لږ تر لږه ۵۰،۰۰۰ نوې دندې رامنځ ته کړي.

د څېړنې موخه

د دې څېړنې موخه دا ده چې د افغانستان د اقتصادي پرمختیا او سیمه ییز ادغام په اړه پوهاوی رامنځ ته کړي او دا هڅه کوي چې د پالیسۍ جوړونکو، پانګوالو او هغو پوهانو لپاره ارزښتناک بصیرت چمتو کړي چې په مرکزي او سوېلي آسیا کې د انرژۍ زېربنا او اقتصادي پرمختیا په برخه کې لېوالتیا لري، لکه څنګه چې موږ دې پېچلې موضوع ته ګورو، دا روښانه کېږي چې د ټاپي پروژه یوازې د انرژۍ نوښت نه دی؛ بلکې دا د سیمه ییزې همکارۍ ازموینه ده، د تاریخي شخړو د له منځه وړلو لپاره یوه ننګونه ده او د نړۍ په هغو سیمو کې چې بې ثباتي یې تجربه کړې ده؛ د اقتصادي بدلونونو راوړولو او ثبات لپاره یو احتمالي فرصت وړاندې کوي.

شالید

د ترکمنستان، افغانستان، پاکستان او هند (ټاپي) د پایپ لاین پروژه چې ډېری وختونه د "سولې پایپ لاین" په نوم یادېږي، د طبیعي ګازو د پایپ لاین یوه بین المللي پروژه ده چې نږدې درې لسیزو راهیسې د پراختیا په حال کې ده، د دې مفهوم او تکامل د مرکزي او سوېلي آسیا بدلېدونکي جیوپولیټیک موقعیت او همدارنګه د سیمې د انرژۍ مخ په زیاتېدونکې غوښتنې منعکسوي.

منشاء او ابتدايي پرمختګ

د ۱۹۹۰ لسیزې مفکوره: د یوې بین المللي پایپ لاین مفکوره چې د ترکمنستان د ګازو ساحې له سوېلي آسیا بازارونو سره وصل کړي، د لومړي ځل لپاره د ۱۹۹۰ لسیزې په لومړیو کې د شوروي اتحاد له ړنګېدو او د طبیعي ګازو د زېرمو له پلوه د یوه خپلواک دولت په توګه د ترکمنستان له را څرګندېدو وروسته رامنځ ته شوه، په دې اړه لومړنۍ خبرې اترې په ۱۹۹۵ ز کې، ترکمنستان او پاکستان د پایپ لاین پروژې لپاره د تفاهم یادښت لاسلیک کړ. افغانستان په ۱۹۹۷ ز کې د خپل مهم جغرافیایي موقعیت په درک سره په دې بحثونو کې شامل شو.

په افغانستان کې د اسلامي امارت په لومړۍ دوره کې هم په دې اړه خبرو اترو دوام درلود، د اسلامي امارت ځینو استازو د ۱۹۹۰ لسیزې په وروستیو کې په اسلام آباد کې په غونډو کې ګډون وکړ. (دعوت ۲۴ میډیا، عبدالوافي نایبزی: ۲۰۲۴)

له ۲۰۰۱ ز وروسته چې په افغانستان کې د بیارغونې لپاره نړیواله هڅه شروع شوه، په ۲۰۰۱ ز د افغانستان د ثبات او پراختیا لپاره د پراخو هڅو د یوې برخې په توګه دې پروژې نوې علاقه پیدا کړه.

مهمې لاسته راوړنې

په ۲۰۰۲ز کې افغانستان، پاکستان او ترکمنستان د پروژې د بیا ژوندي کولو لپاره یو نوی تړون لاسلیک کړ. په ۲۰۰۸ز کې هند په رسمي ډول له دې پروژې سره یوځای شو او دا یې په تاپي بدله کړه. په ۲۰۱۰ز کې څلورو هېوادونو د ترکمنستان په عشق آباد کې د گازو د پایپ لاین د چوکاټ تړون Gas Pipeline Framework Agreement (GPFA) لاسلیک کړ.

په ۲۰۱۲ز کې د تاپي پایپ لاین د پروژې د تطبیق لپاره د ترکمنستان دولتي محدود المسؤلیت شرکت Turkmenistan Pipeline Company Limited(TPCL) د پروژې د پلي کولو لپاره شامل شو.

په ۲۰۱۵ز کې ترکمنستان د پایپ لاین پروژې چارې د خپلې برخې د جوړولو کار پیل کړ. په ۲۰۱۸ز کې په هرات ولایت کې د یادې پروژې چارو د افغانستان برخې د بنسټ ایښودلو مراسم ترسره شول. په ۲۰۲۱ز کې له څنډ سره سره گډونوالو هېوادونو له تاپي پروژې سره خپله ژمنه بیا تأیید کړه.

تخنیکي مشخصات

د تاپي پروژې د پایپ لاین اوږدوالی شاوخوا ۱۸۱۴ کیلومتره ډیزاین شوی دی او د دې پروژې ظرفیت په اړه داسې ویل کېږي چې په کال کې ۳۳ میلیارد متره مکعب (bcm) طبیعي گاز انتقال کړي. دغه پروژه د ترکمنستان د گالکینیش گازو له ساحې څخه پیلېږي، دا به له هرات، کندهار (افغانستان)، کوېټې، ملتان (پاکستان) څخه تېرېږي او د هند په فاضلکا کې به پای ته رسېږي.

د گازو د وېش په برخه کې د ۳۳ میلیارد متر مکعب له کلني ظرفیت څخه هند او پاکستان هر یو به ۱۴ میلیارد متر مکعب ترلاسه کړي او افغانستان به ۵ میلیارد متر مکعب د کورني استعمال لپاره ترلاسه کړي. د پروژې اټکل شوی لگښت (د ۲۰۲۰ ز پورې) ۹،٦ میلیارد ډالر پورې رسېږي، که څه هم دا

شمېره د وخت په تېرېدو د ساحې بدلونونه او خنډونو له امله تغيير کوي. (باختراطلاعاتي اژانس: ۲۰۲۵ ز)

د ګډونوالو هېوادونو نقشونه

ترکمنستان: د سرچينې هېواد په توګه ترکمنستان به طبيعي ګاز له خپلې ګالکينيش ساحې څخه چې د نړۍ په کچه د طبيعي ګازو دويمه لويه ساحه ده؛ عرضه کړي. ترکمنستان TAPI ته د خپلو صادراتي لارو د تنوع او د خپل لومړني ګاز پېرودونکي هېواد چين باندې د تکيې کمولو لپاره د يوې مهمې پروژې په توګه ګوري.

افغانستان: د يو ټرانزيټي هېواد په توګه، افغانستان به د ټرانزيټ فيس او ګازو ته د کورنۍ تقاضا د پوره کولو لپاره ګاز ته له لاسرسي څخه ګټه پورته کړي. دې پروژې ته د اقتصادي پرمختيا او سيمه ييز ادغام لپاره د يو مهم فرصت په توګه ليدل کېږي.

پاکستان: د يو ټرانزيټي او وروستي کاروونکي هېواد په توګه، موخه لري چې د ټاپي له لارې خپل د انرژۍ جدي کمښت پوره کړي. دا پروژه د پاکستان د انرژۍ سرچينو تنوع کولو هڅو سره سمون لري.

هند: د ترمينل هېواد او د يو لوی وروستي کاروونکي په توګه، هند TAPI ته د خپلې مخ په زياتېدونکې انرژۍ غوښتنې پوره کولو او د وارداتي سرچينو تنوع کولو لپاره د يوې وسيلې په توګه ګوري.

اداري چوکاټ

د ټاپي پايپ لاين شرکت :(TPCL) په ۲۰۱۴ ز کې تأسيس شوی، TPCL د پايپ لاين جوړولو، مالکيت او چلولو مسؤليت لري. ترکمن ګاز (د ترکمنستان ملي ګاز شرکت) اکثريت ونډه لري او نور درې ملي ګاز شرکتونه مساوي اقليت ونډه په کې لري.

د آسیا پراختیایي بانک :(ADB) د آسیا پراختیایي بانک د راکړې ورکړې سلاکار په توګه مهم نقش لوبولی دی، د TPCL په جوړولو کې یې مرسته کړې او د پروژې پراختیا لپاره یې ملاتړ کړی دی.

اوسنی حالت

تر ۲۰۲۳ ز پورې دا پروژه په افغانستان کې د امنیتي اندېښنو، مالي ننګونو او جیوپولیټیکو پېچلتیاو له امله له ګڼو خنډونو او ځنډونو سره مخ شوې ده. په داسې حال کې چې په ترکمنستان او افغانستان کې د پایپ لاین د جوړولو کار پیل شوی، د پایپ لاین د پام وړ برخې لا هم پاتې دي. ګڼونوال هېوادونه دې پروژې له پلي کولو سره ژمنتیا څرګندوي چې د بشپړېدو لپاره یې د ۲۰۲۴ -۲۰۲۵ ز موخه ټاکل شوې.

تاپي د ګازو د پایپ لاین کار چې له اوږدې مودې راهیسې ځنډېدلی و؛ اوسمهال مخ پر وړاندې روان دی او افغانستان په هرات ولایت کې د پایپ لاین درې کیلومتره نور هم بشپړ کړی دی . دا پراختیا د اسلامي امارت په مشرۍ د حکومت په چوکاټ کې د پراخې مرحلې جوړونې ستراتیژۍ یوه برخه ده چې موخه یې د دې پروژې د خوندي او مؤثره پلي کولو لپاره د افغانستان وړتیا ښودل دي. د هرات والي شیخ مولانا اسلام جار او د تاپي پروژې اجرایوي رئیس محمدمراد امانوف ترمنځ د یوې غونډې په ترځ کې د پروژې په اوسني حالت او د سیمه ییز اقتصادي ادغام لپاره د هغې اهمیت په اړه بحثونه وکړل، امانوف دا تایید کړه چې د ګازو د پایپ لاین غځولو کار په چټکۍ سره روان دی چې درې کیلومتره یې لا دمخه په افغانستان کې بشپړ شوی دی، د هرات والي د هر اړخیز ملاتړ ژمنه وکړه او د خپلې ادارې د هوسا پرمختګ د ډاډمنولو په ژمنې یې ټینګار وکړ.

د افغانستان د کانونو او پټرولیم وزارت ویاند همایون افغان وویل: "اوس مهال د تاپي پروژه له پلان سره سم پرمختګ کوي، تر اوسه د پایپ لاین ۲,۹

کیلومتره جوړ او ویلډ شوی او نږدې ۳,۴ کیلومتره لاره چمتو شوې ده. د ملکیتونو د استملاک هڅې هم روانې دي.(DARYO: ۲۰۲۵)

شکل-۱ د ګازو پایپ لاین

د افغانستان اقتصادي شرایط او د تاپي پروژه

د افغانستان اقتصاد د لسیزو جګړو، سیاسي بې ثباتۍ او نړیوالو مداخلو له امله ډېر وخت زیانمن شوی، د دې لپاره چې تاپي په شان سیمه ییزې لویې پروژې نه یوازې د اقتصادي پرمختیا لپاره لار هواروي؛ بلکې د سیمه ییز ادغام په برخه کې ستر نقش لوبوي او په دې شرایطو پوهېدل د هېواد په اقتصاد د تاپي پروژې احتمالي اغېزې ارزول اړینې دي. د تاپي پروژې په پلي کول به په لاندې مهمو اقتصادي شاخصونو مستقیم اغېز لري چې د ناخالص کورني تولید کچه به لوړه شي او د سړي سر ناخالص کورني تولیدات به لوړ شي؛ همدارنګه د بېکارۍ کچه به راټیټه شي.

د افغانستان لپاره د تاپي پروژې احتمالي اقتصادي ګټې

د تاپي پایپ لاین پروژه د افغانستان لپاره څو مهمې احتمالي اقتصادي ګټې وړاندې کوي چې کولای شي د اقتصادي مسیر په بدلولو کې مرسته وکړي. دا ګټې په مختلفو سکټورونو کې شاملې دي او کولای شي د هېواد په پرمختګ سمدستي او اوږدمهاله اغېزې ولري.

د ټرانزیټ فیس

افغانستان به د دې پروژې له لارې هر کال کابو ۵۰۰میلیون ډالره د ترانزیت فیس ترلاسه کړي او کله چې د ټاپي پروژه بشپړه شوه؛ نو تر لسو کلونو به ۵۰۰ میلیونه مترمکعبه گاز او تر شلو کلونو به یو میلیارډ مترمکعب گاز ترلاسه کوي. د لومړنیو څېړنو او شمېرو له مخې د ټاپي گازو پایپ‌لاین به هر کال ۳۳ میلیارده مترمکعب گاز لېږدوي.(دافغانستان بانک:۱۴۰۰ ل)

د دې فیس تر څنگ له ۵۰۰ متر مکعب گازو څخه استفادې حق ترلاسه کړي او ورسره به د برېښنا یو بله پروژه هم پلې شي چې له ترکمنستانه پاکستان ته د ۵۰۰ کیلو واټو برېښنا لېږد دی او د نوري فایبر مزی به هم ورسره د افغانستان له لارې انتقالېږي چې په ټوله کې به افغانستان لاندې گټې ترلاسه کړي:

- د ۴۰۰-۵۰۰ میلیونه ډالرو په اندازه اټکل شوی کلنی عاید.
- په ملي بودیجې مثبته اغېزه، دا پروژه کولای شي د افغانستان کلنۍ بودیجې ته د پام وړ زیاتوالی ورکړي او د کسر په کمېدو کې به اغېزمنه مرسته وکړي.
- همېشني عاید ترلاسه کول، د بې ثباته مرستو جریان برعکس، د ټرانزیټ فیس کولای شي د عاید یوه باثباته او وړاندوینې وړ سرچینه چمتو کړي.
- د رغونې مرحله کې ۱۲۰۰۰ اټکل شوې مستقیمې دندو رامنځ ته کېدل، په عملیاتي مرحله کې نږدې ۱۰۰۰ دایمي دندې به رامنځ ته شي او همدارنگه به په نامستقیم ډول په اړوندو خدماتو او صنعتونو کې زرگونه اضافي دندې ایجاد شي.(News Central Aisa: ۲۰۲۵ز)

- د مهارتونو پراختیا، د پایپ لاین جوړولو او ساتنې کې د تخنیکي مهارتونو ترلاسه کولو لپاره د ځایي کاري ځواک لپاره فرصت رامنځ ته کېږي.
- د اوسپنې پټلۍ جوړول د تورغونډۍ په بندر کې.
- د کورني استعمال لپاره په کال کې ۵ میلیارد متر مکعب طبیعي ګاز ته لاسرسی.
- د انرژۍ په برخه کې موجوده تقاضا ته مناسب ځواب ویل او د انرژۍ د کمښت له منځه وړل.
- د صنعتي پراختیا ملاتړ، د باور وړ انرژۍ عرضه کولای شي تولید او نور صنعتونو ته هم وده ورکولای شي.
- د انرژۍ وارداتو کمول، په بالقوه توګه د بهرنیو اسعارو زېرمې خوندي کول او له دې مدرکه چې څومره واردات کېږي؛ په هغې کې به د پام وړ کموالی راشي.
- بهرنۍ مستقیمې پانګونې (Foreign Direct Investment (FDI ته فرصت برابرېدل او د پانګوالو د باور زیاتوالی د دې پروژې بریالی تطبیق کولای شي د لویو پروژو د اداره کولو لپاره د افغانستان وړتیا وښیي.
- د زېربناو پراختیا، د پایپ لاین زېربنا په برخه کې به لازمه پراختیا رامنځ ته شي، د پایپ لاین له ۱۸۱۴ کیلومتره څخه چې ۷۷۴ کیلومتره یې د افغانستان له لارې تېرېږي؛ اړوندې زېربنا لکه سړکونه، مخابراتي شبکې، اوسپنې پټلۍ او دې ته ورته زېربناوې به پراختیا ومومي.
- د څو اړخیزو دهلیزونو لپاره وړتیا، د پایپ لاین لاره د فایبر آپټیک کیبلونو یا ټرانسپورټي زېربنا لپاره هم کارول کېدای شي.

سیمه ییز اقتصادي ادغام

افغانستان له شپږو هېوادونو ایران، پاکستان، ترکمنستان، ازبکستان، تاجکستان او چین سره ګډه پوله لري. له منځنی، جنوبي اسیا او منځني ختیځ سره جغرافیایي نژدېوالی، افغانستان د سیمه ییزې سوداګرۍ او ټرانسپورټي شبکو په څلورلارې تبدیلولای شي. په تاریخي لحاظ د افغانستان ستراتیژیک موقعیت دغه هېواد له پېړیو راهیسې د سیمې د سوداګریزو کاروانونو، نظامي فتوحاتو او کلتوري تبادلو لپاره تاریخي لاره ګرځولې ده.

د افغانستان جغرافیایي اهمیت له خپلو پولو هاخوا پراخېږي او زیاتېږي؛ ځکه چې د منځنۍ اسیا، جنوبي اسیا او منځني ختیځ تر منځ د پول په توګه کار کوي. دغه هېواد د سیمه ییز ارتباط نوښتونو کې مهم نقش لوبوي چې موخه یې د سوداګرۍ، ټرانسپورټ او د انرژۍ د همکارۍ وده ده. د سیمې سترې اقتصادي پروژې لکه تاپي پایپ لاین او (CASA-۱۰۰۰ Central Asia – South Asia (د منځنۍ اسیا، جنوبي اسیا د برېښنا د لېږد او سوداګرۍ پروژه) د هغو نوښتونو بېلګې دي چې غواړي د سیمه ییز اتصال او اقتصادي ادغام د ودې لپاره د افغانستان له ستراتیژیک موقعیت څخه ګټه پورته کړي.

د حکومت عواید

پورته یادونه وشوه چې د تاپي پروژې پلي کولو سره به د افغانستان حکومت د ټرانزیټ فیس له مدرکه د کال شاوخوا ۵۰۰ میلیونه ډالر ترلاسه کړي او له دې علاوه به له ګاز او برېښنا څخه هم استفاده وکړي چې په ټوله کې به د ملي عوایدو په کچه کې زیاتوالی راشي چې په لاندې ډول ورنه یادونه کولای شو:

الف) د مالیې عواید: له هغو شرکتونو څخه چې په ساختماني او عملیاتي چارو کې ښکېل دي؛ د مالیې له مدرکه عواید به ترلاسه شي.

ب) ګمرکي محصول: په وارد شوو موادو او تجهیزاتو د ګمرکي محصول په عوایدو کې به زیاتوالی راشي.

ج) د عایداتو مالیه: له نوو رامنځ ته شوو دندو او کاروبارونو څخه به د مالیاتو له درکه عواید لوړ شي.

د ټکنالوژۍ لېږد

لکه څرنګه چې په نننې عصر کې نړۍ د ټکنالوژۍ په برخه کې چټک ګامونه اخلي؛ نو د ټاپي په څېر د لویو پروژو په پلي کولو سره نه یوازې دا چې له عصري ټکنالوژۍ څخه استفاده کېږي؛ بلکې د نوو ټکنالوژیکي وسایلو او پوهې لېږد د هېوادونو تر منځ صورت نیسي چې د یادې پروژې په پلي کولو سره به افغانستان ته لاندې ګټې په برخه شي:

- له عصري پایپ لاین ټکنالوژیو سره مخېدل او په دې برخه کې د نوو پوهو او مهارتونو زده کړه.
- د انرژۍ سکټور مدیریت کې روزنه او د ظرفیت لوړول.
- په نورو صنعتونو کې د نوو ټکنالوژیکي تجهیزاتو خپرېدو اغېزې.
- د سرې د تولید لپاره د طبیعي ګازو کارول.
- د کرنیزو محصولاتو پروسس او زېرمې کولو اسانتیاو لپاره انرژۍ ته لاسرسی زیاتېدل.

د چاپېریال ګټې

لکه څرنګه چې افغانستان یو غرنی هېواد دی او په ټولو برخو کې یې د ژمي موسم سوړ وي؛ نو د کورونو، دفترونو او ورته برخو لپاره له ډېرو سکرو یا لرګیو څخه استفاده کېږي چې له یوې خوا هوا ککړوي او له بلې خوا د ځنګلونو د تخریب لوی لامل دی؛ نو د ټاپي پروژې له ګازو څخه استفاده به نه یوازې دغه برخه کې مرسته وکړي؛ بلکې د چاپېریال په ساتلو کې به مثبته پایله ولري لکه:

- د تودوخې او پخلي لپاره د لرګیو او ډېرو سکرو په کارولو کې کمښت.

- د ځنګلونو د وهلو په کچه کې احتمالي کمښت.
- د اوسنۍ انرژۍ د سرچینو په پرتله د کاربن اخراج کمول.

که چېرې د ټاپي پروژه په بریالیتوب سره پلې شي؛ نو د افغانستان د اقتصاد لپاره د لوبې بدلونکی ظرفیت لري. دا کولی شي هېواد ته د عاید یوه همېشنۍ سرچینه چمتو کړي، دندې رامنځ ته کړي، د انرژۍ امنیت به ښه کړي او پراخه اقتصادي پرمختیا به وهڅوي. په هرصورت، محتاطانه پلان جوړونه، شفاف مدیریت او همېشنۍ سیاسي اراده اړینه ده چې له دې احتمالي ګټو څخه په بشپړه توګه ګټه پورته کړي او ډاډ ترلاسه کړي چې دوی د افغان اتباعو په ژوند کې د پام وړ پرمختګونو ته ژمن دي.

ننګونې او خطرونه

ټاپي پروژه د خپلو بالقوه ګټو سره سره له بعضو ننګونو سره هم مخ ده چې د پروژې د پلي کولو پر وړاندې خنډ او ځنډ رامنځ ته کوي، که څه هم د ټاپي پروژه د افغانستان لپاره د پام وړ بالقوه ګټې وړاندې کوي؛ خو دا له ګڼ شمېر ننګونو او خطرونو سره هم مخ ده چې کولای شي د هغې پلي کول او اوږدمهاله بریالیتوب اغېزمن کړي. دا ننګونې امنیتي، سیاسي، اقتصادي، تخنیکي او چاپېریالي برخو ته غځېدلې دي.

امنیتي ننګونې

په افغانستان کې په تېرو څو لسیزو کې بېلابېلو شخړو جریان درلود، په ځانګړې توګه په هغو سیمو کې چې پایپ لاین د تېریدو پلان په کې وجود لري، دا چې اوس مهال ټیکاو رامنځ ته شوی؛ خو له بده مرغه بیا په سیمه ییزه کچه امنیتي وضعیت مخ پر خرابېدو دی او په ګاونډیو هېوادونو کې وخت ناوخت امنیتي پېښې رامنځ ته کېږي چې دا په خپل وار سره د دې پروژې پر پلي کولو خپل اغېز لري؛ نو لازمه ده چې د دې پروژې د بریالي پلي کولو لپاره په امنیتي برخه کې د امنیتي مسؤلینو له خوا رغنده ګامونه واخیستل شي او د زېربناو د ساتنې په برخه کې په ټول افغانستان کې د پایپ لاین،

کارګرانو او اړوندو تأسیساتو خوندیتوب ډاډمن کړي، همدارنګه د پایپ لاین د تخریب خطر پر وړاندې هم پام ولري، دا ځکه چې ځینې مخربې وسله والې ډلې چې غواړي دا پروژه له خنډ او ځند سره مخ کړي؛ یو ډول تهدید دی، له بلې خوا لوړ امنیتي لګښتونه هم د امنیتي ننګونو له جملې څخه شمېرل کېږي.

سیاسي بې ثباتي

په نننۍ نړۍ کې که څه هم بین المللي عواملو د حکومتونو ځانګړی نقش په ځانګړې توګه د اقتصادي فعالیتونو په برخه کې له خطر سره مخ کړی، د هېوادونو اقتصادي جوړښت، په ځانګړې توګه د مخ پر ودې هېوادونه لا هم د کورنیو منفي عواملو پر وړاندې زیان منونکی دی. دا عوامل د هېوادونو اقتصادي امنیت اغېزمن کولو سره د تولید ټول عوامل او ساحې تحریفوي او د تولید پروسه له خپل طبیعي حالته لرې کوي. سیاسي بې ثباتي، د خورا مهم داخلي مګر (نااقتصادي) فکتور په توګه د تولید په عواملو د اغېزې کولو لپاره د اقتصادي امنیت مفهوم سره تر ټولو نږدې او معنی لرونکی تعامل لري. دا چې په افغانستان کې سیاسي حالات په تېرو لسیزو کې ډېر ثبات نه لاره او د نظامونو ادلون بدلون ډېر ژر ژر رامنځ ته کېده، په ټوله کې په اقتصادي فعالیتونو خپل اغېز درلود چې ورسره د لویو پروژو د تطبیق لړۍ له خنډ او ځنډ سره مخ شوې ده، لکه کمزورې حکومتولي چې کولای شي د پروژې په پلي کولو او مدیریت اغېزه وکړي. په حکومتونو کې بدلونونه کولای شي په پالیسیو یا پروژو ته ژمنتیا کې بدلون راولي. همدارنګه سیمه ییز کړکېچونه د ګډونوالو هېوادونو تر منځ جیوپولیټیکي مسئلې کولای شي د پروژو پرمختګ اغېزمن کړي.

نړیوالې اړیکې له ګاونډیو هېوادونو یا نړیوالو قدرتونو سره د افغانستان په اړیکو کې بدلون کولای شي د پروژو پلي کول مثبت یا منفي اغېز ولري.

اقتصادي ننګونې

سره له دې چې ټاپي پروژه د افغانستان لپاره خورا حیاتي پروژه ده چې دې سره به نه یوازې عواید ترلاسه شي؛ بلکې د بېکارۍ په له منځه وړلو او د اقتصادي فعالیتونو په پراختیا کې به ورڅخه استفاده وشي؛ خو د دې ګټو تر څنګ ځینې ننګونې هم شتون لري چې په لاندې ډول ورته نغوته شوې:

- د پروژې د تمویل په برخه کې د ټولې پروژې لپاره د اټکل شوې بودجې برابرول د هېوادونو او اړوند بنسټونو له خوا مهمه ننګونه ده.
- په افغانستان کې د لوړ خطر چاپېریال ممکن احتمالي پانګه اچوونکي په اندېښنه کې واچوي یا د پانګې لګښت زیات کړي.
- په ننګوونکي چاپېریال کې پېچلې پروژې ډېرې وختونه د پام وړ لګښتونو زیاتوالي سره مخېږي.
- د ټرانزیټ فیسونو او نورو پروژوي اړوند عوایدو شفاف او ګټور کارول ډاډمنول.

تخنیکي او لوژستیکي ننګونې

- پایپ لاین باید له ننګونو ډکو برخو څخه تېر شي، لکه غرونو او لرې پرتو سیمو څخه.
- د زېربناو نشتوالی لکه د سړکونو ضعیفې شبکې او برېښنا ته محدود لاسرسی.
- په افغانستان کې ممکن د ټاپي پروژې لپاره اړین متخصص ځواک محدودیت وجود ولري.
- په ځینو سیمو کې سخته هوا کولای شي د ساختماني او ساتنې مهالوېش اغېزمن کړي.

د چاپېریال خطرونه

- ایکولوژیکي اغېزې د پایپ لاین جوړول کولای شي سیمه ییز ایکوسیستمونه او حیاتي تنوع ګډوډه کړي.

- د اوبو سرچینې، پروژه ممکن په وچو سیمو کې د اوبو په سرچینو اغېزه وکړي.
- د اقلیم بدلون، اوږدمهاله چاپېریالي بدلونونه کولای شي د پایپ لاین لارې او د ساتنې په اړتیاو اغېزه وکړي.
- د چاپېریال اطاعت، ډاډ ترلاسه کول چې پروژه د نړیوال چاپېریال له معیارونو سره سمون لري.
- د پروژې په مسیر کې د زراعتي ځمکو له منځه تلل او استملاک.

د ټاپي پروژې بریالیتوب چې افغانستان ته اقتصادي ګټې رسوي، د دې څو اړخیزو ننګونو په اغېزمنه توګه حلولو پورې اړه لري. که څه هم احتمالي ګټې د پام وړ دي، خطرونه هم په مساوي ډول د پام وړ دي او له ټولو ښکېلو اړخونو څخه به محتاط مدیریت او تلپاتې ژمنې ته اړتیا ولري.

جیوپولیټیکي اغېزې

د ټاپي پایپ لاین پروژه د پام وړ جیوپولیټیکي اغېزې لري چې د هغې له اقتصادي اغېزو هاخوا پراخېږي. دا وړتیا لري چې سیمه ییز تحرکات بیا تنظیم کړي، په نړیوالو اړیکو اغېزه وکړي او د مرکزي او سوېلي آسیا ستراتیژیک موقعیت ته نوی رنګ ورکړي. د سیمه ییزې همکارۍ او ادغام له لارې د ترکمنستان، افغانستان، پاکستان او هند ترمنځ همکاري لا زیاته کړي او په بالقوه توګه سیمه ییزې اړیکې ښې کړي. دا پروژه متقابلې اقتصادي ګټې رامنځ ته کوي چې کولای شي د سیمې د ثبات لامل شي او په بریالیتوب د پروژې پلي کول کولای شي د نورو سیمه ییزو زېربنایي نوښتونو لپاره لاره هواره کړي، له بلې خوا د ټاپي پروژې دوه نور ښکېل هېوادونه هند او پاکستان په اړیکو هم مثبت اغېز وکړي او په ټوله کې ټول ګډونوال هېوادونه د پایپ لاین په امنیت کې ونډه ولري چې دا د امنیتي همکارۍ د زیاتوالي لامل کېږي.

له ګاونډیانو سره د افغانستان اړیکې

دا چې افغانستان د خپل ستراتیژیک موقعیت له مخې د اسیا په زړه کې پروت هېواد دی او د سوېلي او مرکزي اسیا هېوادونو لپاره د څلورلارې حیثیت لري او د ټاپي پروژه به د افغانستان له ګاونډیو هېوادونو سره د اړیکو په برخه کې یو نوی باب پرانیزي، له ترکمنستان سره ښې اړیکې به وده وکړي او د ګډو اقتصادي ګټو له امله دوه اړخیزې اړیکې به پیاوړې شي. له پاکستان سره د همکارۍ اړتیا کولای شي د افغانستان او پاکستان ترمنځ ښې اړیکې رامنځ ته کړي او دا پروژه کولای شي له هند سره د افغانستان ستراتیژیکه ملګرتیا ټینګه کړي، همداراز دا پروژه کولای شي د سیمه ییزو سازمانونو لکه سارک او شانګهای همکارۍ سازمان تړاو زیات کړي، ممکن د انرژۍ په همکارۍ هم مرکزیت او نوي سیمه ییز سازمانونه رامنځ ته کړي. د ټاپي جیوپولیټیکي اغېزې پېچلې او لرې پرتې دي. په داسې حال کې چې دا پروژه د سیمه ییزې همکارۍ او اقتصادي پرمختیا لپاره د پام وړ فرصتونه وړاندې کوي، دا د مختلفو ملي ګټو د توازن او موجوده سیمه ییزو کړکېچونو د حل کولو په برخه کې ننګونې هم وړاندې کوي. د افغانستان لپاره ټاپي د سیمه ییزې انرژۍ سیاست او اقتصادي همکارۍ کې د یو مهم لوبغاړي په توګه د احتمالي بدلون استازیتوب کوي. د ټاپي بریالیتوب کولای شي د افغانستان ستراتیژیک اهمیت د پام وړ لوړ کړي او د ډیپلوماټیک او اقتصادي ښکېلتیا لپاره نوي وسایل چمتو کړي. په هرصورت، د دې احتمالي ګټو درک کول به محتاطي ډیپلوماسۍ، تلپاتې نړیوال ملاتړ او د سیمې دننه او د نړیوالو قدرتونو ترمنځ د سیالۍ ګټو اداره کولو وړتیا ته اړتیا لري.

لکه څنګه چې پروژه پرمختګ کوي، د هغې جیوپولیټیکي اغېزې به احتمالاً پراختیا ومومي چې له ټولو ښکېلو خواو څخه همېشنۍ تحلیل او تطبیقي ستراتیژیو ته اړتیا لري. د سیمه ییز جیوپولیټیک په اړه د TAPI وروستۍ اغېزه به نه یوازې د هغې په بریالي پلي کېدو پورې اړه ولري؛ بلکې

په دې پورې هم اړه لري چې افغانستان او نور ښکېل اړخونه د پروژې شاوخوا د ګټو او اړیکو پېچلي جال کې څومره په اغېزمنه توګه حرکت کوي.

پایله

د ټاپي پروژه د افغانستان د اقتصادي پراختیا او سیمه ییز ادغام لپاره د یوه مهم فرصت استازیتوب کوي. په داسې حال کې چې له ننګونې سره سره د عوایدو لوړول، د کارموندنې او انرژۍ امنیت په برخه کې احتمالي ګټې خورا مهمې دي. د پروژې بریالیتوب کولای شي په مرکزي او سوېلي آسیا کې د راتلونکې سیمه ییزې همکارۍ او اقتصادي پراختیا نوښتونو لپاره د یوې نمونې په توګه کار وکړي. دټاپي پروژه نه یوازې افغانستان بلکې د سیمې ټول هېوادونه له اقتصادي ګټو برخمنوي. هوټلونه او بازارونه به جوړ شي، ډېر ځایي وګړي به د نل لیکې د ساتنې په موخه په دندو وګومارل شي او ډېر زیات خلک به په بېلابېلو دندو کې بوخت شي.

د افغانستان حکومت د دې ډول برنامو پر تطبیق او پیل کېدو سره هڅه کوي چې د اقتصادي ودې او پرمختګ لپاره لاره هواره کړي. د دې ډول لویو اقتصادي پروژو پلي کېدل له یوه اړخه د کار زمینې برابروي او له بل لوري د اسعاري عوایدو د راتګ لاملېږي چې په دې توګه تر یوه حده د هېواد اسعاري اړتیاوې پوره کېږي او د مبادلې د نرخ له ثبات او په هېواد کې په ښه ډول د پولي سیاست د تطبیق په برخه کې مرسته کوي.

وړاندیزونه

د ټاپي د بریالیتوب او د افغانستان لپاره د هغې د ګټو د اعظمي کولو لپاره لاندې چارې باید ترسره شي:

۱. په افغانستان کې د سیاسي ثبات او امنیت ډاډمن کول.

۲. د سیمه ییزې همکارۍ او ډیپلوماتیکو اړیکو پیاوړتیا په برخه کې بهرنیو چارو وزارت باید رغنده ګامونه واخلي.

۳. د پایپ لاین مدیریت او ساتنې لپاره د سیمه ییز ظرفیت پراختیا په برخه کې د سیمې هېوادونو سره په همغږۍ د اوبو او انرژۍ وزارت او همکارې اداري باید لاس په کار شي.
۴. د عوایدو شفاف مدیریت سیستمونه پلي کولو په برخه کې د مالیې وزارت باید رغنده ګامونه واخلي.
۵. د ټرانزیټ فیسونو هاخوا اقتصاد متنوع کول.
د مناسبو اغېزمنو ارزونو له لارې د چاپېریال اندېښنو ته رسیدګي کول.

ماخذونه

۱ـ ریاست الوزرا اقتصادي معاونیت،(افغانستان ته د تاپي پروژې ګټې او اوسنی کاري پرمختګ)، لاسرسی: https://dpmea.gov.af/ps/ArticlePashto، مراجعه:۲۵/۱۱/۱۴۰۳

۲ـ دافغانستان بانک، (د تاپي پروژه؛ اقتصادي ګټې او فرصتونه)، لاسرسی: https://dab.gov.af/index.php/ps/ ، مراجعه: ۱٤۰۳/۱۲/۱۲

۳ـ دعوت مېډیا۲۴، (تاپي پروژه؛ بیا پرانیسته، د پلي کېدا تازه هیلې)، لاسرسی: https://dawatmedia۲٤.com/?p=۱٦۹۹۱۱ ، مراجعه: ۱٤۰٤/۰۱/۰۲

۴ـ باختر اطلاعاتي اژانس،(د تاپي پروژې پر وروستیو پرمختګونو او د چارو پر چټکتیا خبرې وشوې)، لاسرسی: https://www.bakhtarnews.af/ ، مراجعه: ۱٤۰٤/۰۱/۱٥

۵ـ ریاست الوزرا اقتصادي معاونیت، (په ۱۴۰۲ لمریز کال کې د کورني ناخالص تولید ارزښت ته کتنه)، لاسرسی: https://dpmea.gov.af/ps/PASHTOA٪۲۰RTICLES٪۲۰agriculture ، مراجعه: ۱٤۰۳/۱۲/۱۷

٦- Asian Development Bank. (۲۰۱۸). TAPI Pipeline: A new era of energy cooperation, available

at:https://www.adb.org/news/features/tapi-pipeline-new-era-energy-cooperation, access date: ۱۱/۱۲/۱٤۰۳

۷- Bhutta, Z. (۲۰۲۱). TAPI gas pipeline project: Challenges and prospects. The Express Tribune, available at: https://tribune.com.pk/story/۲۲۷۹٦۸٥/tapi-gas-pipeline-project-challenges-and-prospects, access date: ۲۰/۱۲/۱٤۰۳

۸- Dadabaev, T. (۲۰۱۹). Connectivity and energy security in Asia: The TAPI pipeline project. Journal of Eurasian Studies, ۱۰(۲), ۱۱۰-۱۲۱, available at: https://doi.org/۱۰,۱۱۷۷/۱۸۷۹۳٦٦٥۱۹۸٤۲۸۸٦, access date: ۳۰/۱۲/۱٤۰۳

۹- Haidari, M. A. (۲۰۱۷). The TAPI Pipeline and Stability in Afghanistan. The Diplomat, available at: https://thediplomat.com/۲۰۱۷/۱۲/the-tapi-pipeline-and-stability-in-afghanistan/, access date: ۱۲/۰۱/۱٤۰٤

۱۰- Khatinoglu, D. (۲۰۲۱). TAPI pipeline project: Status, challenges, and prospects. Atlantic Council, available at: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/tapi-pipeline-project-status-challenges-and-prospects/,access date: ۱۷/۰۱/۱٤۰٤

۱۱- Sahai, D. (۲۰۱۸). TAPI: A Pipeline of Peace and Prosperity. Indian Council of World Affairs, available at: https://www.icwa.in/pdfs/IB/۲۰۱٤/TAPIAPipelineIB۲۰۱۸.pdf, access date: ۲٥/۰۱/۱٤۰٤

١٢- News Central Aisa, (TAPI Update – Afghanistan lays ٦ kilometers of the pipeline, Kazakhstan negotiates the joining to the project), available at: https://www.newscentralasia.net/٢٠٢٥/٠١/٢٨/tapi-update-afghanistan-lays-٦-kilometers-of-the-pipeline-kazakhstan-negotiates-the-joining-to-the-project/ , access date: ١/٠١/١٤٠٤
١٣- DARYO, (Three kilometers completed: Afghanistan pushes forward with TAPI Pipeline), available at: https://daryo.uz/en/٢٠٢٥/٠١/١٥/three-kilometers-completed-afghanistan-pushes-forward-with-tapi-pipeline , access date: ١/٠١/١٤٠٤

څېړندوی شېر حسن کمالزی

د محمود طرزي د ژوند تاريخي اړخونه او د افغاني ټولنې په پرمختيا کې يې ونډه

Mahmud Tarzi: Historical Aspects of His Life and Role in the Development of Afghan Society

Assistant professor Shir Hasan Kamalzai

Abstract

This is an analytical study and examines the life, activities, and influence of Mahmud Tarzi efforts within the broader context of modern Afghan history. The introduction highlights the significance of the topic, outlines the objectives, and provides a brief overview of Mahmood Tarzi's life. This study shows that Tarzi played a pivotal role in the encouraging of knowledge, the publication, educational reforms, unity, and cultural development. It explores the political conditions, social structure, and traditional system of his time, and explains how Tarzi strove to disseminate new knowledge and implement reforms in Afghan society. His educational and cultural initiatives contributed significantly to public awareness and national progress through the promotion of

modern sciences, the expansion of journalism, and the strengthening of national identity in Afghanistan.

Tarzi’s political activities are analyzed in the context of national reforms, the mainstreaming of unity, and combating against foreign influence. Furthermore, his writings are shown to be valuable for enhancing public consciousness, studying modern Afghan history, and elevating national awareness among Afghans. The section on his later life and legacy examines his final years and the enduring impact of his contributions on the Afghan nation.

As conclusion remarks, Tarzi’s personality and endeavors remain of lasting significance for Afghanistan’s national, cultural, and educational development. His legacy continues to offer important lessons in learning, critical thinking, and the encouraging of national consciousness for contemporary Afghans.

لنډيز

دا تحليلي څېړنه د محمود طرزي د ژوند، فعاليتونو او د معاصر افغان تاريخ په شاليد کې د هغه د اغېزو په اړه ده. د ليکنې په پيل کې د موضوع اهميت، موخه او د طرزي لنډه پېژندنه وړاندې شوې. څېړنه څرګندوي چې طرزي د علم، مطبوعاتو، تعليمي اصلاحاتو، ملي يووالي او فرهنګي ودې په برخو کې مهم نقش درلود. د هغه مهال سياسي وضعيت، ټولنيز جوړښت او دوديز نظام څېړل شوی او څرنګوالی يې څرګند شوی چې طرزي څنګه د نوې پوهې او اصلاحاتو د خپرېدو لپاره هڅې وکړې. د هغه تعليمي او فرهنګي هڅې د معاصر علومو د زده کړې، د ژورنالېزم د پراختيا او د ملي هويت د ودې له لارې د افغان ملت په پوهاوي او پرمختګ کې مهم رول درلود.

د طرزي سياسي فعاليتونه د ملي اصلاحاتو، ملي يووالي او د بهرنيو نفوذونو پر وړاندې د مقاومت په برخه کې تحليل شوي. همدارنګه د هغه ليکنې د ټولنې د پوهاوي، د معاصر افغان تاريخ د مطالعې او د ملي شعور د

لوړولو لپاره ارزښتناکې دي. په پایله کې، د طرزي شخصیت او هڅې د افغان ملت د ملي، فرهنګي او تعلیمي پرمختګ لپاره د تل پاتې ارزښت لرونکي دي، او د نن ورځې افغانانو لپاره د زده کړې، فکر کولو او ملي شعور د لوړولو مهم درسونه وړاندې کوي.

سریزه

تاریخ د یوې ټولنې د ژوند، پرمختګ او کړنو په اړه دقیق معلومات وړاندې کوي. د ملتونو د ودې او پرمختګ لپاره د هغو شخصیتونو مطالعه چې د خپل وخت ستونزې یې درک کړې وي، د نوې پوهې د رامنځته کولو او د ټولنیزو اصلاحاتو د هڅونې لپاره مهمه سرچینه ده. د افغان ملت په معاصر تاریخ کې ګڼ شخصیتونه شته چې د خپل وخت د علم، فرهنګ او سیاست په برخو کې یې د پام وړ کارونه کړي او د ملي شعور د لوړولو او د ټولنې د ویښتابه لپاره یې نه ستړې کېدونکې هڅې کړې دي.

د څېړنې د موضوع اهمیت

په هر ملت کې د پوهاوي او علم ارزښت د پرمختګ او شاتګ په اندازه کې خورا مهم دی. هغه ټولنې چې د علم، فرهنګ او سیاسي شعور له لارې خپل وګړي ځواکمنوي، کولای شي د داخلي ستونزو او بهرنیو فشارونو پر وړاندې مقاومت وکړي او ملي هویت وساتي. د معاصر افغانستان په تاریخ کې د داسې شخصیتونو مطالعه د نن ورځې افغانانو لپاره د زده کړې، فکر کولو او د ملي ودې لپاره مهم درسونه لري.

د څېړنې موخه

دا تحلیلي څېړنه هڅه کوي چې د محمود طرزي ژوند او فعالیتونه د تاریخي، فرهنګي او سیاسي اړخونو له نظره وڅېړي. موخه یې دا ده چې د هغه تعلیمي، فرهنګي او سیاسي هڅې، د ټولنې په پوهاوي اغیز، او د افغان ملت د ملي شعور په ودې کې د هغه رول تحلیل شي. دغه مطالعه د لوستونکو

لپاره د معاصر افغان تاريخ د پوهېدلو او د ملي شخصيتونو د ارزښت درک کولو فرصت برابروي.

د څېړنې پوښتنې

۱. محمود طرزي د افغاني ټولنې په پرمختيا کې څنګه او څه ونډه لرله؟
۲. د معاصرو پوهو په دودولو او د افغاني هويت په ساتلو کې هڅې څنګه وې؟
۳. د مطبوعاتو په برخه کې هڅې څومره او څنګه وې؟

د څېړنې میتود

په دغه څېړنه کې له تاريخي- تشريحي میتود څخه کار اخيستل شوی او د څېړنې ډول يې کتابتوني دی.

اصل متن

د محمود طرزي لنډه پېژندنه

ښاغلی محمود طرزي د سردار غلام محمد خان طرزي زوی چې د ۱۲۸۲هـ. ق ربيع الاول په لومړی(/ ۱۲۴۴هـ. ش سنبلې لومړی/ ۱۸۶۵م کال د اگسټ پر ۲۳مه) نېټه په غزني کې زيږيدلی دی. (فرهادي، ۱۳۵۵، ۷مخ) د محمود طرزي کوچنيوالی د امير شېر علي خان د سلطنت له وخت سره برابر و. کله چې عبدالرحمن خان قدرت ته ورسېده بيا هم د محمود طرزي پلار د هغه له مقربانو څخه شو او کله به يې خپل زوی محمود طرزی هم له ځان سره دربار ته بېولو او د پاچا د پام جلبولو او نوازش جوګه به شو، تر دې چې په ۱٦ کلنۍ عمر کې يې د لښکر د يوې وړې ډلې رهبري ور وسپارله (ناظم، ۱۳۹٦، ۵۸مخ). هغه د خپل وخت د علم، سياست او فرهنګ په برخه کې يو فعال شخصيت و، چې د ژورنالېزم بنسټ يې کېښود، د تعليمي او ټولنيزو اصلاحاتو لپاره يې هلې ځلې وکړې او د افغان ملت د ملي شعور او هويت لوړولو ته يې ځانګړې پاملرنه کړې ده. طرزي د مطبوعاتو، ليکنو او مقالو له لارې د نوې پوهې، عدالت او ملي يووالي د ارزښتونو د خپرولو لپاره مهم نقش

درلود. د هغه هڅې نن هم د افغانانو د ملي او علمي ودې لپاره ارزښتناک درسونه لري.

د هغه وخت سیاسي وضعیت: د محمود طرزي د زوکړې پر مهال افغانستان د سیاسي، ټولنیزو او اداري بدلونونو په پړاو کې و (احمدزی، ۱۳۸۵، ٦٢مخ). چې دغو بدلونونو هغه جلاوطنۍ ته اړ کړل خو د امیر حبیب الله د حکومت پر مهال هغه بېرته وطن ته راستون شو او د امیر امان‌الله خان د اصلاحاتو له کبله هېواد د نویو قانوني جوړښتونو، مدرن تعلیم او اداري اصلاحاتو پر لور روان و، خو لا هم د سیاسي ثبات او ملي یووالي لپاره ستر خنډونه موجود وو. د هېواد په سیاسي فضا کې د قبیلوي واکونو، ځايي مشرتابه او د بهرنیو قدرتونو نفوذ موجود و، چې د هېواد د ملي او ټولنیز پرمختګ مخه یې نیوله.

طرزي په دې شرایطو کې د اصلاحاتو د پلوي شخصیت په توګه راڅرګند شو او د خپل ژوند په اوږدو کې یې هڅه وکړه چې د علم، پوهاوي او مطبوعاتو له لارې د هېواد د ملي شعور او سیاسي پوهې د پراختیا لپاره اساسي ګامونه پورته کړي. د هغه فعالیتونه د افغانستان په معاصر تاریخ کې د سیاسي شعور د ودې، د اصلاحاتو د خپرېدو او د ملي یووالي د تقویت یوه بنسټیزه سرچینه ګڼل کېږي (ممدوح، ۱۳۹۰، ۱۱۲مخ).

ټولنیز جوړښت او دودیز نظام

هغه وخت افغانستان د قبیلوي دودونو او دودیزو قوانینو تر اغیز لاندې و. ټولنه په قبايلي تړاوونو او د ځايي مشرتابه په چوکاټ کې اداره کېده، چې له امله یې د عدالت، تعلیم او د افرادو حقونه محدود وو رحماني، ۱۳۸۹، ٦١مخ). د دولت اداره په مرکزي توګه و، خو په ولسوالیو کې د ځايي واکمنانو اغېز ډېر و. د دې ټولنیز جوړښت له کبله، د نوې پوهې، معاصر علومو او ټولنیزو اصلاحاتو خپرول ستونزمن کار و.

محمود طرزي د دې دوديزو محدوديتونو پر وړاندې د فکر، ليکنو او مطبوعاتو له لارې مبارزه وکړه. هغه هڅه کوله چې د تعليم ارزښت عام کړي، د ملي شعور د ودې لپاره خلک پوهاوي ته ورسوي، او د عدالت، د قانون پر وړاندې برابرۍ او د مدرنو اصولو د پلي کولو لپاره ټولنه چمتو کړي(احمدزی، ۱۳۸۵، ٦٥مخ). د هغه ليکنې او د ژورنالېزم په برخه کې يې فعاليتونه د ټولنې د پوهاوي د لوړولو او د قبيلوي محدوديتونو د کمولو لپاره اغيزناکه وسيله وه.

طرزي په خپلو فعاليتونو کې هڅه کوله چې د افغانستان ټولنيز، سياسي او فرهنګي جوړښت د نوې پوهې او مدرنو اصلاحاتو له مخې سم کړي. هغه پوهېده چې د ملي شعور لوړول، د معاصرو علومو خپرول او د مطبوعاتو د رول پراختيا د ملت د پرمختګ لپاره ضروري دي.

په دې توګه د محمود طرزي تاريخي شاليد د هغه د ژوند، فکر او ليکنو د پوهېدلو لپاره يو بنسټيز چوکاټ برابروي. د هغه هڅې د افغان ملت د معاصر تاريخ د تحليل، د ټولنې په پوهاوي او د اصلاحاتو د هڅونې لپاره مهم سند ګڼل کېږي. د تاريخي او ټولنيزو شرايطو تحليل موږ ته دا وړتيا راکوي چې د طرزي شخصيت، ارزښت او د هغه د فکر اغېز په علمي ډول وپېژنو.

د تعليمي او فرهنګي هڅو ارزونه

د معاصرو علومو زده کړې: محمود طرزي د خپل وخت د تعليم اهميت په ژوره توګه درک کړ. هغه په داسې دوره کې ژوند کاوه چې افغانستان د مدرنو علومو او عصري تعليم په لور حرکت پيل کړی و، خو د تعليم عامول د ټولنې په ډېرو برخو کې د محدوديتونو له کبله ستونزمن و (رحماني، ۱۳۸۹، ۷۱مخ). طرزي باور درلود چې د ملت پرمختګ د تعليم له لارې ممکن دی او د نوې پوهې خپرول د ټولنې د پوهاوي د لوړولو لپاره ضروري دي.

هغه هڅه کوله چې معاصر علومو ته د ځوانانو لاسرسی زيات کړي، ښوونکو ته د مسلکي زده کړو زمينه برابره کړي، او د ښوونې او روزنې

نصابونه له ټولنیزو اړتیاوو سره سم عیار کړي. د طرزي د هڅو یوه مهمه پایله دا وه چې د افغانستان ځوان نسل د عصري تعلیم له ارزښتونو سره بلد شو او د علمي فکر د ودې لومړني ګامونه یې پورته کړل.

د ژورنالیزم او مطبوعاتو رول

طرزي د مطبوعاتو د پراختیا له لارې د فرهنګي او ټولنیزو بدلونونو لپاره بنسټیز کار وکړ. ((طرزي د مطبوعاتو له لارې د ټولنې د پوهاوي، اصلاحاتو او ملي شعور د لوړولو لپاره مهم رول ولوباوه. هغه پوهیده چې ژورنالیزم د علم، عدالت او اصلاحاتو د خپرولو اغیزمن وسیله ده)) (نورزی، ۱۳۹۲، ۸۹مخ). هغه د لیکنو، مقالې او ژورنالونو په خپرولو سره د ملت د پوهاوي لوړولو، د عدالت د ارزښتونو عامولو او د اصلاحاتو د خپرېدو لپاره مهمې هڅې وکړې. د مطبوعاتو له لارې هغه وکولی شو چې له خلکو سره خپل فکري نظریات شریک کړي، د نوي تعلیمي نصاب اهمیت بیان کړي او د ټولنې د پرمختګ لپاره علمي مباحثې پیل کړي (ممدوح، ۱۳۹۰، ۱۰۷مخ).

د مطبوعاتو له لارې طرزي د عامو خلکو ذهنونه د نوي فکر، عدالت، ملي یووالي او مدرن اصولو په لور هڅول. هغه پوهېده چې لیکنه او ژورنالیزم د ټولنیزو اصلاحاتو د رسولو اغیزمنه وسیله ده، ځکه خلک د چاپ او مقالو له لارې د ټولنې د اړتیاوو او پرمختګ اړوند معلومات ترلاسه کولی شي.

د ملي هویت او فرهنګي ودې هڅې

طرزي یوازې د معاصرو علومو د زده کړې او مطبوعاتو د پراختیا پلوي نه و، بلکې د افغانانو د ملي هویت ساتلو او فرهنګي ودې لپاره یې هم هڅې وکړې. هغه په خپلو لیکنو کې د ملي شعور، د ژبې، عنعناتو او تاریخ اهمیت تشریح کړ او خلکو ته یې د خپل کلتور او ملي ارزښتونو د ساتنې پیغام ورکړ هغه وښوده چې د ملت پرمختګ یوازې د علم، عدالت او فرهنګي ودې له لارې ممکن دی (احمدزی، ۱۳۸۵، ۵۸مخ).

طرزي باور درلود چې یوازې هغه ملتونه پرمختګ کوي چې خپل فرهنګ، عنعنات او ملي ارزښتونه وساتي، او د نورو ملتونو د نفوذ پر وړاندې د خپلواکۍ او ملي هویت د ساتنې لپاره قوي شعور ولري. د هغه لیکنې او مقالې د افغانانو د فرهنګي او ملي پوهاوي د لوړولو لپاره یوه ژوره سرچینه پاتې شوې ده.

په دې توګه د محمود طرزي د تعلیمي او فرهنګي هڅو ارزونه موږ ته ښیي چې هغه څنګه د علم، مطبوعاتو او فرهنګي فعالیتونو له لارې د افغان ملت د ودې او پرمختګ لپاره مهم رول لوبولی دی. د هغه فعالیتونه نه یوازې د هغه وخت لپاره اغیزناک وو، بلکې د نن ورځې افغانانو لپاره هم د زده کړې، فکر کولو او ملي شعور د لوړولو لپاره ارزښتناک درسونه وړاندې کوي.

سیاسي فعالیتونه او ملي اصلاحات

د اصلاحاتو طرحې او ملاتړ: محمود طرزي د خپل وخت د سیاسي اصلاحاتو یو ژور پلوی و. هغه په داسې دوره کې د افغان ملت د عصري اصلاحاتو ملاتړ کاوه (ممدوح، ۱۳۹۰، ۱۱۲مخ). د امیر امان‌الله خان تر حکومت لاندې هېواد د نویو اداري، تعلیمي او قضایي اصلاحاتو په پړاو کې و. طرزي باور درلود چې د ملت پرمختګ یوازې د پوهاوي، تعلیم او عدالت د خپرولو له لارې ممکن دی او د دې موخې لپاره یې د اصلاحاتو د پراختیا ملاتړ وکړ.

هغه د اصلاحاتو په عملي کولو کې هڅه وکړه چې د قبیلوي دودونو، ځایي واکمنانو او سیاسي فساد پر وړاندې د قانوني او اداري اصلاحاتو ضرورت خلکو ته واضح کړي. د طرزي لیکنې، مقالې او ژورنالیزم د اصلاحاتو د ارزښت د تشریح یوه مهمه وسیله وه، ځکه خلک د چاپ او مطبوعاتو له لارې د نویو قوانینو او اصلاحاتي پلانونو په اړه معلومات ترلاسه کولای شول.

د ملي یووالي لپاره مبارزې: طرزي د ملي یووالي د رامنځته کولو لپاره ژوره هڅه وکړه. هغه پوهیده چې د افغانستان د پراخو او مختلفو قبیلو او سیمو

ترمنځ یووالی رامنځته کول د ملي هویت د ساتنې او د بهرنیو نفوذونو پر وړاندې د مقاومت لپاره حیاتي اهمیت لري. طرزي د لیکنو او مقالو له لارې د ملي یووالي ارزښت بیان کړ، د قبیلوي تفرقو او ځایي اختلافاتو د کمولو لپاره یې د خلکو فکري پوهاوي ته وده ورکړه (شفیع، ۱۳۸۷، ۸۰مخ).

هغه په خپلو لیکنو کې د عدالت، مساوات او ملي فکري همغږۍ اهمیت روښانه کړ. د ملي یووالي د رامنځته کولو هڅې یې د هغه وخت د ټولنې د ثبات او پرمختګ لپاره اړین بنسټونه جوړ کړل. د هغه فعالیتونه د افغانانو د ملي شعور د ویښتابه یوه ژوره سرچینه پاتې شوې ده.

د بهرنیو نفوذونو پر وړاندې دریځ: طرزي د بهرنیو قدرتونو د نفوذ او د سیاسي مداخلو پر وړاندې هم خپل واضح دریځ درلود. هغه پوهېده چې د افغانستان خپلواکۍ او ملي هویت د پرمختګ لپاره د بهرنیو فشارونو مخنیوی اړین دی. په دې چوکاټ کې یې هڅه وکړه چې د مطبوعاتو او علمي لیکنو له لارې د خلکو شعور لوړ کړي، د ملي خپلواکۍ ارزښت څرګند کړي، او د بهرنیو اغېزو په وړاندې د افغان ملت مقاومت تضمین کړي (احمدزی، ۱۳۸۵).

طرزي په خپلو سیاسي فعالیتونو کې د عدالت، قانون، ملي وحدت او خپلواکۍ پر ارزښتونو ټینګار کاوه. د هغه لیکنې، مقالي او ژورنالیزم د هغه وخت د سیاسي فضا په شکل ورکولو کې مهم رول درلود او د معاصر افغان تاریخ د پوهېدلو لپاره ارزښتناک سند ګڼل کېږي.

په دې توګه د محمود طرزي سیاسي فعالیتونه او ملي اصلاحات د هغه د شخصیت، فکر او هدف د پراخولو په برخه کې یوه بنسټیزه څېړنیزه موضوع ده. هغه د اصلاحاتو، ملي یووالي او خپلواکۍ د ارزښتونو له لارې د افغان ملت د پرمختګ لپاره یو ستر رول لوبولی دی.

د ليکنو تاريخي او تحليلي اهميت

د ټولنې په پوهاوي اغېز: سید محمود طرزي د خپل وخت د معاصرې افغاني ټولنې په پوهاوي کې د پام وړ رول درلود. د هغه لیکنې، مقالې او ژورنالونه د علم، عدالت، ملي شعور او مدرن اصولو د خپرولو لپاره اغېزمنه وسیله وه (احمدزی، ۱۳۸۵، ٦٧مخ). طرزي د مطبوعاتو له لارې خلکو ته د تعلیمي، فرهنگي او سیاسي اصلاحاتو اهمیت څرگند کړ او د ټولنې د فکري ودې لپاره یې هڅې وکړې.

هغه باور درلود چې یوازې د علم او پوهاوي له لارې د ټولنې ستونزې حل کېدای شي. د هغه لیکنې د قبیلوي محدودیتونو، ناسمو دودونو او د بهرنیو اغېزو پر وړاندې د خلکو شعور لوړ کړ. د ټولنې په مختلفو قشرونو کې د طرزي لیکنې د پوهاوي، د ملي ارزښتونو د ساتنې او د اصلاحاتو د اړتیا په اړه مهم بدلونونه راوستل.

د معاصر افغان تاريخ د مطالعې لپاره ارزښت: د طرزي لیکنې د افغان ملت د معاصر تاریخ د څېړنې لپاره زیات ارزښت لري. هغه په خپلو لیکنو کې د خپل وخت ټولنیز، سیاسي او فرهنگي وضعیت په دقیق ډول انعکاس کړی دی چې دا د معاصر افغان تاریخ د پوهېدلو لپاره یوه مهمه علمي سرچینه گڼل کېږي (ممدوح، ۱۳۹۰، ۱۲۰مخ).

د طرزي مقالې نه یوازې د تاریخ د ثبتولو لپاره مهمې دي، بلکې د تحلیل لپاره یې هم ژوره زمینه برابره کړې. د هغه لیکنې موږ ته دا وړتیا راکوي چې د هغه وخت د ټولنیزو ستونزو، اصلاحاتو، ملي شعور او د بهرنیو اغېزو په اړه دقیق علم ترلاسه کړو. د دې تحلیل له لارې د افغانستان معاصر تاریخ د شخصیتونو، مبارزو او فکري حرکتونو درک ممکن کیږي او د افغان ملت د ملي هویت د ودې لپاره مهم درسونه وړاندې کوي(رحماني، ۱۳۸۹، ۷۴مخ).

په پایله کې د محمود طرزي لیکنې نه یوازې د هغه وخت د ټولنې د پوهاوي د لوړولو لپاره مهم رول درلود، بلکې د افغانستان معاصر تاریخ د

څېړنې لپاره يوه بنسټيزه، تحليلي او علمي سرچينه هم ده. د هغه ليکنې د اصلاحاتو، ملي يووالي او د ملت د ودې په برخه کې د فکري لاربنود حيثيت لري.

د ژوند پای او ميراث

محمود طرزي د خپل ژوند په وروستيو کلونو کې د افغانستان د علم، فرهنګ او سياست په ډګر کې فعال پاتې شو (شفيع، ۱۳۸۷، ۸۴مخ). که څه هم د وخت د سياسي او ټولنيزو ستونزو له امله ځينې محدوديتونه موجود وو، خو هغه د خپل علمي، مطبوعاتي او اصلاحاتي فعاليتونو له لارې د ملت د پوهاوي د لوړولو هڅې نه دې پرېښې. په دې دوره کې يې ليکنې، مقالې او ژورنالونه د نوې پوهې، ملي شعور او فرهنګي ارزښتونو د پراختيا لپاره خورا مهم رول درلود.

طرزي په خپلو وروستيو کلونو کې د تعليمي نصابونو د اصلاح، د مطبوعاتو د فعاليت د پراختيا او د ملي يووالي د ملاتړ لپاره ځانګړې توجه وکړه. د هغه ليکنې او ژورنالونه د عامو خلکو ترمنځ د پوهاوي کچه لوړه کړه، او د نوي فکر، عدالت او ملي هويت د ارزښتونو د خپرېدو لپاره يې بنسټيزه لاربنونه وړاندې کړه.

محمود طرزي د افغان ملت لپاره د پام وړ ميراث پرېښود. هغه يوازې د مطبوعاتو، تعليم او فرهنګي اصلاحاتو په برخه کې خپل اغېز نه دی محدود کړی، بلکې د ملي شعور، عدالت، ملي يووالي او د افغان ملت د خپلواکۍ په ساتنه کې يې هم مهم رول لوبولی دی (ممدوح، ۱۳۹۰، ۱۲۲مخ).

د طرزي ليکنې او ژورناليزم د ټولنې په پوهاوي، د نوي فکر د خپرېدو او د ملت د فرهنګي او ملي هويت په ساتنه کې بنسټيز اغيز لري. د هغه هڅې د افغانانو د علمي او فرهنګي ودې لپاره يوه ژوره سرچينه ده، چې نن هم د تعليم، مطبوعاتو او ټولنيزو اصلاحاتو په برخه کې الهام بخښونکې دي.

په دې توګه، د محمود طرزي ژوند پای نه یوازې د هغه د علمي او فرهنګي هڅو د تکمیل او ارزونې لپاره مهم دی، بلکې د افغان ملت لپاره د تاریخ یوه ژوندۍ سرچینه او د الهام وړ میراث ګڼل کېږي. د هغه فعالیتونه د افغانانو د ملي شعور، عدالت او تعلیمي پرمختګ لپاره د تل پاتې ارزښت وړ دي. محمود طرزی له وطن څخه لرې د ترکیې هېواد په استانبول ښار کې د چهار شنبې ورځ د ۱۳۵۲هـ.ق کال د شعبان پر ۳ چې د ۱۳۱۲هـ.ش کال د عقرب له ۳۰ او د ۱۹۳۳م کال د نومبر له ۲۲ سره سمون خوري له دې نړۍ څخه سترګې پټې کړې او هماغلته خاورو ته وسپارل شو.

له محمود طرزي څخه ځینې اثار هم په میراث پاتې دي چې زموږ د فرهنګ په بډاینه کې د لوی اهمیت وړ دي.

لیکنې او تألیفات:

- سیاحت در سه قطعه روی زمین
- از هر دهن سخنی و از هر چمن سمنی
- جغرافیای منظوم افغانستان
- جغرافیه ادب در فن یا محمودنامه در نظم
- مختصر جغرافیای عمومی (د سراج الاخبار افغانیه ۴کال ۲۴مه ګڼه)
- روضهٔ حکم

ژباړې:

- سیاحت به دورادور زمین در ۸۰ روز (د ژول ورن اثر، له ترکي څخه دري ته ژباړه)
- جزیرهٔ پنهان
- بیست هزار فرسخ سیاحت زیر بحر
- سیاحت در جو هوا
- فاجعه‌های پاریس
- جنګ روس و جاپان (در پنج جلد)

- اخلاقيات

همدارنگه پر پورته مستقلو اثارو سربېره په لسگونو مقالې او ليکنې هم لري چې ډېره برخه يې په سراج الاخبار افغانيه کې خپرې شوې دي.

پايله

محمود طرزي د خپل وخت يو ژور فکر لرونکی، اصلاح طلب او ملي شخصيت و. هغه د علم، مطبوعاتو، تعليم او فرهنگي فعاليتونو له لارې د افغان ملت د ودې او پرمختگ لپاره نه ستړې کېدونکې هڅې وکړې (احمدزی، ۱۳۸۵). د هغه شخصيت د علمي ژمنتيا، ملي فکري شعور او اصلاحاتي نظرياتو سره تړلی و. طرزي باور درلود چې د ملت پرمختگ يوازې د پوهاوي، عدالت او تعليم له لارې ممکن دی، او د همدې باور له مخې يې ټولنيزې، تعليمي او سياسي هڅې پيل کړې. د طرزي هڅې يوازې د هغه وخت لپاره اغيزمنې نه وې، بلکې د معاصر افغانستان د تاريخ د پوهېدو لپاره يوه بنسټيزه سرچينه پاتې شوې ده. د هغه فعاليتونه د ټولنې په پوهاوي، د ملي هويت په ساتنه، او د نوې پوهې د خپرولو په برخه کې ارزښتناکې اغېزې لري.

د محمود طرزي ژوند او هڅې د نن ورځې افغانانو لپاره هم مهم درسونه لري. لومړی، د تعليم او پوهاوي اهميت: هغه وښودله چې د ملت پرمختگ د زده کړې، علم او فرهنگي ودې سره نېغ په نېغه تړلی دی. دويم، د ملي يووالي او عدالت ساتنه: طرزي د قبيلوي تفرقه، سياسي فساد او بهرنيو اغېزو پر وړاندې د ملت د خپلواکۍ او يووالي لپاره مبارزه وکړه. درېيم، د مطبوعاتو او ليکنو ځواک: هغه د ژورناليزم له لارې د خلکو ذهنونه د نوي فکر او اصلاحاتو په لور بيدار کړل.

په پای کې د محمود طرزي شخصيت، فکر او هڅې د افغان ملت د ملي، تعليمي او فرهنگي ودې لپاره د تل پاتې ارزښت لرونکي دي. د هغه ژوند موږ ته ښيي چې د علم، عدالت، ملي شعور او مدرن اصولو د خپرولو له لارې يو

ملت کولای شي خپلې ستونزې حل کړي او د خپلواکۍ او پرمختګ لپاره پیاوړی بنسټ جوړ کړي.

وړاندیزونه

۱. د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ټولنیزو علومو مرکز ته مې وړاندیز دی چې د محمود طرزي د فکر او آثارو د لا ښې څېړنې لپاره پروژې ډیزاین او څېړونکي پرې کار وکړي.

۲. د اطلاعاتو او فرهنګ وزارت ته مې وړاندیز دی چې د محمود طرزي هغه آثار چې نه پیدا کېږي او یا تر اوسه نه دي چاپ شوي هغه چاپ او تر لوستونکو ور ورسوي.

مأخذونه

۱ـ احمدزی، عبدالغفار. (۱۳۸۵). محمود طرزي او معاصر افغانستان. کابل: د تاریخ څېړنیز مرکز.

۲ـ رحماني، حبیب الله. (۱۳۸۹). معاصر افغان ټولنه او فرهنګي اصلاحات. کابل: د ټولنیزو علومو خپرونې.

۳ـ شفیع، محمد. (۱۳۸۷). د افغان تاریخ معاصر شخصیتونه. کابل: کابل پوهنتون خپرونې.

۴ـ فرهادي، روان. (۱۳۵۵). «ورقي چند بر سرگذشت محمود طرزي». مقالات محمود طرزی در سراج الاخبار افغانیه ۹۷- ۱۲۹۰ش. سریزه. ۷-۳۱مخونه. کابل: مؤسسه انتشارات بیهقي.

۵ـ ممدوح، نعمت‌الله. (۱۳۹۰). د معاصر افغانستان سیاسي او فرهنګي شخصیتونه. کابل: پوهنتون خپرونې.

٦ـ ناظم، محمد داود. (۱۳۹٦). «محمود طرزي او د هغه ژورنالستیکې هلې ځلې». آریانا مجله. پرله پسې ۴۲٦مه ګڼه، د کال ۳مه ګڼه. کابل: د افغانستان د علومو اکاډمي.

۷ـ نورزی، احمد. (۱۳۹۲). د ژورنالېزم پرمختګ او ملی شعور په افغانستان کې. کابل: د مطبوعاتو څېړنيز مرکز.

څېړندوی وجیه الله ظهیر

د لومړۍ او دویمې نړیوالې جګړې پر مهال د افغانستان د بې طرفۍ د سیاست څرنګوالی او پایلې

The nature and outcomes of Afghanistan's neutrality policy during the first and second world wars.

Researcher Wajihullah Zaheer

Abstract

Afghanistan's commitment to neutrality during both World War I and World War II was the result of a series of deliberations and Jirgas convened at the time. This period witnessed a division within the Afghan populace: one faction advocating for participation in the war and the other staunchly endorsing a policy of nonalignment.

During World War I, the leadership of Afghanistan rested with Amir Habibullah Khan, while World War II saw Mohammad Zahir Shah presiding over the nation.

Notably, during World War I, Amir Habibullah Khan received a diplomatic mission from the Ottoman Empire, which petitioned Afghanistan's alliance in support of Germany. Simultaneously, the British authorities exhorted Amir to adopt a stance of strict neutrality throughout the conflict.

Similarly, during World War II, British diplomats beseeched Mohammad Zahir Shah to uphold a policy of

nonalignment, even as Germany vigorously sought Afghan support for its cause

لنډيز

لومړۍ او دويمې نړيوالې جګړې پر مهال د افغانستان د بې طرفۍ سياست، له ډېرو مشورو او آن تر جرګو دايرېدلو وروسته نيول شوی. په دغو دواړو جګړو کې د جنګ او هم د بې طرفۍ پلويانو شتون درلود. دواړو ډلو مختلف نظريات او هم بېلا بېل دليلونه درلودل.

دغه دواړې جګړې هغه مهال پېښې شوې چې په لومړۍ کې امير حبيب الله او په دويمه کې پاچا محمد ظاهر په افغانستان کې د چارو واګې په لاس کې درلودې. امير حبيب الله ته د ترکيې عثماني خليفه په دې نيت يو هيأت را واستوه چې ګواکې امير جګړې ته وهڅوي او انګرېزانو ترې غوښتل چې بې طرفه پاتې شي. په دويمې جګړه کې هم بيا ورته موضوع وه، هغه داسې چې د افغانستان له پاچا، محمد ظاهر څخه انګرېزانو وغوښتل چې په جګړه کې خپله بې طرفي حفظ کړي او المانيانو پرې فشار راوړ چې ترڅنګ يې ودرېږي.

سريزه

لومړۍ او دويمه نړيواله جګړه هغه تباه کوونکي جنګونه دي چې د نړۍ پر مخ يې ډېر انسانان تباه کړي، فقر او نيستي يې رامنځته کړې او د دخيلو هېوادونو اقتصادونه يې له رکود او کمزورۍ سره مخامخ کړي. د دغو دوو جګړو د رامنځته کېدو سببونه که څه هم متفاوت دي، خو مرګ ژوبله او د لکونو انسانانو قتلېدل بيا هغه څه و چې دې دواړو جګړو د ډالۍ په ډول نړۍ ته وړاندې کړل.

لومړۍ نړيواله جګړه چې د ۱۹۱۴ز.کال د اګست په لومړۍ نېټه پيل شوې وه د ۱۹۱۸ز.کال د جنورۍ دمياشتې تر ۱۱ مې نېټې پورې يې دوام درلود او دويمه نړيواله جګړه بيا د ۱۹۳۹ز.کال څخه پيل تر ۱۹۴۵ز.کال پورې يې دوام درلود.

په دغو دواړو جګړو کې افغانستان د یو بې طرفه هېواد په توګه پاتې شو، دلیل یې دا و چې د وخت حاکمانو ښه نه ګڼله چې افغانستان په دغسې تباه کوونکو جګړو کې ښکېل کړي چې پرته له زیان او وژنو څخه یې بله پایله نه درلوده. که څه هم یو لړ سیاسي شنوونکي، پوهان او څېړونکي د افغانستان بې طرفي هغه مهال د افغانستان په زیان بولي، خو په ټوله کې بې طرفي د نورو څېړونکو په نظر د افغانستان په ګټه وه او دا دلیل نیسي چې جنګ تباهي زېږوي او افغانستان هغه مهال له یوې سترې تباهۍ څخه ساتل شوی.

په دې څېړنه کې د دواړو نړیوالو جګړو پر مهال د افغانستان بهرنی سیاست او له جګړو وروسته د بې طرفۍ د سیاست پایلې(زیانونه - ګټې) څېړل شوي او دا په ډاګه شوې چې دغه سیاست او پالیسي په رښتیني مانا د افغانستان په ګټه وه او که په زیان؟ همدغه سرلیکونه او پوښتنې ته په کې ځواب ویل شوی او کوښښ شوی چې د دې موضوع د څېړلو لپاره له غوره او معتبرو منابعو څخه ګټه واخیستل شي.

د څېړنې مبرمیت

د څېړنې مبرمیت په دې کې دی چې د یادې موضوع د څېړلو په تړاو تر دې دمه کومه واحده لیکنه چې په دواړو جګړو کې یې د افغانستان دبې طرفۍ بهرنی سیاست څېړلی وي، نه ده تر سترګو شوې، په همدې اساس مې غوره وګڼله چې په اړه یې څېړنه ترسره کړم.

د څېړنې موخه

د دې څېړنې موخه دا ده چې دا په کې وڅېړل او زبات شي چې د لومړۍ او دویمې نړیوالې جګړې پر مهال د افغانستان د بې طرفۍ(ناپېلیتوب) بهرنی سیاست د ولس، وخت او شرایطو غوښتنه وه او که د وخت د حاکمانو هیله.

د څېړنې مېتود

د دې څېړنې د پوره کېدو لپاره له تشریحي، توصیفي، تاریخي او تحلیلي مېتودونو څخه ګټه اخیستل شوې.

د څېړنې پوښتنه

د لومړۍ او دویمې نړیوالې جګړې پر مهال د افغانستان ناپېیلی بهرنی سیاست د افغانستان په ګټه و او که په زیان؟

۱ - لومړۍ نړیواله جګړه

د دغې سترې جګړې عمده لامل د اروپا د استعماري هېوادونو حرص او د مستعمرو پر سر سیالۍ وې، خو په ظاهره کې په سربستان کې د اتریش د شهزاده او شهزادګۍ وژل کېدل هغه څه وو چې په پایله کې یې د ۱۹۱۴ز.کال د جولای په ۲۸ مه نېټه اتریش په سربستان برید وکړ. وروسته المان د اتریش - مجارستان په طرفدارۍ روسیې ته چې د سربستان طرفداري یې کوله د ۱۹۱۴ز.کال د اګست په لومړۍ نېټه د جګړې اعلان وکړ. له همدې نېټې څخه لومړۍ نړیواله جګړه پیل او د ۱۹۱۸ز.کال د جنورۍ تر ۱۱ مې نېټې پورې یې دوام وکړ او د پاریس د سولې کنفرانس چې د امریکا جمهور رئیس (ویلسن) په کې ګډون کړی و، پای ته ورسېد. په دې جنګ کې متحدین(اتریش، مجارستان، المان، ترکیه، بلغاریا) او متفقین(انګلستان، فرانسه، روسیه، امریکا، ایټالیا، جاپان، رومانیا، سربستان، بلژیک، یونان او پرتګال) وو.(۴: ۱٦۱مخ)

په دې جګړه کې ډېر هېوادونه په مستقیم او غیر مستقیم ډول دخیل وو، خو یو تعداد هېوادونه لکه د افغانستان په څېر په دې جنګ کې بې طرفه پاتې شول. د لومړۍ نړیوالې جګړې اصلي لوري المان او اتریش وو چې د روس او انګلستان په مقابل کې یې قرار درلود.

دغو هېوادونو خپل څنګ کې په لسګونو نور هېوادونه درلودل. عثماني ترکیه د المان په خوا کې ودرېده او دغه راز انګلستان د هند وچه له ځان سره درلوده.کله چې جګړه ونښته په افغانستان کې امیر حبیب الله حاکم و.(۸: ۲۷۲مخ)

۲ - د لومړۍ نړیوالې جګړې پر مهال د افغانستان بې طرفي

له لومړۍ نړیوالې جګړې کم وخت وتلی و، چې المان او انګلستان جنګ کې د افغانستان د ننوتلو کوښښونه پیل کړل. د ۱۹۱۵ز.کال د اګست دمیاشتې په ۱۴ مه نېټه د المان او ترکیې استازو، ورپسې ناراضه هندي مسلمانانو افغانستان ته مخه کړه، ترڅو امیر دې ته مجبوره کړي چې په جګړه کې د المان په لوري ودرېږي. د ترکي استازو په ترکیب کې (کاظم بیګ) چې د عثماني خلیفه (پنځم سلطان محمد) استازی و او د الماني هیأت په ترکیب کې (اسکار فن نیدرمایر) او (اتوفن هنتیک) دوه استازي او (ویلهلم دوم) د المان سفیر شامل وو.

همدارنګه یو تعداد د هندي مبارزینو له ډلې چې رهبري یې (راجا مهندرا پراتاب) او (مولوي برکت الله) کوله، وروسته یادو استازو سره ملګري شول. ورته مهال کې د برتانوي هند استازو هم کابل ته تګ راتګ پیل کړ، تر څو په دې وتوانیږي چې امیر دې ته مجبورکړي چې د دوی په لوري ودرېږي او یا له جنګ څخه لاس په سر شي او بې طرفه پاتې شي.(۵: ۳۴مخ)

په کابل کې له امیر سره د یادو استازو مذاکرات دومره وځنډېدل چې میاشتې پرې واوختې، تر دې پورې چې د امیر په دربار کې هم خلک په دوه ډلو ووېشل شول او یاده موضوع د اختلاف سبب شوه. یوې ډلې ملي ګرایانو(محمود طرزي کورنۍ) امیر دې ته هڅوه چې د عثماني خلافت او المان په ګټه د انګرېزانو پر ضد جګړې ته داخل شي. محمود طرزي په دربار کې ډېر نفوذ درلود او همدارنګه یې د «سراج الأخبار» جریده په واک کې وه.

دغه راز یوه بله ډله د امیر حلقه وه چې په دربار کې یې شتون درلود او نه یې غوښتل چې امیر د انګرېزانو پر ضد جګړې ته مخه کړي. دغې ډلې له یو لوري د انګرېزانو پر ضد د جنګ توان په ځان کې نه لیده او له بل لوري یې فکر کوه، که چېرې امیر د انګرېزانو پر ضد په جګړې لاس پورې کړي، نو د انګرېزانو هغه دوامداره مرسته به په امیر قطع شي.

بالاخره امير دې ته مجبوره شو چې د يوې عنعنوي جرګې په ترڅ کې چې سپين ږيرو او دولتي چارواکو په کې ګډون کړی و او شمېر يې ۵۴۰ تنو ته رسېده، د ۱۹۱۵ز.کال د اکتوبرپه مياشت کې وروسته له مشورو او خبرو اترو اعلان وکړي چې افغانستان په ياد جنګ کې بې طرفه دی.

دغه تصميم او پرېکړې د المان او ترکيې استازي خفه او د انګرېزانو استازي خوشحاله کړل. کله چې د انګرېزانو پاچا له دغې پرېکړې خبر شو، له امير څخه يې منته وکړه او دا يې په ځان ومنله چې د کال دوه ميليونه او ۴۰۰ زره هندي کالدارې له افغانستان سره همکاري کوي او له دې نه پرته به د امير دربار ته په کال کې ٦۰ مليونه هندی کالداري ورکوي .(۸: ۲۷۲مخ)

د لومړۍ نړيوالې جګړې په لومړيو کې انګلستان په ترکيې بريد وکړ، دې کار په هند کې چې د انګرېزانو مستعمره و، ډېره اغېزه وکړه. په هند کې د انګرېزانو پر ضد هغه وخت عکس العمل شديد شو، کله چې شيخ الهند(محمود الحسن) پښتنو قبايلو ته لاس را وغځوه. دې کار انګرېزان په تشويش کې واچول، ځکه چې پښتنو قبايلو او ديني علماوو له (امير حبيب الله) څخه غوښتنه کوله چې د ديني لارښود په توګه دې د انګرېزانو پر ضد جهاد اعلان کړي. امير دا مسأله په دربار کې مطرح کړه. خلک په دوو ډلو ووېشل شول، يوې ډلې د جګړې پلوي کوله او بلې ډلې د امير په خوښه د بې طرفۍ خوا ونيوله. انګرېزانو هم امير دې ته هڅوه چې بې طرفه پاتې شي، ځکه چې ترکيه متحدينو سره يو ځای شوې وه او افغانستان ته يې يو هيأت را واستوه او هڅه يې کوله چې امير د انګرېزانو پر ضد جګړه کې برخه واخلي، خو امير هغه په ماهرانه ډول غافل وساتل او په خپلې پوهې او تدبير سره يې وکولی شول چې افغانستان په دې جګړه کې بې طرفه پاتې شي.(٦: ۱۵۱-۱۵۲ مخونه)

له هغې وروسته چې عثماني ترکانو په دغه جګړه کې ګډون وکړ، هڅه يې وکړه ترڅو په هند او منځنۍ اسيا کې د روسيې او انګرېزانو پر وړاندې د

مسلمانانو احساسات را وپاروي، نو د همدې موخې لپاره د افغانستان په ګډون د ترکانو پلاوي، نورو اسلامي هېوادونو ته ولاړل چې د ترکيې په پلوي توب په دغه جګړه کې برخه واخلي.

کله چې ترکي پلاوی افغانستان ته راورسېد، د افغانانو له لوري په ښه توګه بدرګه شو، دا ځکه چې ترکانو ته د اسلامي ورونو خطاب کېده او له بل لوري د اسلامي خلافت په مرکز يادېده او پر همدې بنسټ له هغوی څخه ملاتړ کېده. دغه پلاوی چې د ترکانو، المانيانو او د هند د دوه ازادي غوښتونکو(موهندرا پرتاب او برکت الله خان) په ګډون اتيا غړي درلودل، کابل ته راغلل او دوه ځلې يې له امير حبيب الله خان سره وليدل.

دغه پلاوي له امير څخه وغوښتل، تر څو د انګرېزانو او د هغو د متحدينو پر وړاندې د جهاد اعلان وکړي او له هغو سره يو ځای شي. سره له دې چې د افغانستان د عالمانو او د امير د کورنۍ د غړو په ګډون امان الله خان، نصر الله خان، عنايت الله خان، محمود طرزي او يو شمېر نورو کسانو له المان او د هغو له متحدينو سره د يو ځای کېدو غوښتنه کوله، خو يو شمېر انګرېز پلوه کسان چې د وخت د صدراعظم(عبدالقدوس خان) شاوخوا راټول وو، د دغه ملاتړ مخالفت کاوه. امير چې کله د دوی سلا مشورو ته غوږ کېښود، ويې منله چې د ۱۹۱٦ز.کال په ۲۹ مه نېټه، په دغې جګړه کې د افغانستان د بې طرفۍ اعلان وکړي چې بيا هماغسې وشول او پلاوی يې له مثبت ځواب پرته او په تش لاس بېرته خپل هېواد ته ستون کړ.(۷: ۲۳۳- ۴۳۴مخونه)

اډاميک د امير د پرېکړې او د بې طرفۍ په اړه بيا متفاوت نظر لري، هغه ليکي چې د افغانستان د بې طرفۍ اعلاميه څه ناڅه دوه اونۍ مخکې د ۱۹۱۴ز.کال د اکتوبر پر ۲۱ مه په سراج الأخبار کې خپره شوې وه، کومه کې چې په غوڅ ډول روښانه شوې وه چې افغانستان به له هېڅ کوم جګړه وال سره نه همکاري کوي او نه به يې هم پر ملا تړوي. همدارنګه نه به د هغوی پر

خاوره د تيري خيال په مغز کې لري، هغه هم په دې شرط چې د هېواد گټې به يې خوندي وي او هېڅ خطر به ورته نه پېښېږي.(۱: ۴۹مخ)

امير په بهرنيو چارو کې د برتانيې غلامي نه خوښوله او د پولې هغه غاړه پښتنو او د افغانستان د خلکو په گډو واکونو باندې يې پوخ يقين درلود. همدغه سبب و چې د اکثريت رايو له اخيستلو څخه وروسته يې دا پرېکړه وکړه چې د افغانستان گټه په دې کې ده چې لږ تر لږه په دې وخت کې بې طرفه پاتې شي.

امير دا هم نه غوښتل او نه يې مناسبه گڼله چې د برتانيې له مصروفيت څخه دې گټه پورته کړي او هغه غوښتنې دې وکړي چې د نه منلو په صورت کې د هغه شان ته زيان ورسوي. د يوې باوري سرچينې په قول، برتانيې په کابل کې د خپل استوگن (حافظ سيف الله خان) په ذريعه امير ته دا باور ورکړی و، که هغه بې طرفه پاتې شي او ملگرتيا وپالي، نو هغوی به د جنگ په ختمېدو سره د افغانستان پوره خپلواکي ومني.

د امير لپاره بې طرفي ساتل څه اسانه کار نه و. له کورني فشارونو سربېره دا حقيقت هم و چې مرکزي ځواکونو په جدي توگه هڅه کوله چې امير ځان ته را وکاږي. هغوی ته معلومات وو چې په نيمه وچه کې د بريتانوي حاکميت د کمزوري کولو لپاره د افغانانو نفوذ نه کار اخيستلی شو او د هغوی د وس نه يې گټه اخيستل غوښتل.(۵: ۳۳- ۳۴ مخونه)

کله چې په ۱۹۱۴ز.کال لومړۍ نړيوال جنگ ونښت، امير حبيب الله لاس تړلی د انگرېزانو د دوستۍ او ملگرتيا په هيله کېناست او په دغه حال کې يې يوه ورځ په يو لوی دربار کې چې د بهرنيو چارو وزارت د «استور» په قصر کې چې د ۱۳۳۲هـ ق.کال د رمضان المبارک د مياشتې وروسته د کمکي اختر په ورځو کې يې د انگلستان د فوق العاده استازي په مخکې وويل:« خط وايسرا صاحب هند به نام لاردهاردنگ در خصوص اخبار کيفيت حرب عمومی اروپا و داخل بودن دولت معظمه بريتانيه در اين حرب به حضور مارسيده،

وضمناً به طور اشعار دوستانه نوشته اند که: چون دولت عالی افغانستان از زمان اعلیحضرت ضیأ الملت والدین مرحوم با دولت معظمه بریتانیا عهد دوستی و پیمان مودت داشته و دارد و در مهمات و عظمات امور خارجه پرسیدن رای و استشاره دولت بریتانیا از جمله مواد عهدنامه قرارداد شده و تجدید هم شده است. از آنرو بیطرفی دولت علیه افغانستان را در این حرب حاضره مناسب تر و موافقتر دانسته، به اشعار دوستانه و اظهار مخالصت کارانه ابتدا ورزیده است. بعد از آن امیر اضافه کرد که: هدف و مفهوم از تحریرات دوستانه جناب وایسرا نوشتم که: واقعا دولت علیه ما با دولت بهیه شما تا به وقتیکه به شرف و حیثیت و استقلال و حریت آن هیچ تعرضی از هیچ طرف به وقوع نیامده باشد و شرایط معهود خلل پذیرنشده باشد، کما کان بر عهد و پیمان دوستی خود پایدار و استوار است و کذالک تا به هنگامیکه بر منافع حاکمیت و حقوق ملکیه او از هیچ طرف هیچ تجاوزی به وقوع نیامده باشد، از مسلک بیطرفی انحراف نخواهد ورزید».(۳: ۱۴۸مخ)

همدغې مسألې ته بیا افغان مؤرخ ابراهیم عطایي داسې اشاره کوي: د بریتانیې پاچا امیر ته لیک را واستوه او په هغه لیک کې د افغانستان په بې طرفۍ ټینګار شوی و. امیر د یاد لیک ځواب وځنډاوه، تر څو د ۱۹۱۵ز.کال د سپټمبر په ۱۲ مه نېټه د برتانوي هند د بهرنیو چارو سکرتر ترې ګیله وکړه او مکتوبي یې امیر ته ولیکل چې دا کار د دوستۍ شیوه نه ده.

وروسته له دې امیر سمدستي په کابل کې د انګرېزانو استازی(سیف الله) ته وویل چې ته د یو مسلمان او افغان په توګه چې دلته څه وینې هغه باید په ربښتیني ډول هند ته ولیکي. دلته لوی بحران دی او زه هغه آرامول غواړم او هغوی باید په دې قانع کړې چې زه د انګرېز یو ربښتینی دوست یم او د افغانستان بې طرفي به تر هغه وخته چې زموږ داخلي ګټې د خطر سره مخامخ نه شي، ساتو به یې.

بالاخره د ۱۹۱٦ز.کال د جنورۍ په ۱٦ مه امیر د بریتانیا د پاچا او د هند د ویسرای لیکونو ته ځواب واستوه او په هغه کې یې د هغه د مستمرې د زیاتوالي په باب ولیکل چې دا د افغانستان د خپلواکۍ او عزت لپاره یو تحقیر دی. بې طرفي باید په داخلي اقداماتو غښتلې شي او دا کار ډېرې پیسې غواړي.

امیر د بریتاینا له پاچا څخه تشکر وکړ او څرگنده یې کړه چې تر هغه وخته چې افغانستان ته کوم خطر مخامخ نه وي د افغانستان رفیع او خداداد دولت به خپلې بې طرفۍ ته دوام ورکوي او هغې دوستۍ ته چې تاسې یاده کړې، تل به د قدر په سترگه گوري.

د جنگ په پای کې امیر هیله درلوده چې د سولې په کنفرانس کې به افغانستان ته هم دعوت ورکړی، خو ولې لندن امیر ته په ځواب کې ولیکل چې د سولې په کنفرانس کې هغه هېوادونه گډون کولی شي چې په جگړه کې یې گډون کړی وي. په دې توگه د امیر لاس په یخو اوبو ووینځل شو او د افغانستان په دننه کې هم ورته عکس العملونه پیدا شول.(۴: ۱٦۲مخ)

۳ – له جگړې وروسته د بې طرفۍ د سیاست پایلې

لومړۍ نړیواله جگړه کې د افغانستان بې طرفي هغه موضوع ده چې پورته پرې یو څه بحث وشو. دې کې شک نشته چې بې طرفۍ یو څه گټې او هم زیانونه درلودل. په دې جگړه کې د افغانستان یوه گټه دا وه چې له ورانۍ، وېجاړۍ او بربادۍ څخه وژغورل شو. ځکه جگړه سره وحشت ملگرى او بربادي زېږوي. بله گټه یې په اقتصادي ډگر کې وه، هغه داسې چې هغه مهال اکثره هېوادونه د جگړو له امله اقتصادي ستونزو سره مخامخ شول او اقتصادي ستونزې بیا هغه څه دي چې ټولنې او هېوادونه له بد سرنوشت سره مخامخ کوي، خو افغانستان بیا د بې طرفۍ د سیاست له مخې وکولی شول چې د اقتصادي خطرونو څخه ځان مصئون کړي او پرېنږدي چې له اقتصادي رکود سره مخامخ شي.

دغه راز دبې طرفۍ د سیاست له امله افغانستان د امیر حبیب الله خان په مشرۍ وکولی شول چې له انګرېزانو څخه په کال کې دوه میلیونه او ۴۰۰ زره هندي کالدارې ملي خزانې ته او د خپل دربار لپاره ٦۰ ملیونه هندي کالدارې په لاس راوړي، چې دغه عاید په ټوله کې هغه مهال ډېر څه و.(۷: ۲۳۴مخ)

دغه راز د بې طرفۍ سیاست که له یو لوري د افغانستان په ګټه و، خو له بل لوري بیا د ځینو څېړونکو او مؤرخینو په قول له زیانونو او تشو څخه خالي هم نه و. د څېړونکو په قول لومړۍ نړیوالې جګړې کې ممکن و چې د برتانیې پوځي ځواکونه له ماتې سره مخامخ شي، هغه داسې که چېرې افغانستان په جګړه کې بې طرفه نه وی پاتې شوی او د المان او عثماني ترکیې سره ولاړ وی، په داسې حال کې افغانستان کولی شوی چې د قبایلو د سیمو بېلا بېل وګړي د انګرېزانو پر وړاندې قیام ته وهڅوي، په دې حالت کې بیا انګلستان مجبور و چې خپل هغه نظامیان چې له هند څخه یې بین النهرین ته استولي وو، بېرته هند ته را وغواړي او ترځنګ یې په دې هم مکلف وو چې نور نظامي ځواکونه له اروپا څخه را وغواړي او د قبایلو جنګ ته یې واستوي.

دغسې یوه حالت کولی شول چې د جګړې لوری بدل کړي ، خو کله چې افغانستان په جنګ کې د بې طرفۍ سیاست غوره کړ، انګرېزانو د آرام ساه ووېسته، د اروپا جبهې یې غښتلې کړې او پایله کې یې المان ته ماتې ورکړه.

بل زیان د بې طرفۍ د سیاست داو چې امیر د انګرېزانو پر وړاندې د خوش باورۍ ښکار و، امیر سره انګرېزانو ژمنه کړې وه که چېرې په جګړه کې بې طرفه پاتې شي، نو له جګړې وروسته به یې خپلواکي په رسمیت ومني، خو کله چې جنګ پای ته ورسېد، نه یواځې دا چې خپلواکي یې په رسمیت ونه منل شوه، بلکې د پاریس د سولې په کنفرانس کې افغانستان ګډون ونه شو کړی، ځکه چې د انګرېزانو استدلال امیر ته دا و چې دې کنفرانس کې

هغه هېوادونه ګډون کولی شي، چا چې جګړه کې برخه اخيستې وي.(۵: ۳۳ مخ)

٤ - دوهمه نړيواله جګړه

دويم نړيوال جنګ چې په ۱۹۳۹ز.کال پيل شوی و، په ۱۹۴۵ز.کال کې پای ته ورسېد. د دې جنګ لمبې چې له اروپا څخه پورته شوې وې، ډېرې ژر آسيا او د نړۍ نورو برخو ته ورسېدې.

د دې جنګ دوه لوري د متحدينو او متفقينو په نامه يادېدل. په متحدينو کې المان، ايټاليا، جاپان او دختيځې اروپا کوچني هېوادونه شامل وو او په متفقينو کې انګلستان، فرانسه، شوروي اتحاد، د امريکا متحده ايالات او يو شمېر نور اروپايي هېوادونه شامل وو.

دا يو خطرناک جنګ و. په دې جنګ کې چې په مستقيم ډول کوم هېوادونه شامل وو، ډېر مالي او ځاني تاوانونه يې وګالل او هغه چې په کې شامل نه وو، هم بې ټپه پاتې نه شول. د دې جنګ په دوران کې د افغانستان په شمال کې شوروي روسيه، په لويديځ کې اېران او په جنوب او ختيځ کې برتانوي هند و او ټول په کې رانسکور شول.

دغه مهال په افغانستان کې محمد ظاهر شاه، پاچا و او سردار محمد هاشم خان صدراعظم و. محمد هاشم خان په ډېر لوی تدبير نه يواځې افغانستان د جنګ له لمبو څخه وژغوره او هېواد ته يې کوم زيان ونه رسېد، بلکې د اقتصاد له اړخه يې د سپما لپاره کافي ډالر هم ذخيره کړل، کوم چې وروسته په پراختيايي پروژو کې کار ورڅخه واخيستل شو. کله چې دويمه نړيواله جګړه په ۱۹۳۹ز.کال کې پيل شوه، نو هماغه وخت افغانستان د بې طرفۍ اعلان وکړ او په پاچايي فرمان سره په جګړه کې دخيل نه شو.(۴: ۲۳۸مخ)

د ۱۹۴۰ز.کال د اګست په ۱۷ مه نېټه افغانستان په دويم نړيواله جنګ کې د بېطرفه پاتې کېدو اعلان وکړ. د افغانستان يو شمېر سياسي کړيو او

روښانفکرانو د المان پلوي کوله او دا يې ښه وخت او موقع بلله چې په دې جگړه کې د ښکېلو انگرېزانو له ستوني څخه د هغوی تر اشغال لاندې د هېواد ځمکې بېرته خپلې کړي.

د نړيوالې دويمې جگړې له پيل څخه مخکې د افغانستان او المان ترمنځ اړيکې خورا ښې او نږدې وې. د افغانستان لپاره په ټوله معنا دا طبيعي خبره وه چې له برتانيې سره د هغې د استعماري سابقې په رڼا کې له المان سره ښې اړيکې ولري. دا په دې چې المان په سيمه کې نه استعماري سابقه لرله او نه يې په افغانستان کې د ناروا گټو ادعا لرله. هغه مهال په افغانستان کې گڼ شمېر الماني ماهرينو په بېلا بېلو اقتصادي ډگرونو کې کار کاوه او او د دواړو ولسونو ترمنځ په خورا لوړه کچه سوداگري روانه وه.

که چېرې دويم نړيوال جنگ نه و پيل شوی، نو دا اړيکې به له شک پرته نورې هم غوړېدلې وې، خو جگړې يادو اړيکو ته ناڅاپي د پای ټکي کېښود. دا چې په دې جگړه کې د برتانيې ماتې حتمي وه، بيا هم د افغانستان پاچا، محمد ظاهر شاه د ناپېيلتوب اعلان وکړ چې دغه اعلان په خپل ذات کې د برتانيې لپاره په سخت حالت کې يو خوږ زېری و.

د زرملوال په قول، پاچا محمد ظاهر خو د خپل ولس د هيلو او غوښتنو پر خلاف دا «ښايسته ډالۍ» برتانيې ته ورکړه، خو آيا برتانيې د دې ښايسته او خوږې ډالۍ په ځواب کې څه وکړل؟ د برتانيې چلن متکبرانه او کټ مټ هغه شان و لکه د تاريخ په اوږدو کې يې چې درلوده. (۲: ۲۵٦مخ)

کله چې په ۱۹۳۹ ز.کال د سپټمبر په ٦ مه د پاچا د يو فرمان په ترځ کې د افغانستان بې طرفي اعلان شوه، همدغه مهال جگړې زور واخيست. د متحدينو(محور) پوځونه شوروي اتحاد ته ننوتل. دواړو خواوو(متحدينو – متفقينو) غوښتل چې د ايران په څېر افغانستان کې هم نظامي اډه جوړه کړي، خو افغانستان د دويم ځل لپاره د ۱۹۴۱ز.کال د جولای په ۲۸ مه يو

ځل بيا خپله بې طرفي اعلان او تائيد کړه. د افغانستان بې طرفي د ۱۹۴۱ز.کال د نوامبر په مياشت کې د لويې جرگې له خوا هم تائيد شوه.

د افغانستان حکومت يو شمېر الماني او ايټالوي انجنيران د شوروي او انگلستان له غوښتنې وروسته په ډېر عزت سره خپلو هېوادونو ته واستول.(٦: ۲۲۵مخ)

اډاميک ليکي، افغان واکمنان له لومړۍ نړيوالې جگړې څخه په تجربې سره په دې تکل کې وو چې يا خو به له دويمې نړيوالې جگړې څخه ځانونه ژغوري او يا به يواځې د افغانستان تر ټولو ښو گټو د گټلو په صورت کې به پرې ور گډېږي.

افغان پاچا، محمد ظاهر شاه له افغاني پارلمان سره تر يو لړ سلا مشورو وروسته د ۱۹۳۹ز.کال د سپټمبر په ٦ مه نېټه يو فرمان صادر کړ او په هغه کې يې د افغانستان د ناپېيلتوب اعلان وکړ. دې اعلان د جگړه والو ځواکونو د اتباعو پر خوځښتونو هم بنديز ولگوه او هم يې د تبليغاتو هر ډول فعاليتونه تم کړل او بل دا چې د خبرونو خپرول يې د جگړه والو ځواکونو د حکومتونو په رسمي نشر پورې محدود کړل. همدارنگه په پام کې وه چې يواځې به دکابل د اصلاح د ورځپاڼې له لارې خپرېږي.

پر شوروي اتحاد د المان له بريد نه يوه ورځ وروسته د افغانستان دبهرنيو چارو وزير(علي محمد خان) په کابل کې د المان سفير ته وويل، کله چې شوروي اتحاد او برتانيه ملگري شوي دي، د نړۍ سياسي وضعې ته يې پوره تغيير ورکړی دی، دغه وخت افغانستان نه شي کولی چې خپل يو گاونډي هم مشغول وساتي. د بهرنيو چارو وزير وويل: اوس د افغانستان حکومت نه د المان ملگری دی او نه د برتانيې ملگرتيا کوي، بلکې يواځې د افغانستان ملگرتيا کوي.(۱: ۴۴۴، ۴۵۱مخونه)

د ۱۹۳۹ – ۱۹۴۱ز.کلونو تر نيمايي پورې د افغانستان بې طرفي انگرېزانو ته گټه رسوله، ځکه چې افغانستان هغوی ته تسلي ورکړې وه چې د

افغانستان حکومت به د پاڅون لپاره د قبایلو لمسولو نه ځان وژغوري. دغه ډول انګرېزانو د بېطرفۍ ارزښت ته په پام کې نیولو سره د هغې دوام غوښته او بل لوري ته المان، ایټالیې او شورویانو هڅه کوله چې افغانستان خپل ځان لوري ته را کش کړي.

په مقابل کې المانیانو په افغان حکومت زور راوړه چې بېطرفي نه واوړي او د افغانستان جذباتي ادعا بیا تازه کړي. ډېر افغانان د بې طرفۍ نه د اوړېدلو طرفداران وو، یو زیات شمېر نوښتیان او ملتپالان د افغانستان د ادعاګانو د تاثیر لاندې المان ته مخ اړوه، د هغوی دا یقین و چې برتانیه به هېڅکله افغانستان ته خپله بایللې ځمکه بېرته ورنکړي او د المان د بریالیتوب په حال کې د دې امکان و.(۵: ۷۲ – ۷۳مخونه)

د دویمې نړیوالې جګړې له پای ته رسېدلو څخه مخکې د افغانستان حکومت د پرنګیانو(انګرېزانو) انصاف ته هیله مند وو، خو په ۱۹۴۴ز.کال د برتانیې حکومت ته د انګرېزانو تر اشغال لاندې سیمو خلکو د خپل برخلیک په اړه یو لیک واستوه. د افغانستان د حکومت هیله دا وه چې برتانیه به له دې کبله چې افغانستان په جګړه کې بېطرفه پاتې شوی، د افغانانو نیولې ځمکې بېرته ور وسپاري، خو داسې نه وه.

په ځواب کې یې انګرېزانو ولیکل چې د دوی په اند د دوی له لوري تحمیل شوی «ډېورند لاین» نړیواله پوله ده. هماغه و چې په دې اړه خبرې او شکایتونه په نړیواله کچه کله ناکله په ټیټه کچه پورته کېدل، خو په عمل کې د افغانستان حکومت د تل په شان د خپل ملت په متو اتکا نه شوی کولی او نه یې د خپل ولس د راتلونکې په اړه غوڅ اقدام کوه، همدغه سبب و چې د جګړې تر پایه پورې بې طرفه پاتې شو.(۲: ۲۵۹مخ)

٦ – له جګړې وروسته د بې طرفۍ د سیاست پایلې

له دویمې نړیوالې جګړې وروسته د افغانستان د بې طرفۍ(ناپېیلتوب) سیاست په اړه څېړونکي او مؤرخین بېلا بېل نظریات لري. یوه ډله دغه د بې

طرفۍ سياست ښه او پرځای اقدام بولي او بله ډله يې منفي عمل بولي. دا چې دلته بحث د همدغه سياست د ارزونې ده، لومړی د مثبت لوري نظر او بيا د مخالف لوري نظر د موضوع د بشپړتيا لپاره را اخلو.

دا جنګ يو خطرناک جنګ و، هغه چې په مستقيم ډول په دې جګړه کې دخيل وو، ډېر مالي او ځاني زيانونه يې وليدل. د دې جنګ په دوران کې محمد ظاهر شاه په افغانستان کې واکمن و او سردار محمد هاشم خان صدراعظم و. محمد هاشم خان وکولی شول چې په ډېر لوی تدبير نه يواځې افغانستان د جنګ له لمبو څخه وژغوري او هېواد ته زيان ونه رسوي، بلکې د اقتصاد له اړخه يې کافي ډالر هم سپما کړل چې بيا وروسته يې په پراختيايي پروژو کې ورځينې کار واخيست.

د دغه جنګ سنګيني له شک پرته پر افغانستان هم پرېوته او يو شمېر ستونزې يې رامنځته کړې، خو مدبر صدراعظم(هاشم خان) چې په عين زمان کې يو مستبد شخص و، په جدي توګه يې د افغانستان اوضاع نورماله وساتله او د هغه وخت د شرايطو سره په مطابقت کې يې نوموړی کار د ستاينې او د قدر وړ دی.(۴: ۲۳۸مخ)

پورتنی نظر چې اکثره څېړونکي په ځانګړي ډول د هېواد نوموتی مؤرخ ابراهيم عطايي تائيدوي، موخه يې ورځينې دا ده چې جنګ او جګړه له وژنو سربېره ګڼې نورې ستونزې زېږوي. اقتصاد له رکود سره مخامخ کوي، امنيت يې پر سبب خرابېږي، وېجاړي رامنځته کوي او انسانان وږي کوي، دا ټول هغه څه دي چې د وخت د حکومت په ښه سياست او د ښې پاليسۍ په پايله کې رامنځته نه شول او محمد هاشم خان خپل مسؤليت هغه مهال په ښه ډول درک کړ.

له بل لوري بيا نور څېړونکي مخالف نظر لري. وايي چې د بې طرفۍ(ناپېيلتوب) سياست په ټوله کې د افغانستان په خير نه، بلکې په شر و.

استدلال کوي چې دغه پالیسي په هغه سخت مهال کې د برتانیې لپاره د تاریخ تر ټولو ښه، غوره او خوړه ډالۍ وه.

وايي، د افغانستان پاچا خو د خپل ولس او ملت د هیلو او غوښتنو پر خلاف دا ښکلې ډالۍ انګلستان ته ورکړه، خو آیا انګرېزانو د دغې ډالۍ په مقابل کې افغانستان ته څه ورکړل؟ پرته له دې چې چلند یې د پخوا په څېر متکبرانه و او د افغانستان په حکومت یې زور واچوه چې المانیان له خپل هېواده وباسي او په جګړه کې بې طرفه پاتې شي.

د افغان حکومت هیله دا وه چې برتانیا به له دې کبله چې افغانستان په جګړه کې بې طرفه پاتې شوی، د افغانانو نیولې ځمکې ور وسپاري، خو داسې نه وه. په ځواب کې انګرېزانو داسې ورته ولیکل چې د دوی په اند د دوی له خوا تحمیل شوی «ډېورند لاین» نړیواله پوله ده او موږ نه شو کولی چې یو نړیواله پوله ستاسو حکومت ته وسپارو. هماغه و چې په دې اړه خبرې او شکایتونه په ټېټه کچه کېدلې، خو په پایله کې افغان حکومت د تل په څېر د خپل ملت په مټو اتکا نه شوه کولی، پرته له دې چې د خپل ولس د راتلونکي په اړه غوښ اقدام وکړي د جګړې تر پایه بې طرفه پاتې شو.(۲: ۲۵۹مخ)

پایله

د څېړنې په پای کې ویلی شو چې د لومړۍ او دویمې نړیوالې جګړې پر مهال د افغانستان د بې طرفۍ سیاست هغه بحث دی چې په اړه یې څېړونکو او مؤرخینو بېلا بېل نظریات وړاندې کړي. دا چې په دې دواړو جګرو کې افغان حکومت بې طرفي غوره کړې، هغه سیاست دی چې د وخت حاکمانو وروسته له ډېرو مشورو او نظریاتو اورېدلو نیولی.

د لومړۍ نړیوالې جګړې پر مهال د افغان حکومت مشري امیر حبیب الله خان کوله او دویم نړیوال جنګ کې بیا د افغانستان د حکومت واګې د محمد

ظاهر شاه په لاس کې وې، دواړو مشرانو پرېکړه وکړه چې باید افغانستان له جګړې وساتي او د بې طرفۍ سیاست د حل لار وبولي.

دا چې نوموړی سیاست د افغانستان په زیان و او که په ګټه، په دې اړه بیا څېړونکي او تاریخ پوهان د نظریاتو اختلاف لري. هغه ډله چې بې طرفي ښه بولي خپل دلایل لري او ځوک چې يې په زیان ګڼي خپل استدلال کوي.

د دواړو جګړو د ګټې بحث څېړونکیو دا کړی چې افغانستان د جګړو پر مهال له ورانۍ، وېجاړۍ او له وژنو ساتل شوی او آن په دواړو جګړو کې افغان حکومت په مالي برخه کې د وخت پیسې د هېواد د آبادۍ لپاره سپما کړې.

دغه راز د دویمې ډلې نظر بیا متفاوت دی، هغوی ادعا لري که چېرې په دغو جګړو کې افغان حکومت بې طرفه نه وی پاتې شوی، په لومړي قدم کې افغان حکومت له استعمار څخه د تل لپاره خلاصېده، د خپلواکۍ له ستر نعمت څخه برخمن کېده او هم يې هغه سیمې بیا ځل لاسته راتللې کومې چې يې په بېلا بېلو حالاتو کې له لاسه ورکړې وې او په ټوله کې په راتلونکي کې د انګرېزانو د شرارت او د دسیسو ښکار نه ګرځېده.

وړاندیزونه

د پورته څېړنې په پای کې د افغانستان اسلامي امارت ته لاندې وړاندیزونه لرم:

۱ – که چېرې د لومړۍ او دویمې نړیوالې جګړې پر مهال د افغانستان د بې طرفۍ سیاست او پالیسۍ ته وکتل شي، د اکثریت څېړونکیو په نظر هغه مهال افغانستان ګټه کړې، له رنګا رنګ ستونزو ساتل شوی او په ټوله کې د دغې پالیسۍ په سبب په نړۍ کې ځلېدلی، نو اسلامي امارت ته هم په کار ده چې خپل بهرنی سیاست د بې طرفۍ(ناپېیلیتوب) د اصل له مخې وټاکي او پر مخ ولاړ شي.

۲ – د رسمیت پېژندلو موضوع اسلامي امارت ته اړینه او مهمه موضوع ده، په نړیوالو مسایلو کې اوسمهال بې طرفي او چوپتیا کولی شي چې ګاونډیانو او

په ټوله کې نړۍ سره یې له مخې اړیکې ښې او ورغول شي، د اړیکو د ښه والي په پایله کې خپله بیا د رسمیت پېژندنې بحث رامنځته کېږي.

مأخذونه

۱ – اډامیک، لوډویک. د شلمې پېړۍ تر نیمایي د افغانستان د بهرنیو اړیکو تاریخ، لومړی چاپ، دانش خپرندویه ټولنه: پېښور، ۱۳۸۳ل.

۲ – زرملوال، غلام محمد. افغانستان تر وروستي افغانه(په سیاسي تاریخ کې لنډه څېړنه)، لومړی چاپ، دانش خپرندویه ټولنه: پېښور، ۱۳۸۳ل.

۳ – زماني، خیرمحمد. تاریخ معاصر افغانستان(۱۷۴۷ – ۱۹۲۹ ز)، دویم چاپ، انتشارات عازم: کابل، ۱۳۹۲ل.

۴ – عطایي، محمد ابراهیم. د افغانستان پر معاصر تاریخ یوه لنډه کتنه، لومړی چاپ، میوند خپرندویه ټولنه: پېښور، ۱۳۸۳ل.

۵ – غوث، عبدالصمد. د افغانستان سقوط، ژباړن: ډاکټر شېر زمان طایزی، لومړی چاپ، دانش خپرندویه ټولنه: ۱۳۷۸ل.

٦ – گریگوریان، وارتان. ظهور افغانستان نوین. لومړی چاپ، محمد ابراهیم شریعتی افغانستانی: تهران، ۱۳۸۸ل.

۷ - منیب، عبدالعزیز. د افغانستان معاصر تاریخ. لومړی چاپ، محمدي خپرندویه ټولنه: کابل، ۱۳۹۳ل.

۸ – نیازی، مستعلي. د افغانستان معاصر تاریخ. لومړی چاپ، ختیځ خپرندویه ټولنه: ننگرهار، ۱۴۰۰ل.

څېړندوی عبدالقهار عزيزي

د مصنوعي ځيرکتيا او د حقوقو متقابلې اړيکې

The Reciprocal Relationship Between Artificial Intelligence and Law

Assistant Professor Abdul Qahar Azizi

Abstract

Artificial intelligence (AI) is a recent innovation in the field of technology that has permeated nearly every aspect of human life, triggering transformations across various domains. From medicine to criminal justice, and from international law to interpersonal and transportation-related interactions, AI has had a profound impact, leading it to be regarded as a revolutionary force.

AI has introduced numerous conveniences into human life and has proven to be highly beneficial. For instance, there are machines that operate autonomously without human intervention and can even outperform humans in certain tasks. In the legal sector, the use of AI contributes to the improvement of practical legal functions and the enhancement of legal processes, offering advantages to both public and private institutions.

Despite these benefits, AI presents several challenges—common to many advanced systems—but this paper does not focus on general difficulties. Rather, it

explores how AI technology influences the theoretical and practical dimensions of law. The paper also examines potential risks associated with AI usage, particularly the issue of legal responsibility: Who is to be held accountable when damage arises from the use of AI systems? Additionally, matters concerning privacy, personal data protection, and the privileges of invention and discovery under intellectual property law are also investigated.

This research adopts a descriptive-analytical method and draws on a range of sources, including academic papers, instructional videos, legislative documents, and conventions. These resources have been utilized to develop context-specific solutions suitable for the legal landscape of Afghanistan.

Keywords: Autonomous, Artificial Intelligence, Technology, Attribution of Responsibility

لنډیز

مصنوعي ځیرکتیا د ټکنالوجۍ د برخې یو نوی نوښت دی، د ژوند ټولو برخو ته ننوتلې ده او په هره برخه کې یې انقلاب رامنځته کړی دی. دا ټکنالوجي له طبي برخې نیولې تر جنایي برخې او له نړیوالو حقوقو څخه نیولې بیا د افرادو خپل منځي اړیکو او د ټرانسپورټي اړیکو تر کارولو ټولې برخې په ځان کې رانغاړي. نو په همدې خاطر د انقلاب رامنځته کوونکې ګڼل کېږي.

مصنوعي ځیرکتیا انساني ژوند ته یو لړ اسانتیاوې رامنځته کړې دي او د ګټو لامل شوې ده. د بېلګې په توګه، داسې ماشینونه شته چې له انسان پرته په خپلچاري ډول کار ترسره کوي او حتی له انسان څخه یې په ښه بڼه ترسره کوي. په حقوقي برخه کې، د عملي حقوقي چارو د ښه والي لهپاره د مصنوعي ځیرکتیا کارول او دغه راز د حقوقي بهیرونو ښه کول د مصنوعي ځیرکتیا له یو لړ ګټو ګڼل کېږي چې دولتي او خصوصي دواړه اداري ورڅخه ګټه اخیستلی شي.

د ګڼو سربېره يو لړ ننګونې هم لري چې د يو شمېر څيزونو يوه مشخصه ده، مګر دلته په دې مقاله کې په عمومي ننګونو او ستونزو باندې بحث نه دی شوی، بلکې په دې بحث کېږي چې مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجۍ څنګه د حقوقو تيوريکي او عملي شتون باندې اغېز ښندي. په دې مقاله کې به د مصنوعي ځيرکتيا د کارولو احتمالي ګواښونه هم وڅېړل شي. په مشخص ډول په د مسؤوليت په موضوع باندې بحث ترسره شي چې د مصنوعي ځيرکتيا له کارولو څخه د راپيدا شوي زيان په صورت کې څوک مسؤول ګڼل کېږي. د دې سربېره، د محرميت او خصوصي حريم او ترڅنګ يې د معنوي ملکيت په برخه کې د اختراع او کشف د امتياز راجع کولو مسايل هم څېړل کېږي.

په دې مقاله کې له توصيفي-تحليلي ميتود څخه ګټه اخيستل شوې ده او د علمي مقالو، درسي ويډيوګانو، تقنيني سندونو او کنوانسيونونو په ګډون کتابتوني مواد راټول شوي او د افغانستان د شرايطو مطابق د حل‌لارو موندلو له‌پاره ترې ګټه اخيستل شوې. بالاخره، مقاله په پايله، وړانديزونو او د مأخذونو په فهرست پای ته رسېدلې ده.

کليدي لغتونه: خپل‌چاري، مصنوعي ځيرکتيا، ټکنالوجي، د مسؤوليت انتساب

سريزه

په تېرو څو کلونو کې د مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجۍ بې ساری پرمختګ کړی دی چې د علمي ساحې او حتی د ژوندانه د ډګر هره برخه يې اغېزمنه کړې ده. د نړۍ په ګوټ ګوټ کې په هره برخه کې د مصنوعي ځيرکتيا ډول ډول سيستمونه رامنځته شوي دي او د يو ساينسي انقلاب شکل يې غوره کړی دی. له څېړنيزې برخې نيولې بيا تر رغنيزې او نورو برخو پورې هره ساحه يې تر خپل چتر لاندې راوستې ده. د مثال په توګه، په دې وروستيو کې د امريکا

«ChatGPT»، چینایي «DeepSeek» او ورپسې «Grock۳» مصنوعي ځیرکتیا په علمي او څېړنیزه نړۍ کې یو نوی انقلاب رامنځته کړ.

مصنوعي ځیرکتیا د تېرو څو کلونو راهیسي یوه ګرمه موضوع ګرځېدلې ده. هېوادونه یې د بېلابېلو موخو لهپاره کاروي، ځینې یې د خپلې پوځي ځواکمنتیا او ځینې نور یې بیا د طبې پرمختګ او لاسبري لهپاره کاروي. دغه راز، ځینې هېوادونه یې یوازې د څېړنیزو موخو لهپاره کاروي. یعنې مصنوعي ځیرکتیا په هره برخه کې اغېز ښندلی او د علومو ټولې برخې یې تر خپل تاثیر لاندې راوستې دي. په حقوقي برخه یې هم اغېز ښندلی او د مصنوعي ځیرکتیا پرمختګونه او تاثیر د پام وړ دی.

دغې ټکنالوجۍ د ګڼو سربېره د مسؤولیت، خصوصي حریم او محرمیت، معنوي ملکیت او دولتي امورو کې یو لړ عمده ننګونې ایجاد کړې دي. د بېلګې په توګه که د مصنوعي ځیرکتیا په ټکنالوجۍ سنبال سیسټم کومه غلطي وکړي او کوم انسان ته زیان ورسوي یا یې مال تلف کړي، نو مسؤولیت یې چاته ور ګرځي؟ په دې څېړنه کې به په یادو مشخصو برخو باندې د مصنوعي ځیرکتیا د برخې اغېزې تحلیل شي او د اصولي چوکاټونو د ایجاد او ښهوالي لهپاره به مشخص وړاندیزونه ترسره شي.

د څېړنې اهمیت او مبرمیت: لکه څرنګه چې مخکې روښانه شول، په نړۍ کې د مصنوعي ځیرکتیا په برخه کې د پام وړ پرمختګونه ترسره شوي او لا هم د پرمختګ په حالت کې دي. دا پرمختګ خورا چټک دی او د حقوقو په برخه کې یې ډول ډول ننګونې رامنځته کړې دي. په دې څېړنه کې د یادو حقوقي ستونزو او ننګونو درک او مدیریت څېړل کېږي او د اصولي اسنادو د ایجاد د اړتیا د واضح کولو لهپاره یو علمي اثر وړاندې کېږي، نو په همدې خاطر دې څېړنې ته اړتیا لیدل کېږي.

دا چې نوموړې څېړنه به د مصنوعي ځیرکتیا د برخې د حقوقي ننګونو د ښه تشخیص او د اصولي اسنادو د تدوینوونکو لهپاره یو لړ عملي وړاندیزونه

ولري، چې د افغانستان په حقوقي نظام کې د اړوند برخو لهپاره نوې لارې چارې وړانديزوي، نو په همدې خاطر د ډېر اهميت لرونکې موضوع ده.

د څېړنې هدف: د مصنوعي ځيرکتيا د کارولو له کبله په حقوقي ډګر کې د رامنځته شوو ننګونو او ستونزو پېژندل، د شته اصولي مقرراتو تحليل چې څرنګه د مصنوعي ځيرکتيا له لوري رامنځته شوي مسايل تنظيموي او د مصنوعي ځيرکتيا د تنظيم په برخه کې د اصولي تعديلاتو او نوو اصولي اسنادو د تسويد او تدوين د اړتياوو واضح کول.

اصلي پوښتنه: مصنوعي ځيرکتيا او حقوق له يو بل سره څرنګه اړيکې لري؟

فرعي پوښتنې: مصنوعي ځيرکتيا د حقوقو پر وړاندې کومې ننګونې راپيدا کړې دي؟ د دغو ننګونو د هوارۍ لهپاره په کور دننه او نړيواله کچه کوم ډول اصولي چوکاټونه او لارې چارې شتون لري؟

د څېړنې فرضيه: مصنوعي ځيرکتيا او حقوق يو له بل سره ټينګې اړيکې لري او د دغو اړيکو له برکته يو پر بل باندې اغېزې ښندي. اټکل دا دی چې د نورو علومو او ساحو په څېر، مصنوعي ځيرکتيا په حقوقي برخو هم خپل اغېز ښندلی دی او دا برخه يې د مسؤوليت، نويو حقوقي اسنادو ته د ايجاد او ورته نورو برخو کې تغييراتو ته اړ کړې ده. د پورته پوښتنو د ځواب لهپاره، په دې مقاله کې دا برخې څېړل شوې دي: په عمومي ډول مصنوعي ځيرکتيا او حقوق، په دولتي سکټور کې مصنوعي ځيرکتيا، په خصوصي سکټور کې مصنوعي ځيرکتيا، په ځينو مشخصو برخو باندې د مصنوعي ځيرکتيا د کارولو اغېزې او په حقوقي برخه کې د رامنځته کړيو ستونزو او ننګونو د حل لارې چارې.

د څېړنې تيوريکي يا تيوريز چوکاټ: د دې څېړنې لهپاره له حقوقي رياليزم[١] او له مثبته حقوقي نظريو[٢] څخه ګټه اخيستل شوې ده. د لومړۍ

---

[١] Legal Realism
[٢] Legal Positivism

نظریې مطابق د مصنوعي ځیرکتیا په ټکنالوجۍ سنبالو سیستمونو له لوري د ترسره کېدونکو پرېکړو شفافیت او ترځنګ یې د ستونزو په هواري کې د قضاتو رول چې د حقوقو اړوند واقعیتونه دي، څېړل کېږي. د مثبته حقوقي نظریې مطابق چې د قوانینو د ایجاد او تطبیق د اصولو اړتیا روښانه کوي، د مصنوعي ځیرکتیا په برخه کې د شته قوانینو ضعف او راتلونکي کې د نویو هغو د ایجاد په اړتیا باندې بحث د دې نظریې پر بنسټ ترسره کېږي ترڅو نویو اصولي اسنادو ته اړتیا روښانه کړل شي. دغه راز، د مسؤولیت د انتساب تیورۍ په رڼا کې د مسؤولیت راجع کولو په بېلابېلو لارو رڼا اچول شوې ده.

د څېړنې میتود: د څېړنې میتود تحلیلي-توصیفي دی. د اړتیا وړ مواد د نړۍ له معتبرو علمي ادارو او پوهنتونو څخه ترلاسه شوي او دلته د افغانستان له شرایطو سره په سمون څېړل شوي او تحلیل شوي دي.

دا څېړنه د مصنوعي ځیرکتیا له پېژندنې پیل کېږي، ورپسې په عامه اداره، د معنوي ملکیت حقوقو، طبي قوانینو او ځینو برخو باندې د مصنوعي ځیرکتیا په اغېزو ور ټوله ده. همدارنګه په دې څېړنه کې په هغو حل لارو هم بحث شوی دی چې د مصنوعي ځیرکتیا د ټکنالوجۍ له لوري په نړۍ کې رامنځته شوو ننګونو د هواري لپاره ایجاد شوي دي. دا حل‌لارې د افغانستان له شرایطو او اوضاع سره ارزول او تړل شوي او تر څنګ یې د څېړنې پایلې او وړاندیزونه څېړنه رانغاړي.

لومړی- د مصنوعي ځیرکتیا پروګرام (Artificial Intelligence Program) څه ته وایي؟

دا یوه پېچلې پوښتنه ده او له بده مرغه چې ځواب موندل ورته ستونزمن ښکاري. خو له پېژندنې وړاندې که دا لغت تجزیه شي، بیا یې مفهوم یو څه روښانه کېدای شي. دا اصطلاح له دریو کلمو څخه جوړه ده: مصنوعي (Artificial)، ځیرکتیا (Intelligence) او پروګرام. ذکاوت یا ځیرکتیا، چې په انګریزي کې ورته انټلیجینس (Intelligence) وایي؛ یوه اوږده او پېچلې

مخينه لري. د انګريزي ژبې انټيليجنس کلمه د لاتيني ژبې د «Inter» (منځ) او «Legere» (انتخابول، لوستل) له کلمو څخه راخيستل شوې ده. نو له لغوي پلوه، ځيرکتيا «Intelligence » هغه وړتيا ده چې يو شخص د متفاوتو ځيزونو ترمنځ توپير کولی شي. د مصنوعي معنی دا چې د انسان په واسطه جوړ شوی وي. ځينې يې ډېر ساده کارونه ترسره کوي، لکه د نمبرونو زياتول او نور چې دا مصنوعي ځيرکتيا نه شو بللی. مګر ځينې نور بيا پېچلي کارونه هم اجراء کولی شي چې انسان يې په ترسره کولو کې ځينې وختونه له ستونزو سره مخ کيږي. د بېلګې په توګه، د مصنوعي ځيرکتيا ځينې پروګرامونه په عامه ځايونو کې د مجرمينو د څېرې پېژندلو لهپاره کاريږي، ځينې يې د ليکنو او خبرو د تحليل او پروسيس لهپاره کارول کېږي، ځينې نور بيا د پير او پلور لهپاره د مناسب وخت او طريقې د تشخيص له لارې د توکو د قيمت کولو په موخه کارول کېږي. د اروپايي ټولنې د پارلمان او شورا په مقرراتو کې مصنوعي ځيرکتيا په دې ډول تعريف شوې ده: «د مصنوعي ځيرکتيا سيسټم يو ماشيني سيسټم دی او د دې لهپاره ډيزاين شوی دی چې بېلابېل خپلچاري[٣] فعاليتونه ترسره کړي او له ځای پر ځای کېدو وروسته د څرګندو او ضمني موخو د لاسته راوړلو لهپاره له چاپيريال سره تطابق وکړي، له ورکړل شوې ډېټا څخه اخذ وکړي چې څرنګه نتيجې رامنځته کړي لکه د وړاندوينو ترسره کول، د منځپانګې توليد، د توصيو ورکول يا د پريکړو کول چې په فزيکي يا انلاين چاپيريال باندې اغېز ښندي» (Regulation EU ٢٠٢٤/ ١٦٨٩ of the European Parliament and of the Council: article ٣, ١) نو په لنډ ډول ويلی شو چې مصنوعي ځيرکتيا هغه سيسټمونه دي چې د انسان له مداخلې پرته د انسان د فعاليت په څېر خپل فعاليتونه په خپلچاري ډول ترسره کوي، د انسان په څېر فکر، عمل او استدلال ترسره

[٣] autonomous

کوي. د مصنوعي ځيرکتيا سيستمونه په ډېرو چارو کې کارول کېږي چې لاندې يې ځينې بېلگې وړاندې کېږي.

په دې وروستيو کې، ۱۴۰۳ کال د جدي مياشتې په ۲۰ مه نېټه باندې، د متحده ايالاتو د بهرنيو چارو وزارت د امريکا د دغه هېواد د ويزو د ردولو لەپاره د مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجي په کار واچوله ترڅو هغه کسان تشخيص کړي چې د فلسطين د داعيې مبارزين دي، امريکايي ويزې ور نه کړي. دا تشخيص په ټولنيزو رسنيو کې د لټون پر مټ ترسره کېږي چې د خلکو حسابونه کتل کېږي او پرمټ يې پرېکړه وکړي چې آيا دغه غوښتونکي د فلسطين پر قضيه خواخوږي ښودلې که څنگه. د ځواب د مثبتوالي په صورت کې يې ويزه رد کېدله.

ځينې د اوبو لاندې گرځېدونکي او په هوا کې الوتونکي روباټونه په خپل چاري ډول تگ راتگ کولی شي. په دې وروستيو کې، خپل چاري موټرونه هم جوړ شوي دي. دا موټران په خپل‌چاري ډول چليږي، سرو ټرافيکي نښو ته ودريږي، ټرافيکي اصول مراعت کوي او نور موټرونه او پلي خلک نه وهي. ICRC, Autonomous Weapon Systems: Technical, Military, Legal) (and Humanitarian Aspects: p ۲٦ دا يې يوازې يو څو بېلگې دي، مگر مصنوعي ځيرکتيا ډېرې نورې برخې هم لري چې په همدغو مثالونو يې بسنه کېږي. له دغو مثالونو څخه داسې ښکاري چې مصنوعي ځيرکتيا يوه چټکه او ښه وسيله ده چې د انسانانو د ستونزو په راکمولو کې گټوره ثابته شوې ده.

دوهم- د مصنوعي ځيرکتيا د ټکنالوجۍ ځانگړنې

مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجي يو شمېر عمومي مشخصات لري چې د کارونو په ترسره کولو کې يې اسانتياوې رامنځته کړې دي. دا مشخصات په لاندې څنگزنو سرليکونو کې مطالعه کېږي.

۱- د طبيعي ژبې پروسېس: مصنوعي ځيرکتيا کولی شي د طبيعي ژبې پروسېس ځينې بې ساختاره او بې جوړښته متني ډېټاوې لکه قانوني اسناد،

راپوروونه او عمومي احساسات وشني، هغه که د نړۍ په هره ژبه باندې وي. دا چاره له ځینو دندو لکه د قرارداد تحلیل، له مقرراتو سره سمون، پر عمومي افکارو څار او اطلاعاتو ته په لاسرسي کې مرسته کولی شي.

۲- د تقلب تشخیص او امنیت: مصنوعي ځیرکتیا د ډېټا په لویو مجموعو کې د نمونو او بې نظمیو په پېژندلو سره د احتمالي تقلبونو، سایبري ګواښونو د مخنیوي او امنیتي مسایلو په برخه کې مرسته کولای شي. همدا راز کولای شي چې له دولتي ادارو سره د مهمو زیربناوو په ساتنه، د حساسې ډېټا په خوندیتوب او د خطرونو په کمښت کې مرسته وکړي.

۳- ځیرک ښاري سیستمونه او زیربنا: د مصنوعي ځیرکتیا ټکنالوجۍ کولای شي د ټرافیکو د مدیریت، د انرژۍ د مصرف، کثافاتو د مدیریت او عمومي امنیت په ښه کولو سره د ځیرکو ښاري سیستمونو پراختیا شونې کړي. په مصنوعي ځیرکتیا سنبال سیستمونه کولای شي له دولتي سازمانونو سره د ښې ښاري پلان جوړونې، د حمل و نقل په شبکو او زیربناوو په ساتنه کې مرسته وکړي (مصنوعي ځیرکتیا، د انسان رقیب که ملګری: ۱۴۰۲، جوزا، ۲۵).

۴- خپلچاري «**Autonomy,**»: مصنوعي ځیرکتیا کولای شي چې ځینې تکراري او له وړاندې ټاکل شوي کارونه خپلچاري کړي او دولتي کارکوونکو ته اجازه ورکړي چې پر زیاتو پېچلو او ستراتېژیکو کارونو تمرکز وکړي. په دې عمومي دندو کې د ډېټا ثبتول (لکه وارده او صادره)، د اسنادو پروسېس، له مراجعینو سره مرسته او اداري چارې شاملېږي. دغه راز خپلچاري ټکسي موټرونه، په کانونو کې خپلچاري ټرکونه، د مدافع وکیل په رول کې، د پېښې د متضرر په توګه، په طبي برخه د ډاکټر د مرستیال او مستقل ډاکټر یا جراح په توګه.... او داسې نورو هغه چارې دي چې د مصنوعي ځیرکتیا پر مټ اوسمهال ترسره کېږي.

۵- د انساني ځانګړنو د تقليد وړتيا: په دې وروستيو کلونو کې د مصنوعي ځيرکتيا هغه ځانګړتيا چې د انساني صفاتو د تقليد په برخه کې يې خپله کړې ده، بيخي عالي ده حتی چې عادي انسانانو ته به يې تشخيص ستونزمن وي چې ياد خواص اصلي دي که د مصنوعي ځيرکتيا پر مټ جوړ شوي دي. د بېلګې په توګه د غږ مشابهت، د انساني سلوک انځور وړاندې کول او له انسانانو سره د روباټونو داسې چلند چې ځرګند عاطفي حساسيت لري. دې چارې هغه اندېښنې زياتې کړې دي چې ممکن مصنوعي ځيرکتيا داسې وړتيا پيدا کړي چې خلک به وغولوي او د غير اخلاقي يا نورو ناسمو موخو لپاره به وکارول شي. (Karen Yeung: ۲۳- ۲٤ pp) يو روباټ کولی شي چې د انسان په څېر ستړي مه‌شي وکړي، دغه راز هغه خدماتي کارونه چې په هوټلونو کې يې انسانان کوي، روباټ يې تر انسان ښه ترسره کوي، همدارنګه د انسان د غږ په څېر غږ جوړولو او د هغه په څېر تصوير او ويډيوجوړول يې ډېر مهم دي. په داسې حالت کې د اصلي او جعلي منځپانګې جلا کول، ستونزمن دي، په تېره بيا عادي انسانانو لپاره.

٦- د فردي خوښو مطابق چاپيريال رامنځته کولو وړتيا: مصنوعي ځيرکتيا د دې وړتيا لري چې د انټرنيټي پلټنو او د انسانانو د پل ځارنې له لارې د هغوی خوښې معلومې کړي او ترځنګ يې ورته د هغه د خوښې وړ منځپانګه برابره کړي. د بېلګې په توګه که فيسبوک ته نظر واچول شي، د هر کس د خوښې مطابق معلومات ورته مخې ته راولي، نجونو ته به د ميک اپ، تاجرانو ته به د سوداګريزو توکو او دې ته ورته نور. ښاغلی يونګ په دې اړه وايي: «په داسې حال کې چې د ډيجيټلي خدماتو او وړانديزونو انفرادي کول يا شخصي کول[٤] کاروونکو ته د نامربوطه وړانديزونو او خدماتو د ترلاسه کولو د کچې په راټيټولو کې مرسته کړې، نتيجه يې دا کېږي چې کاروونکي له يو بل څخه بېلوي يعنې يو کاروونکی د خپلې معلوماتي برخې ځانګړې شوې

[٤] personalisation

منځپانګه ویني چې ښایي له نورو هغو سره متفاوته وي.» (Karen Yeung: p ۲٤) دې چارې سره افراد له یو بل څخه جلا کېږي او ټولنیزو اړیکو او حتی د پیوستون احساس یې هم راټیټېږي. په هر حال، د مصنوعي ځیرکتیا سیسټمونه د دغو پورته مشخصاتو په سبب یو لړ ګټې او یو لړ زیانونه لري. دا ګټې او زیانونه یې په لاندې جلا سرلیکونو کې تر مطالعې لاندې نیسو.

دریم- د مصنوعي ځیرکتیا د ټکنالوجۍ ګټې او زیانونه

هر څیز د ګټې او تاوان دواړو احتمال لرونکی وي. د ټکنالوجۍ په برخه کې دا احتمال هم صدق کوي. مصنوعي ځیرکتیا هم په خپل وار سره د یو لړ ګټو او د ځینو تاوانونو لرونکې ده. دا ګټې او زیانونه په لاندې جلا عناوینو کې په تفصیل سره څېړل کېږي.

الف- ګټې

مصنوعي ځیرکتیا د علومو په برخه کې د یو انقلاب په ډول په چټکۍ سره د پرمختګ په حال کې ده. دې ټکنالوجۍ سیسټمونه نوي کړي، دودیز هغه یې پرېښي او نوي او معاصر سیسټمونه یې په هره برخه کې ځایناستي کړي دي. د موټر په برخه کې که نظر وکړو، دا ټکنالوجي د انسان د وخت د سپما لامل ګرځېدلې ده. موټر پرته له دې چې د انسان په واسطه چالان شي، په خپله چالانیږي او د هدف وړ ځای ته په خپلچاري ډول ځان رسوي. د دې سربېره، هغه سخت کارونه چې پخوا به کارګرو ترسره کول، اوس د مصنوعي ځیرکتیا د ټکنالوجۍ پرمټ په اسانه ډول ترسره کېږي. په لاندې څنګزنو سرلیکونو کې د مصنوعي ځیرکتیا ګټې په تفصیل سره څېړل شوي دي.

۱- خپلچاریتوب (Autonomy)

لکه څرنګه چې مو په مشخصاتو کې وویل، د مصنوعي ځیرکتیا ټکنالوجي ټول فعالیتونه په خپلچاري ډول ترسره کوي. دا یې یوه له مهمو مشخصاتو څخه ده او ډېرې ګټې هم له ځان سره لري. خپلچاریتوب په دې معنی چې له وړاندې څخه د جوړونکو له لوري په کومو الګوریتمونو روزل شوی وي،

هماغه ډول له چاپیریال سره ځان عیاروي او د انسان له مداخلې پرته، په خپل سر کارونه نه ترسره کوي. خپل چاریتوب له اتوماتیک وضعیت سره توپیر لري. که یو موټر فرض کړو، اتوماتیک ډول د ګیر بدلول، یوازې د منډې یا سرعت په برخه کې د ګیر بدلول ممکن دي. مګر په خپلچاریتوب کې بیا داسې نه وي، موټر د خپل شاوخوا محیط مطالعه کوي، له وړاندې د نورو موټرو، بایسکلونو، تیټ سرعت لرونکو موټرو او حتی پلي خلکو ته د ور رسېدو اندازه هم معلوموي؛ ټرافیکي نښې ځاري، د رش اندازه او خپل هدف ته د ور رسېدو د هغو بدیلو لارو ارزونه هم کوي چې رش ورباندې نه وي، دا ټول د خپلچاریتوب سیسټم په وسیله ترسره کېږي.

۲- روغتیایي برخه کې پرمختګونه، د امراضو تشخیص او درملنه

مصنوعي ځیرکتیا د خپلو پرمختګونو پرمټ په روغتیایي برخه کې یو انقلاب راوستی دی. د امراضو له تشخیص او درملنې نیولې بیا د پېچلو عملیاتو ترسره کول هغه وړتیا ده چې د مصنوعي ځیرکتیا د ټکنالوجۍ پرمټ د نړۍ په پرمختللو هېوادونو کې ترسره کېږي.

۳- جرم پېژندنه او د مجرم تشخیص

د مصنوعي ځیرکتیا ټکنالوجۍ داسې وړتیا لري چې د مجرمینو څېره او مخ په دقیق ډول تشخیص کړي. د دې سربېره، د دې ټکنالوجۍ پرمټ حتی د مجرم تګ راتګ، رفتار او کړه وړه ټول د تشخیص وړ دي. نن ورځ د امنیتي کمرو په واسطه په نړۍ کې د مجرمینو تشخیص او کشف خورا اسانه شوی دی او دا چاره د مصنوعي ځیرکتیا په مټ ترسره کېږي.

۴- حمل او نقل کې اسانتیاوې، د خپلچارو موټرو رامنځته کېدل

د ټرانسپورټي وسایلو او لېږد رالېږد وسایلو په برخه کې هم د مصنوعي ځیرکتیا ټکنالوجۍ خپل پرمختګ لاپسې ګړندی ساتلی او داسې وسایل یې ایجاد کړي دي چې له انسان پرته په خپلچاري ډول چلېږي. له شاوخوا چاپیریال څخه زده کړه او د دې زده‌کړې پرمټ له مخکې ټاکل شوي اهداف

تعقیبوي. همدارنګه لوی موټرونه یا لارۍ هم جوړې شوي دي چې له ډرېور پرته په خپل‌چاري ډول مالونه انتقالوي.

٥- علمي څېړنې

د معاصرو ټکنالوجیکي وسایلو، یعنې د مصنوعي ځیرکتیا په ټکنالوجۍ سنبالو وسایلو په مرسته نن ورځ علمي څېړنې اسانه شوي دي. د علمي څېړنو ډېری پړاوونه د مصنوعي ځیرکتیا په ټکنالوجۍ ترسره کېږي. له ډیټا راټولولو نیولې بیا تر ټرانسکریپشن، کوډینګ، تحلیل او ریپورټ جوړولو پورې هر څه د مصنوعي ځیرکتیا په مرسته په اسانه او ژر ترسره کېږي.

٦- د مالي فساد تشخیص او کشفول

د مصنوعي ځیرکتیا سیسټمونه اوس مهال د نورو څانګو سربېره، د فساد د تشخیص او کشفولو له‌پاره هم یوه مؤثره وسیله ده. مصنوعي ځیرکتیا د دې برخې له‌پاره په خورا بریالیتوب سره په کار اچول شوې ترڅو مالي فساد تشخیص او مخه یې ونیسي. بانکونه او نورې مالي ادارې د مالي فساد د واقع کېدو مراکز ګڼل کېږي. په دې کې د بانکي سټېټمنټ فساد، د کریډیټ کارټ فساد، د ګروۍ فساد او دغه راز د بیمې فساد شامل دی. (Jaffery (Atik, Fraud Detection: ١٠ sec دا هره نوع فساد، مشخص ډول ستونزې زېږوي او هره یوه برخه یې د مصنوعي ځیرکتیا ځانګړې بڼې ته اړتیا لري ترڅو یاد ډول فساد تشخیص کړي.

بانکي سټېټمنټ د شرکتونو له لوري ترتیبېږي او پانګوالو، پور ورکوونکو او دولتي ادارو ته په واک کې ورکول کېږي. ډېری شرکتونه بانکي سټېټمنټونه په رښتینولۍ سره جوړوي، مګر شته ځینې کسان، په ځانګړي ډول د بانکونو مدیران چې په بانکي سټېټمنټونو کې لاسوهنه کوي یا قصدي غلط معلومات په دغو بانکي سټېټمنټونو کې ځایوي. د دوی موخه دا ده چې په بازار کې ډېره ګټه وکړي، لکه د تضمیناتو له‌پاره لوړې بیې ترلاسه کړي، ټیټې مالیې اداء کړي، په یو ډول غیرموجودو کریډیټونو ته لاسرسی ولري، بهرنیو هېوادونو

ته سفر وکړي، له دولتي او غیردولتي ادارو څخه پرې قراردادونه واخلي او نورې غیر اصولي ګټې ترلاسه کړي. د دا او دې ته ورته بانکي سټیټمنټونو په مرور او تشخیص کې د مصنوعي ځیرکتیا سیسټمونه خورا ډېر اغېزمن دي. د مصنوعي ځیرکتیا سیسټمونه «هغه بانکي سټیټمنټونه تشخیصوي چې په ډېر احتمال سره غلط یا ناسم معلومات په کې لیکل شوي وي». (Jaffery Atik, Fraud Detection: ۱min, ۱ sec)

د کریډیټ کارټونو معلومات هم په اسانه غلا کېدای شي او ډېر کله د سوداګرو، بانکونو او عادي کاروونکو څخه غلا کوي او په ناسم ډول کارول کېږي. د مصنوعي ځیرکتیا ماشین یا سیسټمونه بیا د دا ډول چارو د تشخیص په برخه کې مخکښ رول لري. مخکې له دې چې معلومات پروسیس شي، تشخیصوي یې. په دې ترتیب، د مصنوعي ځیرکتیا سیسټمونه د مالي فساد په مخنیوي کې ګټور ثابتیږي.

د ګروۍ فساد او د قرضو د فساد په نورو انواعو کې د ګرو شوي ملکیت د ارزښت په اړه مبالغه او یا د ملکیت او شتمنۍ اړوند ادعاوو تحریف شامل دی. دا د مالي فساد بل ډول دی. که یو کس له بل کس څخه پور واخلي، په بدل کې ورته خپل کور/موټر/ګاڼه ګرو کړي. په داسې حال کې چې په ګرو ایښودل شوي څیز ټیټ وي، مګر نوموړی یې لوړ حساب کړي، دا هم د مالي فساد یو ډول دی. «د مصنوعي ځیرکتیا سیسټمونه د ګروۍ په برخه کې د داسې غیرعادي چارو د تشخیص وړتیا لري چې د مالي فساد بوی ترې راځي» (Jaffery Atik, Fraud Detection: ۱min, ۳۰ sec) نو د مصنوعي ځیرکتیا پر مټ کولی شو چې دا ډول غیر واقعي او له حقیقت څخه لیرې معلومات تشخیص او د غیراصولي ګټې مخه ونیسو.

په همدې ډول، د مصنوعي ځیرکتیا سیسټمونه د بیمې هغه ادعاوې هم مرور کولی شي چې د مالي فساد امکان په کې موجود وي. د دې سربېره، بانکونو ته هم د دې وړتیا ورکوي چې د غلطو او ورانکارو فعالیتونو پر مخ

وړونکي تاجران وپېژني او له هغوی سره له مالي معاملو يې راوګرځوي ترڅو د مالي فساد مخه ونيول شي.

د پورته مالي فساد هر ډول، د مشخصې ډېټا او معلوماتو په اساس کېږي. د مصنوعي ځيرکتيا سيسټمونه په داسې مشخصو ټکنالوجيو سنبال دي چې د هر ډول مالي فساد لهپاره کاربدونکې ډيټا تشخيص کړي، خو د هر ډول فساد لهپاره د ځانګړو او مشخصو سيسټمونو ځای پر ځای کولو ته اړتيا ده. د بېلګې په توګه، د بيمې اړوند ناسمو ادعاوو تشخيص لهپاره يې مشخص ډيزاين شوی سيسټم اړين دی په همدې ترتيب نورو لهپاره هم ځانګړی سيسټم.

د دې سربېره، جالبه نقطه دا ده چې د حقوقو عامه معقوله دلته هم صدق کوي، «مجرم تر پوليس څو قدمه وړاندې دی». په دې معنی چې «جعل کاران هم د مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجي ترلاسه کولی شي او کولی شي چې د ګټه اخيستلو نوې لارې ومومي او د فساد له افشاء کېدو څخه تېښته وکړي» (Jaffery Atik, Fraud Detection: ۱min, ۰۸ sec) يعنې مجرمين هم د خپلو جرمي اعمالو د ارتکاب وړتيا بدلوي رابدلوي او نوې کوي يې. نو د دې احتمال هم شته چې د مالي فساد مرتکبين د مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجۍ ترلاسه کړي او پر مټ يې مالي فساد ترسره کړي. دلته بيا د دواړو اړخونو (د مالي فساد مرتکبينو چې مصنوعي ځيرکتيا د فساد لهپاره کاروي او قربانيان يې چې د مصنوعي ځيرکتيا د دا ډول فساد د کشف او مخنيوي لهپاره کاروي) ترمنځ توازن خورا مهم دی. د هر لوري له اړخه کاربدونکې مصنوعي ځيرکتيا چې غښتلې او پياوړې وي، هغوی به برلاسي وي.

ب: زيانونه او ننګونې

سره له دې چې د مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجي د ودې او پرمختګ په حال کې ده او د ودې او پرمختګ دا بهير په خورا چټکۍ سره وهي، چې ډېر شمېر ګټې يې رامنځته کړي دي، مګر په ورته وخت کې يو لړ ستونزې، ننګونې او

زیانونه هم ورسره مل دي. د خطاء او تبعیض اړوند زیانونه، خصوصي حریم د خوندیتوب له منځه تللو اړوند او ځینې نور چې په لاندې ډول یې تفصیل وړاندې کېږي.

۱- خطاء، تبعیض: په مصنوعي ځیرکتیا کې د خطاء او تبعیض احتمال ډېر لیدل کېږي. دا ټکنالوجي کولی شي د ژبو، عمر، جنسیت، نژاد او ځینو نورو ډولونو تبعیض او خطاؤو لامل وګرځي. له هغه ځایه چې دا ټکنالوجي له وړاندې ثبت شوې ډیټا په اساس فعالیت کوي، نو هرکله چې د جوړونکو له لوري داسې ډیټا ورسره اضافه شي چې په کې تبعیض یا خطاء ترسره شوې وي، نو د مصنوعي ځیرکتیا ټکنالوجي به هم په همدې اساس مخکې ځي او د تبعیض او خطاء ښکار به ګرځي.

۲- خصوصي حریم او محرمیت: دخصوصي حریم او محرمیت خوندیتوب ته هم کله کله د مصنوعي ځیرکتیا په سیستمونو کې ضربه رسېږي. د بېلګې په توګه، که یو کارګر یا کارکوونکی په کاري وخت کې ځارل کېږي، د هغه له خوښې پرته یې انځور اخیستل کېږي او هر ډول فعالیت یې په سیستم کې ثبتیږي، نو دا چاره یې د خصوصي حریم او محرمیت پر وړاندې ستونزې زېږوي.

۳- اقتصادي او ټولنیزې ستونزې: د مصنوعي ځیرکتیا ډېرېدونکي رول د اقتصاد او ټولنې لپاره یو لړ نوې عملي او مفهومي ستونزې راولاړې کړې دي. ډېری عملي ننګونې له هغې طریقې څخه سرچینه اخلي چې په مصنوعي ځیرکتیا باندې تحقیقات کېږي او رامنځته کېږي او همدارنګه له هغې بنسټیزې ستونزې څخه چې د خپلچارو (autonomous) ماشینونو د فعالیتونو د کنټرول لپاره کېږي. مفهومي ستونزې بیا د خپلچارو ماشینونو له لوري د رامنځته شوې خسارې د اخلاقي او حقوقي مسؤولیت د نسبت ورکولو په برخه کې لیدل کېږي او له دې څخه سرچینه اخلي چې مصنوعي ځیرکتیا اصلاً څه معنی او په دې تړاو دې مسؤولیت چا ته متوجه شي. دا

ډول ځينې ستونزې په مصنوعي ځيرکتيا پورې تړلې دي، ځينې يې له نورو صنعتي ټکنالوجيو سره شريکې دي. دې چارې حقوقي سيسټمونه د مصنوعي ځيرکتيا په را د بره کېدلو کې خنډونه ايجاد کړي دي. (Scherer, (Matthew U, ۲۰۱۵: abstract

۴- د چاپيريالي پوهې محدوديت: که څه هم د خپل چارو ماشينونو پرمختګ د پام وړ دی، له چاپيريال څخه معلومات اخلي او د هغې مطابق ځان عياروي، خو له چاپيريال څخه د معلوماتو په ترلاسه کولو کې يو لړ محدوديتونه هم لري. تر ټولو مهم هغه يې، د يو پېچلې او تغييرېدونکي چاپيريال په اړه پوهه يې ډېره محدوده ده. يعنې چاپيريال پېچلې او د تغيير په حال کې وي، نو په اړه يې معلومات ترلاسه کول ستونزمن ګرځي. د دې ستونزې د هواري لهپاره، دغو سيسټمونو لهپاره جوړ شوي الګوريټمونه د خپل فعاليت تر ساحې لاندې چاپيريال په اړه له فعاليت پيلولو وړاندې پراخې ډيټا ته اړتيا لري. د مثال په توګه، خپلچاري موټرونه بايد د هغو ترافيکي نښو او لارو په اړه له وړاندې معلومات ولري چې ورسره مخ کېږي، ترڅو کمپيوټري محاسبې ساده شي. يعنې په کابل کې ډيزاين شوی موټر به په جلال اباد کې يا د نړۍ بل ښار کې ښه ډول ونه چلېږي، بلکې ستونزې به راولاړې کړي.

۵- جعل او تزوير: له ګټو او مؤثريت سربېره، له مصنوعي ځيرکتيا څخه د ناوړه ګټه اخيستنې له ډلې يو يې هم د جعلي اسنادو جوړول دي. د دې ټکنالوجۍ پر مټ هر څوک کولی شي په اسانه يو سند جوړ کړي. د بېلګې په توګه د برېښنا بيل، د هوټل بيل او ورته نور بيلونه يا ليکلي سندونه په خورا اسانه ډول جوړولی شي چې له اصلي هغو سره يې تشخيص پېچلی دی.

اوس د مصنوعي ځيرکتيا او حقوقو ترمنځ د اړيکو په پوښتنه باندې تم کېږو چې دا دواړه څانګې له يو بل سره څرنګه ارتباط لري.

په اوسنۍ نړۍ کې مصنوعي ځيرکتيا خورا پراخه ساحه نيولې ده او زموږ شاوخوا ترې اغېزمنه ده. مصنوعي ځيرکتيا زموږ په کمپيوټرونو، موبايلونو،

ساعتونو او عامه ځايونو کې کارول کېږي. د نړۍ بېلابېل حقوقي سيستمونه، د مصنوعي ځيرکتيا لەپاره حقوقي چوکاټ ته اړتيا لري لکه د پخوا په څېر د انټرنټ، موبايل او کمپيوټر لەپاره يې چې حقوقي سيستمونه رامنځته کړل. افغانستان هم د نړۍ يو غړی دی، اړتيا لري چې د نورو برخو په څېر، د مصنوعي ځيرکتيا لەپاره هم حقوقي چوکاټ رامنځته کړي.

په عمومي ډول، له حقوقي پلوه د مصنوعي ځيرکتيا درې بعدونه د پام وړ دي:

۱) د دې خطر شته چې د مصنوعي ځيرکتيا د پروګرام رامنځته کوونکو خوښې، علاقې او تبعيض/خطاوې په يادو پروګرامونو کې ځای پر ځای شي. په حقيقت کې، د دې اندېښنې مخنيوی ناشونی دی. ځکه زمونږ علايق او تمايلات زمونږ په چارو باندې اغېز ښندي او دا چاره په مصنوعي ځيرکتيا کې د اندېښنې وړ ده، ځکه ستونزې زېږوي. د بېلګې په توګه، که يو پوليس له کوم مشکوک سره د هغه د قوميت پر بنسټ چلند وکړي، دا به دومره ستونزه ونه زېږوي؛ مګر که پوليس د مصنوعي ځيرکتيا داسې يو سافټ وېير وکاروي چې هغه په عمومي ډول له مجرمينو سره د هغوی د قوميت په بنسټ چلند کوي، نو دا به ډېره زياته ستونزې زېږوونکې مسئله وي. دا موضوع په مصنوعي ځيرکتيا کې ډېره ليدل شوې ده. ځکه که د څېرې يا مخ پېژندنې کوم سافټ وېير چې د سپين پوستو له لوري جوړ شوی وي، هغوی به له سپين پوستو څخه پرته د نورو خلکو د پېژندلو په برخه کې مشکل ولري. له حقوقي پلوه دا يو ډول تبعيض ګڼل کېږي چې مصنوعي ځيرکتيا پروګرام يې کوي. دا پروګرام خپله تبعيض نه کوي، بلکې د رامنځته کوونکو د تبعيض په اساس يې دا ډول ستونزه رامنځته کړې ده. په لنډ ډول، مصنوعي ځيرکتيا د هغه د ايجادوونکي اړوند ځينې تبعيضونه له ځان سره لري.

۲) دوهمه مسئله د مصنوعي ځيرکتيا د پروګرامونو څارنه ده. کله چې کوم انسان غلطي کوي، مسؤوليت ورته په اسانه راجع کېږي، مګر که کوم ماشين

غلطي وکړي، لکه د موټر بريک خراب شي، نو ځينې استدلال کوي چې جوړوونکی يې بايد مسؤول وپېژندل شي. خو د نورو ماشينونو لکه د مصنوعي ځيرکتيا اړوند لويو پروګرامونو کې بيا د دې تشخيص ګران کار دی. دا ستونزمنه ده چې واضح شي د مصنوعي ځيرکتيا دا پروګرام څرنګه او ولې دې نتيجې ته رسېدلی دی، ځکه د مصنوعي ځيرکتيا په سيستمونو څار نشته او د څار نشتوالی د حقوقي ستونزې لامل ګرځي.

۳) دريمه اندېښنه د «ولې» ده. په دې معنی چې مصنوعي ځيرکتيا ولې او کومې موخې لهپاره کارول کېږي؟ يعنې د دې لهپاره کارول کېږي چې خلک وربانديې کنټرول کړل شي يا دا چې خلک له کاره وغورځوي. اصلاً د «ولې» پوښتنه يوه سياسي او فلسفي پوښتنه ده، مګر يوه حقوقي پوښتنه هم ده. ځکه دا مهمه ده چې له حقوقي پلوه له مصنوعي ځيرکتيا سره کوم ډول چلند وشي. نو دې ولې ته ځواب موندل، له حقوقي پلوه لا هم د پوښتنې په حالت کې قرار لري او ځواب موندل ورته ناشونی برېښي. په هر حال، مصنوعي ځيرکتيا له نورو علومو سربېره، حقوقو سره هم تړلې او ژورې ريښې يې ترمنځ غځېدلې دي. دا رېښې د دې لامل شوې دي چې د مصنوعي ځيرکتيا د سيستمونو له لوري يو لړ ننګونې هم رامنځته شي. دا ننګونې په لاندې سرليک کې تر بحث لاندې نيول کېږي.

پنځم- د مصنوعي ځيرکتيا له لوري رامنځتهشوې ننګونې

مصنوعي ځيرکتيا له زيانونو سره سره، په حقوقي برخه کې يو لړ ننګونې او ستونزې هم رامنځته کړې دي. دا ننګونې تر ډېره په ابتدائي حالاتو کې دي او د نورې نړۍ په څېر په افغانستان کې د مصنوعي ځيرکتيا او حقوقو ترمنځ اړيکو پرمهال رابرسېره کېدای شي. د بېلګې په توګه، يوه تر ټولو مهمه او لويه ستونزه د مسؤوليت هغه ده. که يو خپلچاری موټر حرکت کوي، د لارې په اوږدو کې يو کس ووهي يا دا چې له بل موټر سره ټکر وکړي، د دې مسؤوليت

به چا ته راجع شي. همدا مثال په هوايي بې‌پيلوټه الوتکو او هوايي ټکسيو کې هم صدق کوي.

مسؤوليت يا مکلفيت راجع کول دوه اړخونه لري، يو هغه مسؤوليت ارجاع کول دي چې پخوا کومه واقعه شوې وي، وروسته يې مسؤول کس معلومېږي او مسؤوليت ورته راجع کېږي. بل هغه ډول مسؤوليت ارجاع کول دي چې له مخکې څخه د راتلونکو پېښو له‌پاره مسؤوليت انتسابول معلومېږي. يعنې که دا عمل په داسې ډول ترسره شو، مسؤوليت يې فلاني ته راجع کېږي. د دې موخه د ښو پايلو ايجاد او د بدو هغو مخنيوی دی.

په هر حال، مصنوعي ځيرکتيا په حقوقي برخه کې يو شمېر مهمې او ژورې ننګونې رامنځته کړې دي. دا ننګونې هم د تطبيق[٥] او هم د تقنين[٦] په دواړو پړاوونو کې تر سترګو کېږي. دلته يې ځينې مهم اړخونه په لنډ ډول توضيح شوي دي.

الف- په عامه سکټور کې مصنوعي ځيرکتيا او د هغې حقوقي مسؤوليت

په دې برخه کې د مصنوعي ځيرکتيا په حقوقي مسؤوليتونو باندې رڼا اچول کېږي. د مثال په توګه، که يو خپل‌چاری موټر په پلې لاره کې کوم کس په موټر ووهي، مسؤول يې څوک دی؟ يا دا چې د روغتيايي برخې يو روباټ يو مريض ناسم تشخيص کړي، مسؤوليت يې چاته ورګرځي؟ د مسؤوليت انتساب سيستمونه پخواني دي او ډېر کار نه ورکوي او هغوی په پلي کېدو سره ممکن ځينې خلک د خسارې له جبران څخه پاتې شي او ممکن ځينې زيانونه جبران نه شي. د انسانانو د مسؤول پېژندلو له‌پاره بېلابېل حقوقي چوکاټونه جوړ شوي دي. که يو کس بل ته ضرر ورسوي، د ضرر په تناسب مسؤول ګڼل کېږي او رسول شوې خساره جبرانېدای شي. مګر آيا دا مناسبه او شونې ده چې يو روباټ دې مسؤول وګڼل شي، جزا دې ورکړل شي يا دا

[٥] enforcement
[٦] legislation

چې تاوان دې ورڅخه واخیستل شي؟ یا دا چې ووایو نوموړی روباټ مجرم دی یا نه دی؟ که د ماشین یا روباټ د مسؤول پېژندلو له‌پاره اصول او مقررات ونه لرو، نو د داسې پېښو پرمهال به څوک او څرنګه مسؤول وګڼو؟ د غیرځیرک ماشینونو د مسؤول پېژندلو په اړه اسانه ده چې جوړونکی یې مسؤول وګڼل شي. فرضاً د ویښتو وچولو ماشین دی، ویښته یې درته خراب کړل، په اسانه کولای شې چې جوړونکی یې مسؤول وګڼې. مګر د ځیرکو ماشینونو په اړه بیا دا موضوع پېچلې ده چې ګواکې جوړونکی دې مسؤول وګڼل شي. دا موضوع په «CCTV» کیمرو کې بیخي لا پسې پېچلې ده چې د مخ پېژندنې له‌پاره د ماشیني زده‌کړې پرمختللې ټکنالوجي کاروي. « ماشیني زده‌کړه په دې معنی چې سیستم له چاپیریال څخه زده کړه کوي او ورسره ځان عیاروي، یعنې دا سیستم متحرک دی او د وخت په تېرېدو سره تغییر کوي.» (Lena Wahlberg, AI and Legal Responsibility: ۲ min, ۳۷ sec) نو په دا ډول سیستمونو کې جوړونکی نه شي کولی چې پېښېدونکي حالات اټکل کړي. ځکه دا سیستمونه له چاپیریال سره ځان عیاروي او د تغییر په حال کې دي چې په خپل سر دا تغییر راولي. د مصنوعي ځیرکتیا ځینې سیستمونه د «High-low part» برخه لري، یعنې د جوړونکو په ګډون انساني اپلیکیشن څارونکو له‌پاره یې دا مشکله یا حتی ناممکنه ده چې د چلند ډول یا د کار ډول او څرنګوالی یې معلوم کړي. نو په داسې حالاتو کې به دا ممکنه وي چې اصلي جوړونکی یا کاروونکی یې د دا ډول ماشین د غلطۍ له کبله مسؤول وګڼل شي؟ دا به نا مناسبه وي چې یو جوړونکی دې خپل ټول وس وکړي او پاملرنه دې هم وکړي، بیا دې هم د ماشین د غلطۍ له وجې نوموړی مسؤول وګڼل شي.

له هغه ځایه چې دا سیستمونه خپل شاوخوا محیط مطالعه کوي او اقدام کوي، لکه د ټسلا کمپنۍ موټر چې خپله شاوخوا د سینسرونو په واسطه معلوموي. د پلې‌ټګ لارې څاري، د نورو موټرو حرکت څاري، په لاره کې پراته

موانع ګوري او د ټرافیکي نښو شننه خو یې بیخي لومړنی کار دی، ولې په دغو سیسټمونو باندې باور تراوسه لا نشته. «مونږ په یادې کمپنۍ یا معیاریتوب ځانګو کې داسې هوکړې نه لرو چې ماشیني زده‌کړه به څنګه ترسره کېږي، څنګه ازمایښت کېږي او څنګه به ارزول کېږي» (John (McDermi: ۲۰۲۰

د مسؤولیت راجع‌کولو له‌پاره بېلابېلې لارې چارې موجودې دي. په یو شمېر حقوقي سیسټمونو کې د مطلق مکلفیت راجع کولو لاره دود ده. مګر په مصنوعي ځیرکتیا کې دا ډول شدید او سخت مکلفیت ناممکن دی ځکه د تعریف له مخې دا ډول ماشینونه نه شي کنټرول کېدای نو څنګه به ورته مسؤولیت راجع کړل شي. په هر حال، د مسؤولیت ارجاع کولو په انګریزي-امریکایي[۷] حقوقي سیسستمونو کې ټول‌ټال څلور لارې موجودې دي: د ارادې په بنسټ د مسؤولیت ارجاع کول؛ د خطر/بې‌پروایۍ په بنسټ د مسؤولیت ارجاع کول؛ ۳- مطلق یا شدید مسؤولیت انتساب او؛ ۴- د جبري بیمې طرحې چې د خطرونو او د بشري حقوقو د سرغړونو له‌پاره د حقوقي مسؤولیت د انتساب د لارو چارو بېلګې دي. (Karen Yeung, ۲۰۲۹, p ۵٦) په پورته څلورو تیوریو کې، که د مطلق مسؤولیت تیوري باندې عمل وشي، نو څوک به جرئت ونه کړي چې دا ډول ماشینونه دې بیا ځلې جوړ کړي، ځکه له خپل راتلونکي مسؤولیت څخه به وېرېږي. د دې سربېره، که یې جوړونکي مسؤول وګڼل شي او هغوی نه وي، مګر ماشینونه یې لا هم په خپل حال پاتې وي، نو داسې حال کې به ورته مسؤولیت څنګه راجع شي؟

له هغه ځایه چې دا سیسټمونه ډېر یا لږ خپل‌چاري دي او د انسان د مستقیمې مداخلې او کنټرول پرته دغه راز د جوړونکي یا پرمخ وړونکي له کنټرول پرته مخته ځي، نو د هغوی پرېکړې او نتایج دې له یو بل سره ونه تړل شي.» (Yeung, Karen, ۲۰۱۹, p۵۳) ځکه د دوی اعمال او پرېکړې د دې

[۷] Anglo-American

لامل شوي نه دي چې نوموړی ماشين دې ضرر وارد کړي، بلکې دا ماشين دی چې له چاپېريال څخه يې زده‌کړه کړې او داسې يوه ستونزه پېښه شوې ده. په ټوليز ډول، د خسارې لپاره د حقوقي مسؤوليت منسوبول به د مصنوعي ځيرکتيا په قانونمند کولو کې يو څه رول ولوبوي، مګر دا چاره د ماشين په واسطه د پېښې شوې خسارې د جبران او د راتلونکو خسارو د مخنيوي لپاره کافي نه ده. نو بايد بديل يې ولټول شي.

د ټکنالوجيو کمپنۍ د دې ستونزې هوارې لپاره لاس په کار شوي او د مصنوعي ځيرکتيا د مسؤوليت انتساب لپاره يې ځانګړي اصول او مقررات ايجاد کړي دي، خو دا اصول هم په ټولو هېوادونو کې د تطبيق وړ نه دي. ځکه هېوادونه توپير لري، ممکن دا سيستمونه په «الف» هېواد کې جوړ شي، خو په «ب» هېواد کې به کارېږي، نو د مسؤوليت ستونزه نشي هوارولی. د دې سربېره پوښتنه دا ده چې آيا دا مناسبه ده چې مصنوعي ځيرکتيا ماشينونو اړوند مسؤوليت دې د کمپنيو اصولو او مقرراتو ته پرېښودل شي؟

نه، ډېری حقوقپوهان په دې باور دي چې د کمپنيو اصول دې د هېوادونو د حقوقي مقرراتو په واسطه تکميل کړل شي او ښکېلکار کوي چې د خپل چارو ځيرکو ماشينونو ايجادول مونږ مجبوروي چې بديلې حقوقي لارې ولټوو ترڅو داسې فعاليت ترسره کړي چې د مسؤوليت انتساب، د پخوانيو دوديزو لارو چارو په واسطه ترسره کړي.

د حقوقي مسؤوليت د انتساب په دوديزو تګلارو کې ځينې لارې چارې موندلی شو. د بېلګې په توګه، د ځينو هېوادونو قوانين د مصنوعي ځيرکتيا له جوړوونکو غواړي چې داسې بيمې وپېري چې د مصنوعي ځيرکتيا په برخه کې خلکو ته رسيدلي زيانونه جبران کړي، البته په هغه صورت کې چې بل مسؤول کس پيدا نه شي. دا ډول جبري بيمې خصوصاً په صحي برخه کې ډېرې دي. يا دا چې ياد مقررات له جوړوونکو يا کاروونکو څخه غوښتنه کولی شي چې لا ډېر احتياطي تدابير ونيسي ترڅو د خسارو مخه ونيسي او بالاخره

به انسان د دې وړ شي چې يو وخت ماشين مسؤول وګڼي او د خسارو په جبران يې مکلف کړي.

د مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجي نوې او ځينې يې په ابتدايي حالاتو کې دي چې کله کله تخنيکي عارضې پيدا کوي. د بېلګې په توګه دايلان ماسک د کمپنۍ له لوري جوړ شوی خپل چاری موټر، په لاره د تګ پرمهال له سينسرونو څخه کار اخلي ترڅو شاوخوا سيمه وڅاري او همدې ته په کتو اقدام وکړي. «مګر خراب موسم، رش، د سړکونو نښې او ورباندې چټلي د دغو سينسرونو کره والی اغېزمنوي» (McDermid, John, ۲۰۲۰) نو فهلذا دا سيستمونه د حقوقي چوکاټ سربېره، تخنيکي احتياط ته هم اړتيا لري او نه پاملرنه يې د حقوقي مسؤوليت د ايجاد باعث ګرځي.

ځينو هېوادونو د مصنوعي ځيرکتيا د حقوقي سيستمونو له لوري واردېدونکو خسارو د جبران لپاره بېلابېل ماډلونه جوړ کړي دي. په دغو کې مخکښ يې، لکه څرنګه چې مخکې ذکر شول، امريکايي حقوقي نظام دی چې څلور ماډلونه يا لارې چارې لري ترڅو د مصنوعي ځيرکتيا خپلچارو ماشينونو له لوري پېښېدونکې خسارې ورباندې جبران کړي. دا څلور ماډلونه عبارت دي له: «ارادي ماډل، د خطر يا بې پروايۍ ماډل، د مطلق مکلفيت ماډل او د جبري بيمې طرحې.» (Yeung, Karen, ۲۰۱۹, p۵۶) چې په لاندې ډول يې هر يو ته لږ لږ تفصيل وړاندې کوو.

۱- د ارادې/تقصير ماډل

د مسؤوليت راجع کولو لپاره د ارادې/تقصير ماډل د جزا حقوقو يو اساسي ماډل دی او د يو عمل د عامل په اراده باندې تمرکز کوي. دا ماډل دوه اساسي شرايط لري: د «کنټرول» شرط چې ثابتوي عامل د يو عمل مسؤول دی، ځکه نوموړي په خپله خوښه دا کار کړی دی يعنې پر ځان باندې يې کنټرول درلود. بل شرط د «پوهاوي»[۸] دی چې د «تقصير» ثبوت ته اړتيا لري.

[۸] epistemic

يعنې هغه عامل د خپلو اعمالو د زيانمنونکو نتايجو په اړه ربښتينې پوهه او معلومات درلودل او اخلاقاً يې بايد مسؤول وبلو. لکه څنګه چې يونګ وايي: «د مسؤوليت راجع کولو ارادي ماډل چې د اخلاقي مسؤوليت پر بنسټ دی.» (Yeung, Karen, ۲۰۱۹, p۵۷) په هر حال، ماشيني عاملان دوهم شرط نشي پوره کولی ځکه دوی ذاتي پوهه، معلومات او اراده نه لري چې تقصير ورباندې ثابت شي. له همدې کبله، دا ماډل مستقيماً د مصنوعي ځيرکتيا په ماشينونو باندې نشي عملي کېدای، پر ځای يې په هغو انسانانو باندې تطبيقيږي چې د يادو ماشينونو په ايجاد او فعالولو کې دخيل وي.

په اروپا کې د غيرقراردادي مسؤوليت يا تقصيري مسؤوليت[۹] ثابتول د تقصير په اساس دي، په هغه صورت کې متضرر ته تاوان ورکول کېږي چې مدعی عليه مقصر وګڼل شي. (European Commission, ۲۰۱۹, ۲۳p) په دې سيستم کې متضرر شخص مکلف دی چې د متخلف تقصير ثابت کړي، د نه اثبات په صورت کې متخلف ته مکلفيت نه راجع کېږي. مګر پرمختللو ټکنالوجيو کې دا ستونزمنه ده چې تقصير اړوند د مکلفيت اصول عملي شي، ځکه د يادو ټکنالوجيو د مناسب کارنده‌توب ماډلونه نشته او ترڅنګ يې دا ټکنالوجۍ له انسان پرته، له خپل محيط او چاپيريال څخه زده‌کړه کوي. (European Commission, ۲۰۱۹, ۲۳p) دا ټکنالوجۍ له چاپيريال څخه زده‌کړه کوي او له مخې يې په خپل‌چاري ډول تصميم نيسي نو د تقصير ثابتول ورکې خورا ډېر ستونزمن کار دی.

د دې ماډل له لارې د مصنوعي ځيرکتيا اړوند مسؤوليتونه يې جوړوونکو يا کاروونکو انسانانو ته منسوبيږي، په ځانګړي ډول په هغه حالت کې چې د مصنوعي ځيرکتيا ماشينونه کله په قصدي ډول د ناسمو موخو له‌پاره ايجاد يا وکارول شي. لکه څرنګه چې يونګ وايي: «د ارادي/تقصير ماډل تر چتر لاندې د هغو افرادو عمل دا شرط په دقيق ډول پوره کوي چې په قصدي ډول

[۹] tort laws

يې مصنوعي ځيرکتيا د ناسمو يا خطرناکو اهدافو لهپاره لکه فريب او يا بلې غلطې لارې ښخه د گټې ترلاسه کولو لهپاره کارولې ده.» (Yeung, Karen, ٢٠١٩, p٥٧) په داسې حالاتو کې، د جزا حقوقو له مخې د افرادو يا شتمنيو خلاف د انسانانو داسې اعمال د عدلي تعقيب وړ دي. دغه راز، د مدني حقوقو له مخې د خسارې د جبران په ورکړه هم مکلف کېدای شي. د دې سربېره، دلته له بشري حقوقو ښخه ښکاره سرغړونه هم رامخې ته کېږي، چې حقوقي مسؤوليت يې معمولاً سخت وي، يعنې د قصد او ارادې ثبوت هر کله اړين نه وي، صرف زيان اړول کفايت کوي او له دې پرته هم داسې نقض د عدلي تعقيب وړ دی.

پاتې برخه په راتلونکې گڼه کې.....

Published: Academy of Science of Afghanistan

Editor in Chief: Abdul Baqi Shahab

AS. Editor: Abdul Baqi Shahab

Editorial board:

Senior research fellow Shir Ali Tazri

Senior research fellow Abdul Jabbar Abid

Researcher Fellow Muhammad Dawood Nazim

Associate professor Gholam Nabi Hanafi

Assistant professor Shirhasan Kamalzai

Composed & Designed By:

Abdul Baqi Shahab

Annual Subscription:

Price of each issue in Kabul: ۳۲۰ AF.

- For Professors, Teachers and Members of Academy of Science of Afghanistan: ۷۰ AF.
- For the disciples and students of schools: ٤۰ AF.
- For other Departments and Offices: ۸۰ AF.